

МОТИВАЦІЙНИЙ ДИСКУРС ОСОБИСТОСТІ:

на шляху до соціальної психології мотивації

Віталій
КЛИМЧУК

—
Національна академія педагогічних наук України
Інститут соціальної та політичної психології

В.О. Климчук

МОТИВАЦІЙНИЙ ДИСКУРС ОСОБИСТОСТІ:

на шляху до соціальної психології мотивації

Монографія

Житомир
Вид-во ЖДУ ім. І. Франка
2015

УДК 159.923
ББК 88.37
К 49

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
(протокол № 3/15 від 24 лютого 2015 року)*

Рецензенти:

- Бурлачук Л.Ф. – дійсний член НАПН України,
доктор психологічних наук, професор;
Горностай П.П. – доктор психологічних наук, професор;
Засекіна Л.В. – доктор психологічних наук, професор.

К 49

Климчук В.О.

Мотиваційний дискурс особистості: на шляху до соціальної психології мотивації : монографія. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. – 290 с., іл.

У монографії представлено результати досліджень мотиваційного дискурсу особистості. Мотиваційний вимір життєвіту розглянуто із соціально-психологічної дискурсивної позицій, у результаті чого автором вибудовано проект соціальної психології мотивації. На основі даних емпіричних досліджень автор описує структуру мотиваційного дискурсу, його кількісні і якісні характеристики, а також практики його конструювання. Презентовані оригінальні результати вивчення мотиваційного дискурсу у різних інтеракційних просторах: рекламному просторі, просторі соціальних мереж, просторі партнерського діалогу та владно-підвладної взаємодії.

Для науковців, викладачів, студентів психологічних спеціальностей, аспірантів та усіх, хто цікавиться проблемами сучасної соціальної психології особистості.

ISBN 978-966-485-187-6

© Климчук В.О., 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. ПОСТНЕКЛАСИЧНА РАЦІОНАЛЬНІСТЬ У СУЧАСНІЙ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ	9
1.1. Психологія: класична, некласична чи постнекласична наука?.....	9
1.2. Постмодерн і конструктивізм: Дійсність vs Реальність	23
1.3. Соціально-психологічне конструювання дійсності: примат стосунків	34
1.4. Життєсвіт особистості у просторі стосунків. Мотиваційний вимір і дискурсивна природа.	46
1.5. Психологічна практика та соціальне конструювання дійсності.	58
ПІДСУМКИ ДО I РОЗДІЛУ	72
РОЗДІЛ II. ПСИХОЛОГІЯ МОТИВАЦІЇ: НА ШЛЯХУ ДО ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ	74
2.1. Генеза психології мотивації: від есенції до екзистенції	74
2.2. Сучасна психологія мотивації: від «відповідності» до «становлення»	84
2.3. Мотиваційний дискурс: емпіричні дослідження соціального конструювання.	90
ПІДСУМКИ ДО II РОЗДІЛУ	102
РОЗДІЛ III. СОЦІАЛЬНЕ КОНСТРУЮВАННЯ МОТИВАЦІЙНОГО ДИСКУРСУ ОСОБИСТОСТІ В ІНТЕРАКЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ	103
3.1. Мотиваційний дискурс у інтеракційному просторі: означення, структурні та змістові характеристики	103
3.2. Генезис і трансформація мотиваційного дискурсу у полярностях вчинок/практика і наратив/ментатив.	108
3.3. Варіації інтеракційного простору і мотиваційно-дискурсивна феноменологія.....	115
ПІДСУМКИ ДО III РОЗДІЛУ	120

РОЗДІЛ IV. СТРУКТУРА, ТЕМАТИКА ТА ПРАКТИКИ КОНСТРУЮВАННЯ МОТИВАЦІЙНОГО ДИСКУРСУ	121
4.1. Структура дослідження мотиваційного дискурсу особистості.....	121
4.2. Ментативне конструювання мотиваційного дискурсу: порівняльний аналіз і типологія	129
4.3. Тематика мотиваційного дискурсу особистості у контексті її життєвого шляху	143
4.4. Характеристики мотиваційного дискурсу, сконструйованого за наративний типом.....	153
4.5. Порівняльний аналіз характеристик мотиваційних дискурсів наративного типу.....	158
4.6. Практики конструювання мотиваційного дискурсу: конструктивно-осциляторний, структурний і темпоральний виміри	167
ПІДСУМКИ ДО IV РОЗДІЛУ	177
РОЗДІЛ V. МОТИВАЦІЙНИЙ ДИСКУРС ОСОБИСТОСТІ У ІНТЕРАКЦІЙНОМУ ВИМІРІ	180
5.1. Мотиваційний дискурс-аналіз: засади, орієнтири, організація досліджень	180
5.2. Мотиваційний дискурс інтеракційного простору соціальних мереж: аналіз мотиваційних проблем та конфліктів.....	187
5.3. Конструювання мотиваційного дискурсу в сучасному рекламному просторі (на прикладі рекламних слоганів)	193
5.4. Мотиваційна грамотність особистості: інтеракційний вимір.....	212
5.5. Трансформація мотиваційного дискурсу особистості в інтеракційному просторі	228
5.6. Мотиваційна експансія в контексті владно-підвладних стосунків	250
ПІДСУМКИ ДО V РОЗДІЛУ	260
ПІДСУМКИ	263
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	267

ВСТУП

Світ стає іншим, він змінюється постійно й непередбачувано. Мінливий, динамічний, нестабільний, подекуди – хаотичний, він кидає виклик особистості. Жити у комфорті із невизначеністю світу, сприймати її як даність, мало того – толерувати власну невизначеність... бути готовим до несподіваних кроків, спонтанних рішень, вільних виявів любові й ненависті, щастя й горя... що це, як не ідеал спонтанності й креативності, конгруентності й творчості психотерапевтів-гуманістів ХХ століття?

Уявлення про людину, яка здатна жити у такому постмодерному світі, набувають нових ознак – відбувається перехід від розуміння особистості як стабільної і структурованої системи, яка має певний конкретний механізм розвитку і взаємодії зі світом, до усвідомлення того, що світ конструюється тут-і-тепер, а «Я» конструюється разом зі світом. Така точка зору на людину і світ все чіткіше і впевненіше заявляє про себе; її витoki знаходимо у концепції символічного інтеракціонізму (Дж. Г. Мід), теорії особистісних конструктів (Дж. А. Келлі), ідеях соціального конструкціонізму (К. Джерджен, Дж. Шоттер), нарративній психології (Й. Брокхеймер, Дж. Брунер, Д. Епстон, М. Уайт, Ч. Уайт, Т. Сарбін, Р. Харре), філософії нестабільності (І. Пригожин), теоріях дискурсу у постмодерній філософії, лінгвістиці та семіотиці (Р. Барт, Е. Бенвеніст, Ж. Бодріяр, Р. Водак, Ж. Дерріда, Т. ван Дейк, У. Еко, М.В. Йоргенсен, Г. Кресс, Е. Лакло, Ш. Муфф, М. Пешо, П. Серіо, Я. Торфінг, Н. Феркло, Л. Дж. Філіпс, Дж. Фіске, М. Фуко, Ю. Хабермас). Наразі все більше говорять про дискурсивні моделі «Я», зміщуючи акцент із питання про істинну природу «Я» на питання про те, які дискурси використовуються для побудови «Я-теорії» (Дж. Поттер, М. Везерел).

У зв'язку з означеними процесами у суспільстві в цілому, та в психологічній науці зокрема, по-новому переосмислюються психологічні категорії і поняття, переглядаються уявлення про особистість і психіку (так, приміром, К. Джердженом показано, як у постмодерному світі розпадається відчуття центрованого «Я», натомість з'являється «мульти-буття») – відповідно, змінюється розуміння феномену ідентичності особистості та поняття «Я-концепції» (П. Бергер, Т. Лукман, Д. МакАдамс, Р. Харре, Г. Херманс).

На теренах вітчизняної психології концептуалізовано феномен постмодерної особистості (Т.М. Титаренко), переглянуте поняття автентичності особистості (О.М. Кочубейник); розглянуто мотиваційно-сміслову структурування майбутнього як механізм нарративної ідентичності (К.О. Черемних); вивчається специфіка нарративного конструювання спільного майбутнього сімейних пар (О.Я. Кляпець). У руслі психологічної герменевтики вивчається питання розуміння та інтерпретації соціокультурного досвіду (Н.В. Чепелева), структурно-динамічні ознаки «Я-тексту» особистості (Ю.О. Масієнко), розробляються проблеми професійного психологічного дискурсу (В.В. Андрієвська), ідея мови як психомеханіки свідомості (Л.В. Засекіна).

Разом із тим одна з базових категорій психології – мотивація – ще не знайшла свого відображення у постнекласичному науковому дискурсі. У сучасних теоріях мотивації, які побудовані за «парціальним» принципом і створені в рамках «некласичної» раціональності, акцентується увага на окремих аспектах мотивації, а тому вони стосуються лише частини реальності, у якій живе людина, і не дають уявлення про цілісний мотиваційний світ особистості. Метафорично можна уявити ці теорії, як фрагменти мозаїки, кожен із яких важливий, жоден із них видалити з картини не можна – але так само жоден не може претендувати на місце самої картини.

Саме тому існує необхідність розглянути психологію мотивації у руслі постнекласичних ідей. Ключовим при такому розгляді має бути те, що *психологія мотивації* по суті є *соціальною психологією мотивації*, бо не існує окремої людини із певним типовим набором мотивів і відокремленою від світу системою мотивації. Існує людина, занурена у мережу стосунків, взаємодій, а також впливів різного рівня, у тому числі й у мережу взаємодій сама із собою (з точки зору взаємодії із різними ролями, цінностями, власним досвідом). І тоді вивчення мотивації можливе лише із врахуванням включення до простору стосунків та взаємодій, які, крім того, розгортаються у часі і є динамічною системою, часто – хаотичною. Її дослідження ми пропонуємо продовжити у межах предмета соціальної психології (який, за М.М. Слюсаревським, становлять індивідуальні та надіндивідуальні психічні явища, що зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їх взаємодією, спільною діяльністю, і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки).

Ми підходимо до розуміння мотиваційних процесів та мотивів не як відпочатку реально існуючих у свідомості чи підсвідомості людини, а як таких, що перебувають у стані постійного дискурсивного конструювання. Вони занурені у різного роду суспільні дискурси, а також самі проявляються у дискурсах персональних (приміром, у формі наративів) і тому можуть чинити вплив на мотиваційні дискурси інших. Отже, слід говорити про занурення психології мотивації до інтеракційного простору та розгляд її проблем у контексті постмодерної культури та через призму постнекласичної раціональності.

При такому підході мотивація особистості перестає бути набором біологічних чи соціальних потреб, ієрархією цінностей; вона перестає бути флюгером під вітром зовнішніх впливів – власне, сам антагонізм «внутрішнє-зовнішнє» знімається. Натомість приходить інтеракція та діалог – і перманентний процес конструювання мотивації, пояснення самому собі причин і цілей, смислів і цінностей (мотиваційний наратив). Мотивація в такому ракурсі текстуалізується (у внутрішньому плані через самопояснення, у зовнішньому – через дискурс) і перетворюється на текст із безліччю контекстів і ймовірних варіацій, які відсікаються у момент появи мотиваційного наративу, у момент вибору того чи іншого конструкту і вплітання його до свого досвіду, а також у момент виплітання власного досвіду на його основі або дискурсивного впливу на чужий досвід.

ВДЯЧНОСТІ:

Ця книга не було б написана, якби на моєму життєвому шляху не було Зустрічей. Хочу поділитися своїм досвідом зі світом і побажати усім, з ким звела мене доля, а також усім, з ким вона мене ще зведе, багато тепла, психологічного добробуту, та головне – Миру!

Першим, хто відкрив мені двері у світ психології, був Олександр Леонідович Музика. Завдяки йому я вперше спробував Науку на смак, а також відчув, що таке Успіх. Архетипом вченого для мене назавжди був і є Валентин Олексійович Моляко. Те, що мрії збуваються, я зрозумів, коли Тетяна Михайлівна Титаренко погодилася бути моїм науковим консультантом.

Писати, міркувати, творити та втілювати в життя, радіти своїм і чужим досягненням можна лише у команді, поруч і разом із

людьми, з якими тобі добре. Першою такою моєю командою стала кафедра соціальної та практичної психології, яку всі ми Творили: Олександр Музика, Олена Музика, Алла Вишина, Вікторія Горбунова, Інна Загурська, Віктор Кириченко, Олег Мазяр, Наталія Никончук, Юрій Оснадчук, Наталія Портницька, Ольга Савиченко, Ірина Тичина. Другою командою, до якої я лише починаю долучатися, але вже точно відчуваю той самий Науковий Дух, є Інститут соціальної та політичної психології на чолі із засновником, лідером та директором – Миколою Миколайовичем Слюсаревським.

Крім ідентичності науковця я маю іще одну – ідентичність психотерапевта, яка, сподіваюсь – читачі помітять, теж знайшла відображення у тексті монографії. Нею я завдячую Фріді-Маріке Арендсен-Гайн, яка вперше показала нам транзакційний аналіз і психодраму; Павлу Горностаю, Фреду Дорну, Тетяні Зайцевській, Марші Карп, Марині Левандовській, Ілдіко Маверс, Віктору Мозговому, Юлії Харді, у яких я навчався психодрами; Володимирі Карікашу, Юрію Кравченку, Світлані Підлипській, у яких я вчився позитивної психотерапії; Олегу Романчуку, в якого я вчився танцетрухової терапії та вчуся зараз когнітивно-поведінкової психотерапії.

Окрема подяка дружині – Вікторії Горбуновій, яка була і буде для мене джерелом підтримки і тепла, дискурсом любові й прийняття, який надає мені сил та наснаги. А ще – вона мій перший читач і редактор, а це – не просто :-)) І, звісно, – дякую своєму синочкові – Богдасику, який мужньо терпів тата, що кілька років існував у паралельній реальності наукових досліджень, статей, монографій та звітів.

Розділ I. ПОСТНЕКЛАСИЧНА РАЦІОНАЛЬНІСТЬ У СУЧАСНІЙ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

1.1. Психологія: класична, некласична чи постнекласична наука?

Психологія XXI століття: кризи і шанси. Сучасна техногенна цивілізація породила три головні проблеми, які ставлять під загрозу існування людства: 1) проблема виживання в умовах постійного удосконалення зброї масового знищення; 2) наростання екологічної кризи у глобальних масштабах; 3) проблема збереження людської особистості, людини як біосоціальної структури в умовах наростаючого й усестороннього відчуження (*Степин, 1999, с. 15*). У контексті третьої зі згаданих проблем, яка має прямий стосунок до психологічної науки та практики, В.С. Стьопін зазначає, що «...світ, який постійно змінюється, обриває коріння, традиції, змушуючи людину одночасно жити у різних традиціях, в різних культурах, пристосовуватися до різних обставин, які постійно змінюються. Зв'язки людини стають спорадичними, вони, з одного боку, стягують усіх індивідуумів у єдине людство, а з іншого – ізолюють, атомізують людей» (*там само, с. 15*). Подібну думку висловлює і К. Джерджен у контексті насиченості сучасного світу засобами віртуальної комунікації (*Джерджен, 2005*).

Вирішення цих трьох проблем не є задачею винятково однієї наукової галузі – психології, фізики або ін., і в принципі – не є задачею лише науки. Як стверджує В.С. Стьопін, мета науки – передбачати процеси перетворення об'єктів із вихідного стану у стан кінцевий; більше того, її завдання – виявляти і бачити закони, за якими розвиваються і змінюються ці об'єкти. Дослідник зазначає, що не всі стани буття можуть бути вичерпані науковим знанням, оскільки людина – не лише об'єкт, але й суб'єкт активності, відповідно – вона має свободу волі. Тому наука не може замінити собою усі форми пізнання світу, усю культуру.

Усвідомлюючи важливість комплексних зусиль усіх наук і практик, не-наукових форм пізнання з відвернення зазначених загроз, також не слід відкидати і локальних зусиль, адже кожна така спроба вступає в діалог зі світом, включається у мережу інтеракцій, і в

кінцевому результаті сприяє нарощуванню «критичної маси» зусиль і переходу кількості у нову якість.

Кожна із виділених проблем знаходить своє віддзеркалення у людській психіці. Загрози існування людства (зброя масового знищення, глобальна екологічна катастрофа) мало представлені на рівні свідомості, разом із тим на глибинному рівні вони провокують руйнацію почуття базової довіри до світу, і відповідно – довіри до інших людей, довіри до себе, ведуть до ізоляції і відсутності надії. Відчуження і глибинна самотність при зовнішній перевантаженості інтеракцією провокує неможливість / небажання відкриття свого життєвого світу іншій людині, як результат – блокує можливість вступати у діалог зі світом. Життя починає розгортатися у жорстко обмеженому дискурсі разом із неможливістю / небажанням / страхом трансдискурсивного позиціонування.

Розширення переліку проблем, виявлених В.С. Стьопіним, можна знайти у А.В. Юревича: ірраціоналізація суспільного життя, відсутність у психології адекватної методології, яка б робила її стійкою до зовнішніх соціальних впливів, позитивістське перенапруження, яке породжує розчарування в позитивізмі і проектується на раціоналізм в цілому (Юревич, 2000). Психологічна наука/практика відчуває ці виклики, наслідком яких є виникнення кризових явищ через неспроможність відповісти на них у межах існуючих парадигм. Симптомами такого кризового стану А.В. Юревич називає «розриви»: а) між дослідженнями і психологічною практикою; б) між минулим і теперішнім; в) між окремими фрагментами знання; г) конкуренція з боку паранауки і виникнення гібридів науки і не-науки (Юревич, 1999). В.А. Мазілов говорить про «дисоціації» як ознаки кризи: а) традиційна для психології відсутність єдиного підходу; б) протиставлення академічної та практичної психології; в) розрив між науковою психологією і практиками самопізнання; г) оголення протиріч між західною і східною психологіями, які часто сходяться на практичному рівні, однак, віддалені на рівні академічному (Мазілов, 2006).

М.С. Гусельцева систематизує «виклики», які ставить перед психологією сучасність: виклик постмодернізму (принципи «методологічного сумніву» та «множинності інтерпретацій»), вибухові процеси у культурі, мережева організація знання,

міждисциплінарні дискурси, герменевтична логіка, методологічні повороти – наративний, культурологічний, дискурсивний, перший і другий когнітивний, ризик перетворення множинності в хаос); виклик постпозитивізму (неможливість вирішення проблеми об'єктивного знання через усвідомлення залежності істини від контексту і перспективи, які, у свою чергу, є продуктами соціально-залежними, комунікативно-залежними і інтеракційно-залежними; проникнення до академічної психології буденності); виклик переходу до інформаційного суспільства (потреба вирішення антиномії методологічної єдності-різноманіття шляхом діалогу, використання метафори «павутини концепцій» та розуміння того, що наукові теорії є ідеальними моделями, які дозволяють наблизитися до розуміння світу, але повнота картини може проявитися лиш у мережі знань) (Гусельцева, 2005).

Відповідно, виникають потреби у спробах створення нової наукової парадигми, яка б дозволила не лише рухатися у напрямку відповідей на виклики сучасності і вирішення зазначених глобальних і локальних проблем, але й передбачати їх; а також у нових підходах до практики (приміром, виникнення ряду нових терапевтичних напрямків і педагогічних практик). А.В. Юревич говорить, відповідно, про пошук нової парадигми, яка не була б ні позитивістською, ні феноменологічною, а також, слідом за С. Московічі, про нагальну потребу у підвищенні соціальної релевантності психологічної науки, яка покликана виконувати світоглядну функцію (конструювати образ людини, на основі якого потім до-конструюються образи суспільства і пояснення суспільно-економіко-політичних процесів іншими науками) та функцію конструювання соціальних практик (мінімальний варіант – вбудовування психологічного знання у соціальні практики, приміром – психологічної діагностики у систему найму персоналу) (Юревич, 2006).

Як зазначає М.С. Гусельцева, представники різних сфер знання (П.Т. де Шерден, В.І. Вернадський, В.С. Стьопін, Ф. Капра, К. Глой, Л. Агассіо, Д. Белл, О. Тоффлер, О.М. Лобок, А.В. Цирульников) передбачали, що ХХІ століття вимагатиме зміни парадигм: холістична, органічна, екологічна, мережева парадигми, психозойська ера, інформаційна культура, постнекласична раціональність (Гусельцева 2005).

Типи наукової раціональності та історіогенез психологічної науки. Аналізуючи історіогенез сучасної науки, В.С. Стьопін говорить про: 1) до-науку, науку яка зароджується; 2) науку у власному значенні цього слова (*Степин, 1999, с. 28*). До-наука тримає у полі зору предмети і способи їх зміни, з якими людина багаторазово стикалася у своєму житті. Первинною є певна матеріальна практика, і відповідно, така наука є ідеалізованою схемою практичного перетворення матеріальних предметів. Власне науковий спосіб побудови знань виникає в процесі накопичення таких ідеалізацій, схематизацій і практик – з'являється змога їх комбінування, порівняння, і як результат – новий спосіб здобування знань: побудова його «згори», а відтак – зіставлення отриманих моделей із практикою. Ідеться про зародження мережевої форми побудови знань, адже саме із мережі ідеалізованих відношень виводяться нові ідеальні об'єкти, які знову ж таки в цю мережу занурюються (якщо комплементарні їй і перевіряються практикою), або відкидаються (якщо не комплементарні і не підтверджуються практикою), або ж створюють у мережі певні «лінії напруги», провокуючи її видозміну (якщо не комплементарні з мережею, але практикою підтверджуються). При цьому, додається соціальний фактор – а саме, можливість матеріальних практик увійти до мережі практик соціальних (релігійні, світоглядні установки, традиційність мислення тощо). Відтак, сучасні уявлення про мережеву природу знань, їх дискурсивні характеристики є не стільки революційним, скільки еволюційним наслідком генези системи наукового пізнання світу.

Надалі, слідом за В.С. Стьопіним, можна простежити три етапи розвитку науки, які відповідають трьом типам наукової раціональності, кожен із яких не заперечує попередній, а лиш обмежує зону його дії (як квантово-релятивістська фізика не заперечує класичну механіку, а лиш обмежує її сферу застосування малими швидкостями): класична, некласична і постнекласична раціональності. В основі: 1) поняття про «дисциплінарні онтології» як спеціальні наукові картини світу, які описуються у вигляді певних принципів (як правило, наукових, але не завжди явно презентованих, частіше – імпліцитних) і передують теоретичним знанням (в якості прикладу В.С. Стьопін наводить механістичну картину світу, принципи якої спочатку забезпечили її побудову, потому – стали її філософським обґрунтуванням: принцип матеріальної єдності світу,

принцип причинності і закономірності природних процесів, принцип експериментального обґрунтування знання та установка на опис законів природи математичною мовою); 2) ступінь наукової рефлексії взаємодії цих картин світу із широким соціокультурним контекстом і вузьким об'єктно-предметним полем наукового дослідження.

Отже, *класичний тип наукової раціональності* (XVII ст. – кін. XIX ст.) центрує свою увагу на об'єкті і намагається всіляко елімінувати усе, що відноситься до суб'єкта, засобів його діяльності і його операцій. Цінності, цілі науки, наукова картина світу детермінуються суб'єктом пізнання та культурою, домінуючими у ній світоглядними тенденціями (у термінології М. Фуко – дискурсами), але класична наука не осмислює їх, начебто виносить за дужки, разом із усім, що не має стосунку до об'єкта дослідження.

Некласичний тип раціональності (кін. XIX ст. – сер. XX ст.) враховує зв'язки між знаннями про об'єкт і характером засобів і операцій діяльності, і їх експлікація розглядається як необхідна умова об'єктивно-істинного опису і пояснення світу. Разом із тим лишається за дужками сам суб'єкт пізнання разом із культурно-дискурсивними факторами, хоча саме вони імпліцитно визначають, що саме і яким способом ми осмислюємо у світі.

Постнекласичний тип наукової раціональності (кін. XX ст.) розширює поле своєї рефлексії. Він враховує співвідношення отриманих знань про об'єкт не лише із засобами і операціями, але й із ціннісно-цільовими структурами, дискурсом, у рамках якого ці знання породжені (В.С. Стьопін говорить про експлікацію зв'язку внутрішньо-наукових цілей із поза-науковими, соціальними цінностями і цілями).

У контексті цих форм наукової раціональності аналізують історіогенез психологічної науки М.С. Гусельцева та В.О. Татенко. При цьому В.О. Татенко наголошує, що хоч історично ці три форми раціональності з'являлися послідовно, на сучасному етапі розвитку психології вони можуть існувати у вигляді тріади: класична психологія вивчає прості системи, некласична – складні системи, що саморегулюються, постнекласична – складні системи, що саморозвиваються і самоорганізуються (Татенко, 2009).

До-науку, або допарадигмальний стан психології М.С. Гусельцева пов'язує із її розвитком у межах філософії. У цей період відбувався пошук власного предмета, апробувалися різні

методи дослідження і шукався універсальний механізм психічних процесів. Завершився цей період становленням асоціативної психології (Д. Локк, Д. Гартлі, Дж. Берклі, Д. Юм, Т. Браун, Дж. Мілль, Дж. Ст. Мілль, О. Бен, Г. Спенсер), у надрах якої виникла перша системна психологічна термінологія та введений єдиний пояснювальний принцип психічного – механізм асоціацій, кін. ХІХ ст. (Гусельцева, 2005).

Класична раціональність пов'язана зі становленням психології як самостійної науки і завершується «відкритою кризою», або першою кризою психології (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.). Цей період у психології характеризується орієнтацією на природничі науки, розгортанням дискусій щодо предмета і методів науки, а також виникненням комплексу меншовартості і кризовим станом на початку ХХ століття (як наслідок намагань стати в один ряд із природничими науками за рахунок строгості й точності). О.Г. Асмолов, описуючи класичну психологію, виділяє декілька характерних для неї парадигмальних установок (елементів дисциплінарної онтології): розуміння неадаптивної поведінки як патології, обговорення проблем у рамках логічних дихотомій, ідеальний образ людини – раціональність плюс адаптивність, антропоцентризм, європоцентризм, еволюціонізм, постулати «безпосередності» (уявлення про те, що об'єктивний світ прямо і безпосередньо впливає на зміст свідомості; введено Д.М. Узнадзе) та «відповідності» (уявлення про те, що всі без винятку активності людини визначаються існуванням внутрішньої мети, яка відпочатку властива індивіду; введено А.В. Петровським) (Асмолов, 2002). В.О. Татенко, аналізуючи класичну науку, відпочатковує її від В. Вундта і виділяє такі ознаки: а) психічна реальність існує як окрема сутність і має якісну своєрідність; б) психічна реальність існує незалежно від того, пізнаємо ми її чи ні; в) психічна реальність може бути пізнана у її власних законах, а отже, спроектована, сформована, вдосконалена і розвинута у відповідності до зразка. Предметний інтерес класичної психології – відображення з його можливістю досягати свідомості і самосвідомості. В.О. Татенко говорить, що для цієї раціональності характерна *суб'єктивна методологічна парадигма* – поєднання інтроспекції, ретроспекції, інтуїції (Татенко, 2009, с. 263-264).

Некласична раціональність у психології виникла на початку ХХ століття з появою великої кількості нових психологічних шкіл (як

результат «відкритої» кризи психології). Серед тих, з кого почався цей етап – З. Фройд, К. Левін, Л.С. Виготський, О.Р. Лурія, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн. Одне із основних завдань, яке виникає на початку цього періоду – подолання постулату безпосередності і пошук «опосередковуючої» ланки, а також зняття «психофізіологічної проблеми» (це вдалося С.Л. Рубінштейну завдяки введенню принципу єдності свідомості і діяльності). Кульмінацією неklasичної раціональності М.С. Гусельцева називає 60-80 рр., а вже 90-ті рр. стали кризою неklasичної психології, яка мала «м'який» характер. Її ознаки: наявність величезної кількості неузгоджених між собою теорій та різне трактування психологічної термінології.

Д.О. Леонтьєв говорить про «неklasичний прорив» у психології і пов'язує його із іменами К. Левіна, М. Бахтіна, А. Адлера, Л. Бісвагнера, Л.С. Виготського (*Леонтьєв, 2005*). Дослідник виділяє неklasичну психологію у вузькому й у широкому сенсі. У вузькому – розуміння того, що психічні змісти і процеси існують не лише в інтраіндивідуальній, але й у об'єктивованій опредмеченій формі, у культурних артефактах, і можуть транслюватися від індивіда до індивіда; у процесі розвитку ми засвоюємо ці змісти із навколишнього культурного світу через взаємодію із ним (у дитинстві – через опосередковану взаємодію із дорослим). У широкому сенсі неklasична психологія – це способи побудови психологічного знання і психологічні практики, які відрізняються від класичного способу, описаного вище.

Дисциплінарну онтологію неklasичної психології (за Д.О. Леонтьєвим) можна охарактеризувати у вигляді векторів: 1) від пошуку знань до соціального конструювання (детальний опис ідеї соціального конструювання реальності – див. п. 1.3); 2) від монологізму до діалогізму (діалог як особлива смисло-породжувальна реальність, яка не зводиться до передачі інформації – М.М. Бахтін, Л.С. Виготський, Дж.Г. Мід, Г. Хабермас); 3) від ізольованого індивіда до життєвого світу (людина і світ є взаємодоповнюючими елементами єдиної системи, з якої не можна виокремити людину і вивчати її без зв'язків із цим світом – Ф.Ю. Василюк, Т.М. Титаренко, Ж. Ньюттен, Дж. Шоттер); 4) від детермінізму до самодетермінації (ключову роль тут відіграє рефлексивна свідомість; людина здатна вводити і переглядати принципи регуляції власної поведінки, не підкорюючись автоматично

заданим принципам – Р. Мей, Е. Дісі, Р. Раян); 5) від потенціалізму до екзистенціалізму (ніякий розвиток наперед не заданий і не гарантований, людина сама обирає, ким стане у процесі життя, проектуючи і будуючи себе); 6) від кількісного підходу до якісного (зростання кількості якісних досліджень, нова постановка проблем валідності і надійності висновків); 7) від констатуючої стратегії до діючої (будь-яке дослідження змінює реальність або породжує нову, неможливо вивчити свідомість людини, не змінюючи її; способом існування об'єкта вивчення є неперервні трансформації, які і слугують ключем до пізнання).

Принцип втручання у реальність О.Г. Асмолов називає головним у некласичній психології і говорить про психологізацію – проникнення психології у інші сфери і науки, у соціальні практики (Асмолов, 2002). Також він виділяє 5 ключових тез із прогнозів розвитку психології О.М. Леонтьєва: 1) психологія лише тоді стане наукою про людину, коли проникне у світ і почне розуміти, що в ньому відбувається; 2) розвиток психології відбуватиметься не окремими сферами, а проблемами; 3) поєднання психології із етикою та історичною психологією, увага до ціннісних проблем; 4) пошук особистістю свого «Я» не в собі, а із-зовні – в іншій людині, у природі, в суспільстві – психологія як соціальне конструювання світів; 5) організація системи шкільного навчання як такої, що вирощує особистість (Леонтьєв, 1994).

Аналізуючи специфіку некласичної психології, В.О. Татенко зазначає, що вона доповнює уявлення про об'єкт психології розумінням, що це саме уявлення сформоване не абстрактним, а конкретним суб'єктом за допомогою певного методу. Суб'єкт пізнання уже не протиставляється об'єкту; визнається роль випадковості у детермінації психічного. Предмет психології тепер визначається з огляду на регулятивні функції психічного, відтак, розвиваються напрямки, які намагаються розкрити можливості психіки у досягнення рівноваги і гармонії із світом та собою. Відповідно, виникає *об'єктивна методологічна парадигма*, як можливість вивчення природи психічного без звернення до інтроспекції (Татенко, 2009).

Постнекласична **раціональність** презентується М.С. Гусельцевою як сучасний етап розвитку психології, до особливостей якого відноситься критичне самоосмислення

дисципліни, міждисциплінарний дискурс, перехід від предметів до проблем, мережевий принцип організації знання і герменевтична орієнтація досліджень. Це стан знань, при якому різні наукові теорії (як моделі, що описують окремі аспекти психічної дійсності) складають взаємоузгоджену мережу. Таким чином, виникає загальнонаукова мета-мова, міждисциплінарний дискурс, який робить вибір єдиної методології неактуальним у психології.

Методологічні ознаки постнекласичної раціональності у психології. Принципові відмінності постнекласичної раціональності від некласичної у психології М.С. Гусельцевою описуються за рядом параметрів: джерело натхнення, методологія, уявлення про розвиток, відношення людини і світу, інтелектуальний стиль, соціокультурний контекст, перевірка істинності теорії, організаційний аспект, див. табл. 1.1. (*Гусельцева, 2005*). М.М. Слюсаревський пише про принцип методологічного плюралізму, який поступово бере гору, й полягає у переході від протистояння різних теорій до виявлення точок дотику й зон релевантності (*Слюсаревський, 2008*).

Постнекласична психологія у роботах В.О. Татенко зображується як така, що «...визначає своїм об'єктом не психічну реальність як абстракцію, як щось існуюче саме по собі, і не її методичну проекцію, а цілісну систему реальної живої психіки, що охоплює як саме психічне..., так і його носія, суб'єкта, який «має» цю психіку як свою і водночас є її невід'ємною частиною». Предмет – виявлення можливостей досягнення людиною рівня її автентичного буття. Щодо методології – то, як зазначає автор, вона починається там, де «...руйнується тотальність і уніфікація, строгий детермінізм і нормативність, та заявляють про себе поліваріативність, багатоальтернативний «сценарний» підхід, установка на індивідуацію». Специфічна особливість застосування методології постнекласики – це: «...щоб у дослідженні реальності психічної максимально наблизитися до неї, аби побачити усю палітру її кольорів із їхніми відтінками, відчуті її дихання, живе пульсування, почути її справжні й найтихіші голоси, не приглушені і не спотворені гучними маршами відірваних від життя та байдужих до нього абстрактних конструктів» (*Татенко, 2009, с. 265-268*).

Порівняльний аналіз неklasичної і постнеklasичної раціональності
(за М.С. Гусельцевою)

Неklasична психологія	Постнеklasична раціональність у психології
Джерело натхнення	
Натхненниця – теоретична фізика і її принцип невизначеності Гейзенберга.	Суттєвий вплив культурології як зразка мультипарадигмальності.
Методологія	
Єдина, чітко визначена методологія. Потреба зміни методології виникає лише у виняткових випадках – при зміні парадигм (наукових революціях)	Можливість вибору філософії і методології залежно від задач і інтересів дослідника. Надрефлексивність як здатність критичного самоосмислення. Парадигмальна толерантність.
Об’єктивність світу і дослідника	
Припущення об’єктивності світу і недопущення суб’єктивності дослідника.	Відкритість новому досвіду, соціальне конструювання дійсності, зміна дослідника разом із учасником дослідження.
Уявлення про розвиток	
Еволюційний механізм розвитку, пошук універсальних законів.	Уявлення про розвиток у категоріях «вибуху», «біфуркацій», «сенситивних періодів». Основний принцип – «благоговіння перед розвитком».
Людина і світ	
Оволодіння людиною своєю поведінкою. Основний принцип – втручання у дійсність.	Пошук засобів захисту людини від експансії влади і ідеології.
Інтелектуальний стиль	
Об’єктивізм. Поняття – логічні абстракції. Об’єкт – складні системи.	Культурна аналітика. Поняття – не стільки логічні абстракції, скільки типологічні риси чи ідеальні моделі. Об’єкт – система, що саморозвивається. Предмет часто постає як текст.
Соціокультурний контекст	
Індустріальне суспільство. Модерн.	Інформаційне суспільство. Постмодерна культура.
Перевірка істинності теорії	
Перевірка істинності теорії шляхом її співвіднесення із практикою.	Істинність – в узгодженості теорії і практики як синхронних ліній розвитку. Соціально-конструкціоністський підхід до наукового знання.
Організаційний аспект	
Переважно монодисциплінарні дослідження.	Бурхливий ріст міждисциплінарних досліджень.

На основі проведеного методологічного огляду можемо зробити *перший* висновок, який стосується прогнозів О.М. Леонт'єва. Зіставивши їх із загальною картиною неklasичної і постнеklasичної науки, бачимо, що сутність цих прогнозів ближча до постнеklasичного етапу розвитку психології: це і взаємопроникнення психології і світу, і ціннісно-психологічні аспекти, і психологія як соціальне конструювання світів. *Другий* висновок – прагнення психологічної науки будуватися за зразком природничих наук, яке породжене ще у класичний період її розвитку, органічно й непомітно було включене до дисциплінарної онтології постнеklasичної науки, що найяскравіше проявляється: а) в аналізі загальної логіки історіогенезу психології на основі поділу раціональностей на класичну-неklasичну-постнеklasичну, який був здійснений В.С. Стьопіним на базі вивчення історії природничих наук, передусім – фізики; б) у помітному зсуві по фазі між тривалістю і динамікою змін раціональностей у природничих науках та у психології (див. табл. 1.2).

Можна стверджувати, що це одна із ознак сучасної постнеklasичної науки – міждисциплінарний дискурс, однак – картина буде неповною без включення до цього дискурсу іще одного підходу, побудованого на принципово інших засадах, набагато ближчих до постнеklasичної раціональності. Це підхід до історіогенезу психології на засадах культурології та вчинковості В.А. Роменця (*Роменець, 1998*). Учений, розглядаючи вчинок як вихідний пункт у тлумаченні історико-психологічних знань, вибудовує цілісну періодизацію їх розвитку, беручи до розгляду не лише суто філософсько-психологічні аспекти, але й культурний текст-контекст їх появи і оформлення. Структура вчинку (ситуація, мотивація, дія, післядія) й акценти у його тлумаченні визначають характер психологічних теорій: у різні історичні періоди спостерігається зміщення акцентів на різних структурних компонентах вчинку, при збереженні його цілісного бачення. Відповідно, міфологічний період, доба Стародавнього світу і Середні віки характеризуються домінуючим ситуаційним принципом; епохи Відродження, Бароко, Просвітництва – мотиваційним; ХІХ ст. – принципом дії; ХХ ст. – принципом післядії (наразі можна констатувати, що дія цього принципу поширюється й на початок ХХІ ст.).

Ситуаційний принцип – домінування ідеї фатуму, згідно з якою

кожен наступний компонент учинку визначався фатумом ситуації без можливості виходу за її рамки. Генезис ситуаційного принципу відбувається від ситуації значень (взаємодія фатуму і магії у міфологічний період породжують значення як свідчення взаємозв'язку всього із усім у світі) через ситуацію конфліктну (виокремлення у навколишньому світі поляризованих сутностей і необхідність вибору полярності, підтримуваної ритуалом) до ситуації колізійної (колізійна непримиренність ситуації стає вихідним пунктом поглиблення уваги до внутрішнього світу людини).

Таблиця 1.2.

Концептуальні узагальнення динаміки дисциплінарної онтології психологічної науки

Типи наукової раціональності та їх основні риси			Культурологічний підхід до тлумачення історії психології (В.А. Роменець)
Зміна наукових раціональностей у природничих науках (В.С. Стьопін)	Характеристика етапів розвитку психології (М.С. Гусельцева, О.Г. Асмолов, Д.О. Леонтьєв)	Тріада психологічних раціональностей у психології (В.О. Татенко)	
Допарадигмальний стан			Ситуаційний принцип
до XVII ст.			до XV ст.
До-наука включає до свого поля зору предмети і способи їх зміни, з якими людина багаторазово стикалася у своєму досвіді. Первинною є певна матеріальна практика, і відповідно, така наука є ідеалізованою схемою практичного перетворення матеріальних предметів.			Домінування ідеї фатуму, при якій кожен наступний компонент учинку визначався фатумом ситуації без можливості виходу за її рамки.
			Мотиваційний принцип
Класична наука			кін. XV ст. - XVIII ст.
XVII ст. – кін. XIX ст.			Звернення уваги на мотиваційний бік учинку, на боротьбу мотивів, прийняття рішень, формування мотиву як такого.
до кін. XIX ст.			Принцип дії
Центрує свою увагу на об'єкті і намагається всіляко елімінувати усе, що відноситься до суб'єкта, засобів його діяльності і його операцій. Цінності, цілі науки, наукова картина світу детермінуються суб'єктом пізнання та культурою, домінуючими у ній світоглядними тенденціями, але класична наука не осмислює їх, начебто виносить за дужки, разом із усім, що не має стосунку до об'єкта дослідження.			XIX ст
			Відбувається пошук психологією свого предмету, апробуються різні методи дослідження і шукається універсальний механізм психічних процесів.

Таблиця 1.2. (продовження)

Типи наукової раціональності та їх основні риси			Культурологічний підхід до тлумачення історії психології (В.А. Роменець)
Зміна наукових раціональностей у природничих науках (В.С. Стьопін)	Характеристика етапів розвитку психології (М.С. Гусельцева, О.Г. Асмолов, Д.О. Леонтьєв)	Тріада психологічних раціональностей у психології (В.О. Татенко)	
Некласична наука		Класична наука	
кін. XIX ст. – сер. XX ст.	кін. XIX ст. – поч. XX ст.	кін. XIX ст. – ...	Принцип післядії XX ст
Враховує зв'язки між знаннями про об'єкт і характером засобів і операцій діяльності, їх експлікація розглядається як необхідна умова об'єктивно-істинного опису і пояснення світу. Разом із тим, лишається за дужками сам суб'єкт пізнання разом із культурно-дискурсивними факторами, хоча саме вони імпліцитно визначають, що саме і яким способом ми осмислюємо у світі.	Розуміння неадаптивної поведінки як патології, обговорення проблем в рамках логічних дихотомій, ідеальний образ людини – раціональність плюс адаптивність, антропоцентризм, європоцентризм, еволюціонізм, постулати «безпосередності» та «відповідності».	Психічна реальність: а) існує як окрема сутність і має якісну своєрідність; б) існує незалежно від того, пізнаємо її чи ні; в) може бути пізнана у її власних законах, а отже, спроектована, сформована, вдосконалена. Предметний інтерес – функції відображення з його можливістю досягати свідомості і самосвідомості. Суб'єктивна методологічна парадигма.	Рефлексія й установка на наступну дію у формі смислу життя і життєвої стратегії. Відбувається осягнення вчинкової дії, акт самоогляду. Дві площини застосування принципу – у науковому пізнанні дійсності і рефлексії щодо цього пізнання, та у буденному житті, як принцип життєвої психології.
	Некласична наука		
	поч. XX ст. – кін. XX ст.	поч. XX ст. – ...	
	Розуміння того, що психічні змісти і процеси існують не лише в інтраіндивідуальній, але й у об'єктивованій, опредмеченій формі, в культурних артефактах, і можуть транслюватися від індивіда до індивіда; по мірі розвитку ми засвоюємо ці змісти із навколишнього культурного світу через взаємодію.	Доповнюється уявлення про об'єкт психології розумінням, що це уявлення сформовано не абстрактним, а конкретним суб'єктом за допомогою певного методу. Визнається роль випадковості у детермінації психічного. Предмет психології тепер визначається з огляду на регулятивні функції психічного. Виникає об'єктивна методологічна парадигма.	
Постнекласична наука			
кін. XX ст. – ...			
Розширюється поле рефлексії. Враховується співвідношення отриманих знань про об'єкт не лише із засобами і операціями, але й із ціннісно-цільовими структурами, дискурсом, в рамках якого ці знання породжені (відбувається експлікація зв'язку внутрішньо-наукових цілей із поза-науковими, соціальними цінностями і цілями).	Критичне самоосмислення дисципліни, міждисциплінарний дискурс, рух від предметів до проблем, мережевий принцип організації знання і герменевтична орієнтація; соціальне конструювання дійсності.	Визначення як об'єкта цілісної системи реальної живої психіки, що охоплює як саме психічне..., так і його носія, суб'єкта, який «має» цю психіку як свою і водночас є її невід'ємною частиною. Предмет – виявлення можливостей досягнення людиною рівня її автентичного буття.	

Мотиваційний принцип – характеризується зверненням уваги людей на мотиваційний бік учинку, на боротьбу мотивів, прийняття рішень, формування мотиву як такого. Тут ключовою є поява уявлення про усвідомлену і неусвідомлену мотивацію, що відповідає принципу залежності-незалежності ситуації від людини. Двоїстий характер рішення – чинити-не чинити – і людині доводиться обирати, займати позицію, що означає появу дискурсу боротьби мотивів і самовизначення. *Принцип дії* – установка на вивчення дії як ґрунту, на якому виникають психічні здатності людини. Виникає дві психології – про психіку, яка чомусь слугує (адаптація, побудова психології за зразком природничих наук) та психіку, яка існує (творчість, психологія у екзистенційно-гуманістичному тлумаченні). *Принцип післядії* – рефлексія й установка на наступну дію у формі смислу життя і життєвої стратегії. Відбувається осягнення вчинкової дії, акт самоогляду. Рефлексія – це «...насамперед повернення суб'єкта до самого себе після виходу із себе – у свою протилежність» (Роменець, 1998, с. 73). Структура післядії – інтеріоризація (самозаглиблення «субстанції» у свою внутрішню суть; постачання суб'єкту його суперечливого змісту, вселення неспокою), катарсис (звільнення від неспокою, очищення від трагедійних очікувань), екстаз або преображення (вихід за межі себе і повернення до себе після пошуків себе).

Аналізуючи методологічні принципи соціальної психології, М.М. Слюсаревський розглядає принцип рефлексивності як логічне продовження принципу об'єктивності і пов'язує його із визнанням неможливості усунення із дослідницького процесу суб'єктивного фактора, а відтак – із необхідністю усвідомлення дослідником своєї суб'єктивності, визначення меж впливу на отримані знання, посідання ролі спостерігача за самим собою (Слюсаревський, 2008).

Отже, у модель В.А. Роменця закладено дві площини розгортання вчинку: вчинок як щось особистісне, і вчинок як глобальний принцип наукової рефлексії. Характеристика принципу післядії В.А. Роменця і його втілення у генезі психологічної науки і практики ХХ-ХХІ ст. дотична до картини постнекласичної психологічної раціональності, зображеної В.С. Стьопіним, М.С. Гусельцевою, а особливо – В.О. Татенко, який крім сутнісних ознак виокремив специфіку об'єкта, предмета та методології цього боку тріади наукових раціональностей.

1.2. Постмодерн і конструктивізм: Дійсність vs Реальність

Основні риси постнекласичної раціональності (врахування співвідношень отриманих знань не лише із засобами і операціями, за допомогою яких вони були отримані, але й із дискурсом, у якому ці знання були отримані; міждисциплінарний дискурс, перехід від предметів до проблем, мережевий принцип організації знання, парадигмальна толерантність, герменевтична орієнтація досліджень, вивчення систем, що саморозвиваються і самоорганізуються; «над-рефлексивність», принцип післядії) є тим методологічним базисом, на основі якого вибудовані ідеї соціального конструювання дійсності. Однак, самі ці ідеї далеко не однорідні, а тому для методологічної визначеності подальшої дослідницької роботи важливим є розмежування різних підходів до розуміння суті соціального конструювання дійсності.

Зародження і основні характеристики ідеї конструювання дійсності. Передусім слід зважити на історично-культурологічні джерела конструктивістського підходу до розуміння соціально-психологічних феноменів. У такому розвитковому сенсі Т. Секстон виділяє три культурно-історичні етапи, які йдуть у паралелі з етапами розвитку наукового світогляду (класичний, некласичний, постнекласичний): пре-модерн, модерн і постмодерн (*Sexton, 1997*). У кожен із цих періодів люди специфічним чином сприймають події, проблеми і шукають їх вирішення. **Пре-модерн** (б ст. до н.е. – Середні Віки) – доба дуалізму, ідеалізму і раціоналізму. Віра та релігія відігравали центральну роль у цих процесах, чинниками, які сприяли змінам, були: молитва, віра, розмірковування. **Доба модерну** (Відродження – кінець 19 ст.) навантажена емпіризмом, логічним позитивізмом, науковою методологією, пошуками об'єктивної істини і її обґрунтуванням. Одним із наслідків доби модерну було утвердження наукового і професійного знання як легітимного джерела розуміння світу: через наукове пізнання ми можемо дізнатися істину; наукове знання – як віддзеркалення образу об'єктивної дійсності. Третя доба (триває до сьогодні) – **постмодерн**. Т. Секстон називає її добою **конструктивізму** і описує її як таку, в якій більша увага приділяється творенню, а не вивченню особистісної й соціальної реальності. Із валідності знань увага зміщується у бік їх життєздатності. Дослідників цікавить не лише питання про те, що

люди знають, але й про те, як вони про це дізнаються, при цьому підкреслюється роль самої людини у конструюванні знань: об'єкт спостереження і спостерігач нерозривні; природа смислів відносна; феномени є контекстно-грунтованими (context-based), процес пізнання і розуміння є соціальним, індуктивним, герменевтичним і якісним (Sexton, 1997, с. 8). Оскільки конструктивізм фокусується на способах, якими люди і спільноти створюють конструкції реальності, у ньому присутня доля скепсису щодо розуміння людини як такої, що має прямий і точний доступ до зовнішнього світу.

Щодо джерел конструктивізму, то М. Махоні вбачає їх у філософських роботах Дж. Віко (1668-1744), І. Канта (1724-1804), А. Шопенгауера (1788-1860), Г. Файхінгера (1852-1933) (Mahoney, 2004). Дж. Віко підкреслює роль фантазії і міфів у людській адаптації. І. Кант акцентує увагу на владі паттернів мислення і визнає ідеї регуляторними принципами нашого досвіду; його «категорії» були попередниками того, що ми сьогодні називаємо «конструктами» і «схемами». Г. Файхінгер доводить, що первинною метою розуму і процесів мислення є не зображення чи віддзеркалення реальності, а навігація у життєвих ситуаціях – ми проживаємо наші життя за допомогою «функціональних фікцій» або «гіпотетичних фікцій». Також знаковою фігурою для конструктивістів став Ж. Піаже зі своєю моделлю когнітивного розвитку (генетичною епістемологією), у якій пізнання розглядається як пошук динамічного балансу між тим, що ми знаємо, і тим, що для нас є новим: ми організовуємо наші світи, організовуючи самих себе (див. роботу Е. фон Глазерфельда, присвячену аналізу конструктивізму Ж. Піаже) (Glaserfeld, 1982).

Шукаючи спільне між різними напрямками і течіями конструктивізму, який став однією з визначальних рис доби постмодерну, Дж. Раскін описує конструктивізм як ноуменальний погляд на реальність, «який назавжди відмовляє нам у безпеці виправдання наших вірувань, страхів, ідеологій простим відсиланням до «об'єктивних зовнішніх обставин» (Raskin, 2002). Щодо конструктивістської психології – дослідник описує її як напрям, який вивчає процес та спосіб створення людськими істотами систем для осмисленого розуміння свого світу і досвіду. Представники цього напрямку поділяють переконання, що жоден зі способів розуміння,

створений людьми, не може претендувати на домінування і чисту об'єктивність; усі смисли відображають лише певну точку зору. Разом із тим існують розходження у поглядах на імплікацію цієї позиції, особливо щодо природи реальності, походження конструйованих значень, способів організації психологічного дослідження. Зокрема, у класифікації В. Ліддона (*Lyddon, 1995*) здійснюється розподіл цих підходів на основі виділених С. Пеппером (*Pepper, 1942*) «кореневих метафор» і типів причинності Арістотеля (формальний, матеріальний, діючий та фінальний конструктивізм). Про «конструктивістську метапарадигмальну карту соціально-психологічного знання» говорить А.В. Фурман. Він виділяє у ній 4 сегменти: міждисциплінарну концепцію соціального конструктивізму; радикальний конструктивізм як окрему методологію дослідження культури; бінарну (соціологічну і психологічну) теорію, яка вивчає процеси психосоціального конструювання реальності суспільного повсякдення; «методологічно відрефлексоване», як сегмент, що пропонує самотутню метапарадигмальну знаннєву карту, яка інтегрує попередні 3 сегменти (*Фурман, 2012, с. 94-97*).

Дослідники конструктивізму Дж. Чіарі та М. Нуццо, ґрунтуючись на ідеї про покликання конструктивістських підходів подолати дихотомію реалізму-ідеалізму, виділяють епістемологічний та герменевтичний конструктивізми (табл. 1.3) (*Chiari, Nuzzo, 1996*).

Епістемологічний конструктивізм не є ідеалістичним у чистому вигляді, оскільки його представники визнають існування об'єктивної реальності, яка не залежить від спостерігача, але разом із тим вказують на неможливість пізнання спостерігачем цієї реальності іншим способом, аніж через її конструкції. Відповідно, знання є компіляцією створених людьми конструкцій, які краще можна оцінити з точки зору їх життєспроможності, аніж із точки зору їх правильності – все, що люди можуть знати, то це наскільки добре ці конструкції працюють для них. До цього ж різновиду конструктивізму Дж. Раскін (*Raskin, 2002*) відносить радикальний конструктивізм Е. фон Глазерсфельда (*Glaserfeld, 1984*). Сюди ж можна включити епістемологічно-нейробіологічний конструктивізм Г. Рота (*Roth, 1996*).

Напрямки конструктивізму
(на основі ідей Дж. Чіарі, М. Нуццо, Дж. Раскіна)

Епістемологічний конструктивізм	Обмежений реалізм	Герменевтичний конструктивізм
Загальна характеристика		
Визнання існування об'єктивної реальності, яка незалежна від спостерігача, але разом із тим – визнання неможливості пізнання спостерігачем реальності іншим способом, аніж через його конструкції цієї реальності.	Існує незалежна реальність, яку можна пізнати. Однак, через недосконалість людського сприймання, недосконалою є відповідність між знаннями і дійсністю.	Не існує реальності, незалежної від спостерігача. Знання – продукт лінгвістичної активності спільноти спостерігачів: може бути стільки систем знань, скільки є груп, які перебувають у спільному дискурсі.
Представники		
Конструктивізм М. Махоні		
Психології особистісних конструктів Дж. Келлі		
Радикальний конструктивізм (Е. фон Глазерсфельд); епістемологічно-нейробіологічний конструктивізм Г. Рота	Раціонально-емоційна поведінкова терапія А. Елліса	комунікаційний конструктивізм П. Вацлавіка; кібернетичний конструктивізм Г. фон Фйорстера; радикальний конструктивізм У. Матурани, Ф. Варели; соціальний конструкціонізм (П. Бергер, Т. Лукман, К. Джерджен)

Герменевтичний конструктивізм об'єднує підходи, в яких відсутня віра у реальність, «незалежну-від-спостерігача». Знання розглядаються тут як продукт лінгвістичної активності спільноти спостерігачів: може бути стільки систем знань, скільки є груп, які дискурсивно домовляються щодо них. У герменевтичному конструктивізмі роль мови, дискурсу і комунікації стає центральною у розумінні того, як системи знань розвиваються й існують. У цьому підході підтримується погляд на знання і правду як інтерпретацію,

яка має історичний, а не позачасовий, характер; яка постійно піддається контекстуальній перевірці, а не є універсально валідною; яка є лінгвістично згенерованою і соціально-домовленою (*socially negotiated*), а не створеною індивідуально і когнітивно (*Chiari, Nuzzo, 1996, с. 174*). Дж. Раскін (*Raskin, 2002*) відносить до області герменевтичного конструктивізму соціальний конструкціонізм К. Джерджена (*Gergen, 1995*) та радикальний конструктивізм У. Матурани, Ф. Варели (*Матурана, Варела, 2001*). Сюди ж можна віднести і комунікаційний конструктивізм П. Вацлавіка (*Вацлавик та ін., 2000*) та кібернетичний конструктивізм Г. фон Фйорстера (*Ферстер, 2000*). Елементи цього підходу Дж. Раскін простежує також у Дж. Келлі (*Келли, 2000*).

Дж. Чіарі та М. Нуццо додатково вводять поняття «**обмеженого реалізму**» для позначення підходів, які займають межову позицію. Для таких підходів характерна віра в існування зовнішньої незалежної реальності, яку можливо пізнати безпосередньо. Однак, через те, що людське сприймання недосконале, так само недосконалою є відповідність між знаннями і дійсністю. Дж. Раскін відносить до цього напрямку роботи М. Махоні (*Mahoney, 1991*), знаходить його риси у психології особистісних конструктів Дж. Келлі (*Келли, 2000*), а також когнітивній психології і раціонально-емоційній поведінковій терапії А. Елліса (хоча сам А. Елліс відкидає спроби віднести його до табору конструктивістів) (*Елліс, 2002*).

Радикальний конструктивізм (Е. фон Глазерсфельд). Ідея відповідності реальності (а отже, і Істини) замінюється ідеєю придатності, життєздатності (*viability, fitness*) знань: «Знання є хорошим знанням, якщо вписується в рамки екперієнтальної дійсності, не вступаючи з нею у протиріччя» (*Glaserfeld, 1996, с.156*). Вчинки, поняття, усвідомлення є життєздатними, якщо вписуються у цільові чи дескриптивні контексти, у яких використовуються. Як відмічає С. Цоколов, «у процесі пізнання той, хто пізнає, не видобуває позитивне знання про явища із зовнішнього світу, як вони є, а організовує у ту чи іншу зв'язну картину той негативний досвід від невдалих дій, який сам же рекурсивно ці перешкоди зовнішнього середовища когнітивно визначає» (*Цоколов, 2000, с. 63*). Дослідник пише, що досвід – це єдина реальність, про яку конструктивісти говорять, як про щось зовнішнє у стосунку

суб'єкта, до внутрішнього знання: це єдина реальність, доступна нашій свідомості (Цоколов, 2000, с. 68). Також слід відмітити ставлення Е. фон Глазерсфельда до онтології: конструктивізм є теорією пізнання, а не учіння про буття; він не займається вирішенням метафізичних проблем і нічого не говорить про те, що може чи не може існувати (світу, інших людей тощо) – у його рамках лише визнається, що, наскільки нам відомо, і світ, і інші люди – моделі, які ми конструюємо; таким чином, конструктивізм не є онтологічним соліпсизмом, однак є соліпсизмом епістемологічним (Glaserfeld, 1996).

Епістемологічно-нейробіологічний конструктивізм (Г. Рот).

Г. Рот висуває базову методологічну тезу: епістемологічний конструктивізм є невідворотнім наслідком конструктивної особливості нашого мозку, який принципово не в змозі відображати світ. Для Г. Рота мозок є конструктором дійсності, оскільки значення сигналів конструюються винятково мозком, тому мозок являє собою систему породження інформації, а не її споживання (Roth, 1996, с. 360). Нейронним механізмом, який робить можливими процеси конструювання смислів, є нейрофізіологічний постулат Д. Хебба (Hebb, 2002), із якого Г. Рот виводить принцип самореферентності мозку: критерії, за якими мозок оцінює свою власну активність, повинні виробитися ним же самим на основі більш ранніх внутрішніх оцінок власної активності.

Важливою ідеєю для конструктивізму стало розмежування Г. Ротом понять «реальність» і «дійсність». Дійсність за Г. Ротом є тим, що створено у межах реальності реальним мозком. Відповідно, є світ феноменальний і трансфеноменальний, світ свідомості та світ по-той-бік свідомості. Звідси випливає важливий висновок – дійсність не є функцією мого «Я», оскільки «Я» теж є конструкцією, яка створена мозком відповідно до власних принципів, які виникли у філогенезі-онтогенезі, і походять від досвіду взаємодії мозку із оточуючим світом.

Дійсність Г. Рот ділить на три сфери: світ, який переживається як зовнішній (Umwelt); світ нашого тіла (Körperwelt); світ, який переживається як ментальні стани нашого Я (Ich-Welt) (Pom, 2000). Опираючись на роботи М. Штадлера та П. Крузе (Stadler, Kruse, 1990), він виокремлює критерії дійсності: синтаксичні, які мають справу із сенсорними процесами (об'єкти тим переконливіше сприймаються існуючими у дійсності, чим вони світліші порівняно із

фоном, чим чіткіші їх контури, чим вони контрастніші, чим багатші їх структурні деталі), семантичні (осмисленість об'єктів і подій, контекстна узгодженість, валентність), прагматичні (реактивність об'єктів і подій, передбачуваність, міжсуб'єктна узгодженість).

Конструктивізм М. Махоні. У підході М. Махоні Дж. Раскін вбачає як риси обмеженого реалізму, так і герменевтичного конструктивізму. У варіанті М. Махоні, який сконцентрований на проблемах психотерапії та психологічного консультування, конструктивізм містить п'ять домінуючих тем: 1) активна діяльність (active agency – люди є активними учасниками свого життя, роблять вибори, які змінюють їх життя); 2) впорядкування (order – ми потребуємо порядку, тому формуємо наш світ, знаходимо паттерни і творимо смисли); 3) самість (self – ми організуємо світ, організовуючи себе; особистість – це процес, причому, процес самореферентний, або ж рекурсивний, а самість – це когерентність поглядів у розвитку, з яких людина черпає досвід і які змінюються у ході інтеракції); 4) соціально-символічна зв'язаність (social-symbolic relatedness – ми народжуємося у стосунках, у них живемо – активна організація самості відбувається одночасно і «з» і «через» соціальні зв'язки і системи символів); 5) розвиток упродовж життя (lifespan development) (Mahoney, 2004).

Зарахування Дж. Раскіном **Раціонально-Емоційної Поведінкової Терапії** А. Елліса до табору конструктивістів, зокрема, у рамки **обмеженого реалізму** (незважаючи на дискусії із А. Еллісом) зумовлене постмодерною та конструктивістською по суті ідеєю РЕПТ: показати клієнтові, що це його власна свідома та несвідома абсолютистська філософія призводить до більшості дисфункційних почуттів і вчинків, і що він може зробити для того, щоб його свідомість стала більш відкритою та гнучкою у внутрішньо- та міжособистісних стосунках. Так, сам А. Елліс говорить про роботу із абсолютною впевненістю про реальність, ідентифікацію та роботу із універсальними істинами, вплив культурного фактору на людську поведінку (Ellis, 1997, 1998).

Психологія особистісних конструктів Дж. Келлі. Дж. Раскін називає психологію особистісних конструктів одним із класичних наукових конструктивістських підходів, знаходячи у ньому ознаки обмеженого реалізму та епістемологічного конструктивізму (Raskin, 2002). Такої ж думки, тільки у прикладному, терапевтичному сенсі,

дотримується і Р. Неймеєр (*Neimeyer, 2009*). Дослідник посилається на Дж. Келлі як автора одного з перших конструктивістських підходів у психотерапії зі своєю *терапією фіксованої ролі* (див. Хьелл, Зиглер, 2000). В основі психології персональних конструктів лежить уявлення про організацію людського досвіду у формі системи взаємопов'язаних біполярних конструктів, або смислових вимірів. Саме їх використовує людина з метою оцінки та прогнозування поведінки інших, самих себе і світу вцілому. Люди *винаходять ці «виміри», спираючись на власний досвід та постійно перебувають у процесі перевірки їх якості*, з'ясовують наскільки добре вони відповідають життєвим обставинам. Філософія, створена Дж. Келлі, отримала назву «конструктивного альтернативізму». В її основі лежить постулат про те, що існує нескінченна кількість способів концептуалізації подій, кожна з яких оцінюється з точки зору своєї «життєздатності». Ще одне важливе поняття, введене Дж. Келлі – «*центральна структура*», або «*ядерні конструкти*» (*core constructs*) як глибинна внутрішня конструкція себе, «самість», яка твориться у ранньому віці, можливо – навіть раніше, ніж розвивається мова, і стає непроникною для рефлексії і змін. Основна мета розробленого Дж. Келлі методу психотерапії – терапії фіксованої ролі – це реконструкція системи конструктів особистості та розвиток її гнучкості. Технологічно в метод закладено практику конструювання клієнтом (спільно із терапевтом) нової системи конструктів у формі «нарису фіксованої ролі» та спонукання й надихання клієнта на «вихід у світ» із цієї новою системою, програвання у житті написаної ролі, експериментування із новими моделями поведінки. Відмітимо, що Ф. Франселла висловлює занепокоєння щодо віднесення теорії Дж. Келлі під парасольку конструктивізму, зазначаючи, що в цьому випадку філософія Дж. Келлі можливо і матиме продовження, а теорія – зникне без сліду, оскільки конструктивізм – це чергова наукова забавка і тимчасове явище (*Fransella, 1995, c. 131*).

Радикальний конструктивізм У. Матурани. Концепцію У. Матурани і Ф. Варели називають біологічним підґрунтям конструктивізму, і разом з тим – самодостатньою міждисциплінарною концепцією (*Цоколов, 2000, c. 185*). Центральною для цього варіанту конструктивізму є поняття «*автопоезису*» – самовідтворення, породження живою системою самої себе. *Автопоезні системи* визначаються як мережі виробництва

компонентів, які: 1) рекурсивно, через свої інтеракції генерують і реалізують мережу, яка їх виробляє, і 2) конститууються границі цих мереж як компоненти, які беруть участь у реалізації мережі (*Maturana, 1981*). У. Матурана зазначає, що будь-які зміни в організмі детерміновані його власною структурою, оскільки будь-яка жива система є когнітивно закритою. Як зазначає Дж. Раскін «коли жива система думає, що вона відображує зовнішній світ, насправді вона лише переживає і обробляє свої власні структурно детерміновані реакції... оточуючий світ ніколи не дає системі прямих інструкцій щодо того, як їй поводитися. Зважаючи на відмінності у структурі, організми є унікально чутливими, або ж зовсім нечутливими до певних стимуляцій середовища» (*Raskin, 2002, с. 11*). Дослідник, здійснюючи аналіз системи поглядів У. Матурани, Ф. Варели, відмічає їх важливість для конструктивістської психології через створення підґрунтя для вивчення процесів людської інтеракції з використанням мови, завдяки якій відбувається конструювання і підтримка специфічних форм пізнання – *пояснювальних доменів*. Різні пояснювальні домени легітимізують різні способи валідизації досвіду. У. Матурана такими доменами називає ігри, науку, політичні доктрини чи філософські системи.

Також варто виділити ще кілька важливих з цієї точки зору понять і феноменів: 1) ототожнення У. Матураною процесів життя і процесів пізнання через ототожнення когнітивних процесів і процесу автопоезису: *знання є областю допустимих взаємодій системи, а пізнання – процесом розширення цієї області*; 2) поняття «*структурної зчепленості*», яке У. Матурана описує як відповідність між певною цілісністю і середовищем, у якому вона себе реалізує, і яка виникає як результат послідовності впливів середовища на систему і відповідних змін у системі. Якщо йдеться саме про середовище і організм – ми говоримо про *онтогенетичну адаптацію*, якщо ж про два організми як автопоетичні системи – про виникнення *консенсуальної області* як певної області поведінки, в якій структурно детерміновані зміни станів зчеплених організмів послідовно взаємокоординуються один із одним (*Матурана, Варела, 2001*).

У. Матурана зазначає: «Нервова система здатна рекурсивно взаємодіяти зі своїми власними станами, наче вони незалежні сутності... Мовна сфера, спостерігач і самосвідомість – усі вони можливі, оскільки всі вони виникають як різні сфери взаємодії нервової системи зі своїми власними станами, які репрезентують різні

модальності взаємодії організму... ніякої передачі думки між тим, хто говорить, і тим, хто слухає, не відбувається. Слухач сам створює інформацію, зменшуючи невизначеність шляхом взаємодій у власній когнітивній області...» (Матурана, 1996).

Кібернетичний конструктивізм Г. фон Фйорстера. Г. фон Фйорстер разом із Е. фон Глазерсфельдом та У. Матураною, вважається одним із засновників конструктивістської парадигми, і батьком кібернетичного напрямку (Цоколов, 2000). Його ідея – когнітивна неподільність людини і середовища. Етичний аспект конструктивізму, як і кібернетичний, потужно звучить у роботах Г. фон Фйорстера, оскільки з його позиції впливає, що спостерігач стає відповідальним за свої спостереження, висловлювання і вчинки, він зв'язаний із об'єктами, які описує. Оскільки усі якості і характеристику світу сконструйовані нами – то не існує жодних об'єктивних детермінант нашої поведінки, і вся відповідальність лягає на нас.

Ключовою тезою епістемології Г. фон Фйорстера є теза про організаційну замкнутість нервової системи та її самореферентність, яка лежить також в основі подальших розробок У. Матурани. Відповідно, будь-яке знання, уявлення про світ і речі в ньому є суб'єктивними конструкціями. При цьому він визначає самі когнітивні процеси як неперервні рекурсивні процеси обчислення, які здійснюються нервовою системою, яка організована таким чином, що результатом цих обчислень стає певна стабільна дійсність.

Цінним для психологічної науки є положення Г. фон Фйорстера про роль спостерігача, який одночасно є як частиною, так і співучасником світу, який він спостерігає; спостерігач і те, що спостерігається, пов'язані між собою нерозривно. Дійсність породжується нашими спільними зусиллями в якості зовнішніх спостерігачів. Логічним продовженням світоглядних принципів, які витікають із цього постулата, є позиція «омніпсихізму»: суб'єкт, який живе в якійсь дійсності, породжує цю дійсність тільки спільно з іншими суб'єктами. У цьому контексті позицію Г. фон Фйорстера інколи формулюють як «комунікативний соліпсизм»: «цей світ суть не більше, ніж наша уява, а єдиною реальністю є фантазуючі «ми» (Foerster, 1985, с. 41), або, інакше: «Реальність = Спільнота».

Комунікаційний конструктивізм П. Вацлавіка. Особливого значення поміж інших посідає варіант конструктивізму П. Вацлавіка,

який отримав назву «комунікаційного», і який, власне, був першим, хто запропонував використання терміну «конструктивізм» у його теперішньому значенні (*Watzlawick, 1977*). Назву «комунікаційного» конструктивізм П. Вацлавіка отримав через те, що усе, що він говорить про реальність, стосується винятково «комунікативної реальності»: реальність є продуктом людського спілкування; реальність тому має багато «версій»; така багатOVERсійна реальність як продукт спілкування не є репрезентацією об'єктивної реальності (за *Цоколов, 2000*). У процесі нашої комунікації часто відбуваються процеси змішування: а) «дійсності» із «уявленням про дійсність»; б) дійсності «першого» та «другого порядку». *Дійсність першого порядку*, за П. Вацлавіком, це, по суті – простір «фактів», встановлених у певних рамках спостереження чи експерименту і визнаних об'єктивними за критерієм повторюваності (практичного досвіду, результатів вчинків тощо). Типовий приклад – фізичні властивості предметів – колір, форма. *Дійсність другого порядку* – це простір присвоєних об'єктам значень, смислів і цінностей, в якому не існує жодних об'єктивних критеріїв, і яка є результатом комунікаційних процесів. Ця дійсність немислима поза контекстом спілкування двох істот, які мають когнітивні здібності (*Вацлавік, 1998*).

Щодо нашого сприймання дійсності як чогось зовнішнього і впорядкованого, то тут П. Вацлавік пропонує 3 варіанти, з яких доводиться обирати: 1) порядку не існує, є лише хаос; 2) ми долаємо наш стан екзистенційного незнання, винаходячи і вигадуючи порядок, забуваємо про це і тому переживаємо його як щось зовнішнє, щось «по-той-бік», називаючи це «реальністю»; 3) порядок існує і є творінням якогось Вищого Розуму. Як зазначає автор, більшість із нас можуть легко відкинути варіант 1, але нікому не вдається уникнути прийняття рішення щодо варіантів 2 або 3 (*Watzlawick, 1977, с. 212*).

Останній розглянутий нами варіант конструктивізму – **соціальний конструкціонізм**, який є на сьогодні однією із найбільш помітних течій у соціально-психологічній науці. У найбільш загальному вигляді Дж. Грабі характеризує соціальний конструкціонізм як напрям, який, на відміну від конструктивізму, зосереджений, передусім, на соціальних процесах самих по собі, і культурних артефактах, які вони продукують і які визначають їх (*Hruby, 2001*). Ці соціальні процеси включають ідентифікацію,

класифікацію і легітимізацію знання як такого; присвоєння ідентичності; інституалізацію, збереження і поширення знань. Артефакти – то книги, бібліотеки, школи, університети, професійні організації тощо. Короткий огляд основних течій соціального конструкціонізму буде здійснено із акцентом на варіант К. Джерджена, через його динамічний розвиток та вихід із епістемологічно-філософських рамок на рівень вивчення особистості, соціально-психологічних феноменів, проблем комунікації та міжгрупових стосунків.

Зазначимо, що в українському науково-психологічному світі все частіше йде мова про пост-постмодерн. Так, А.В. Фурман говорить про «пост-постмодернізм», головною ознакою якого є «квазіуніверсалізм як набір інноваційних паростків майбутньої культурно-наукової традиції» (Фурман, 2012, с. 96). З.С. Карпенко розробляє пост-постмодерністський проект інтегральної суб'єктності, відмічаючи, що постмодерністи, здійснивши лінгвістичний поворот, потому набули екстремістських рис: «Замість розглядати індивідуальну інтенціональність, уведену у фонові культурні контексти, вони намагалися її виключити. Суб'єкту (автору) передрікали смерть» (Карпенко, 2006, с. 166). На сьогодні З.С. Карпенко констатує відновлення інтересу до класичних інтерпретаційних моделей у поєднанні з успіхами соціально-конструктивістських ідей, і пов'язує це з появою переосмисленого принципу системності – принципу ієрархічно-ціннісної самоорганізації (Карпенко, 2013, с. 69). У контексті цього принципу показовим є дослідження, здійснене В.В. Горбуною, яка, ґрунтуючись на ідеях конструювання життєсвіту, аксіопсихології, рольового підходу до особистості, розробила ціннісно-рольовий підхід до формування та розвитку команд (Горбунова, 2014).

1.3. Соціально-психологічне конструювання дійсності: примат стосунків

Підходи до розуміння процесів соціального конструювання дійсності. Аналіз підходів до розуміння процесів соціального конструювання дійсності, здійснений Дж. Грабі (Hruby, 2001), Н. Смітом (Смит, 2003), К. Данцингером (Danziger, 1997), Є.В. Якимовою (Якімова, 1999) показує, що серед цих них є ряд

спільних точок дотику, і в той же час – ряд розходжень за такими параметрами, як ступінь радикальності (по суті, йдеться про жорсткість межі між людиною і об'єктивним світом) та ступінь узагальнення поглядів (зосередження на матеріальній, науковій, соціальній чи психічній реальності, і відповідно, претензія на вирішення проблем різного рівня глобальності). Подальший аналіз зосередимо у об'єктно-предметному полі нашого дослідження: а) **об'єктному** – на центральних методологічних положеннях, що складають підвалини розуміння особистості, і відповідно, її мотивації; б) **предметному** – на їх наслідках, важливих для розуміння окремих процесів особистості, зокрема – розгортання мотиваційного дискурсу в інтеракційному просторі. Ця робота буде здійснена у два етапи: етап **першого наближення**, який стосуватиметься широкого контексту розуміння особистості, її розвитку і соціального контексту (це, власне, і є задачею цього параграфу) та етап **другого наближення**, безпосередньо присвячений розумінню соціально-психологічної природи мотиваційно-дискурсивних процесів особистості (розділи II та III).

Класифікації підходів. Наразі, крім різноманіття варіантів розуміння соціального конструювання, можна простежити і різноманіття спроб класифікації та узагальнення цих варіантів. Це: 1) класифікація Дж. Грабі (*Hruby, 2001*), в основі якої лежить параметр «межа соціального конструювання знань»: соціологічно-емпіричний (*Бергер, Лукман, 1995*), соціально-психологічний, постмодерний (*Джерджен, 1999*), неореалізм (*Putnam, 2000; Block, Stalnaker, 1999; Greenwood, 1994*), 2) розгляд Н. Смітом (*Смит, 2003, с. 217*) двох версій *соціального конструціонізму* на основі наявності у їхніх основах визнання знань, які належать не-соціальному світу і виходять за межі соціальних конструкцій – строгий (відсутність таких знань, К. Джерджен) та контекстуальний (наявність, *Sarbin, Kitsuse, 1994; Best, 1993; Andersen, 1994; Harre, 1986*) конструціонізми, 3) виділення істориком психології К. Данцингером (*Danziger, 1997*) «світлої» і «похмурої» версій *соціального конструціонізму* (на основі їх ставлення до локальних соціальних процесів як джерела глобальних соціальних змін), 4) розмежування, яке здійснили К. Бервельдт і П. Вестерманс (*Baerveldt, Voestermans, 1996*) на основі поглядів на співвідношення фізіологічних і психічних емоційних процесів – *слабкий* соціальний конструціонізм (який стверджує, що

існують природні емоційні реакції, які, однак, можуть ув'язуватися із власним «Я» лише в контексті культурних систем, вірувань та цінностей) та *сильний* (який заперечує значення фізіологічних процесів вцілому, вважаючи стани і функції тіла кластером не природних, а культурних конструкцій), 5) виокремлення Є.В. Якимовою (Якімова, 1999) трьох варіантів *соціального конструкціонізму* на основі їх значущості для психологічної науки та авторства теорій (соціальний конструкціонізм К. Джерджена, дискурсивна психологія Р. Харре, теорія соціальних уявлень С. Московічі).

Конструкціонізм і конструктивізм. Для визначеності у подальшому аналізі слід ввести *розмежування* між конструктивізмом (див. п. 1.2) та соціальним конструкціонізмом. Аналіз робіт, присвячених аналізу цієї проблеми, зокрема, К. Джерджена (Gergen, 1994), Н. Сміта (Смит, 2003), Дж. Раскіна (Raskin, 2002), С. Грієра (Greer, 1997) дав змогу виділити ряд параметрів, за якими ці підходи різняться: існування реальності за межами дискурсу, джерело конструювання дійсності, ставлення до процесу пізнання, уявлення про причинність.

Джерело конструювання дійсності. К. Джерджен різко протиставляє конструктивізм і конструкціонізм за цим параметром. У рамках конструктивізму домінуючою є позиція, відповідно до якої саме індивід, а не соціум, конструює дійсність. Це є, на думку К. Джерджена, тим, що виносить вирок людській істоті: бути ув'язненою у власному індивідуалістичному досвіді (Gergen, 1995). Як на протилежність цьому уявленню – варіант конструкціонізму К. Джерджена. Він підкреслює «первинність відносин, спілкування, соціальних практик як джерела індивідуального психічного життя» (Stam, 1998, с. 199). Для конструкціоніста індивідуальність є функцією соціальних стосунків (як і особистість, мотиви, емоції, пам'ять, мислення), і тому джерелом конструювання дійсності насправді є соціальні стосунки, взаємодія, і вужче – дискурсивний процес (Stam, 1990, с. 246).

Існування реальності за межами дискурсу. С. Грієр відмічає, що конструктивісти більше схиляються до точки зору, відповідно до якої передбачається існування реальності, яка стоїть за соціальними конструкціями знання, тоді як конструкціоністи – ближче до відкидання «розуму», «світу» як категорій, що мають свою реальність

поза межами дискурсивної спільноти.

Ставлення до процесу пізнання. Н. Сміт узагальнює погляди конструктивістів як такі, що віддзеркалюють позиції «західного» індивідуалізму і уявлення про пізнання і конструювання дійсності як про вроджений індивідуальний процес. У той же час конструкціоністи вважають усі наукові методології і отримані на їх основі результати – лінгвістичною продукцією, а тому – наслідком соціальної домовленості в рамках певного дискурсу.

Уявлення про причинність. У конструктивізмі вагомого значення набуває біологічна причинність, а також лишається місце для причинності, що ґрунтується на свободі волі. Конструкціонізм передбачає соціальну причинність.

Спільними позиціями цих підходів є: 1) сумніви у існуванні універсальної фундаментальної науки, яка ґрунтується на чітко встановлених істинах, 2) сумніви у будь-якому знанні, сконструйованому на основі спостережень, 3) переконанні, що методологія науки формує, а не відкриває знання (*Сміт, 2003, с. 219*).

Соціально-психологічна дійсність як соціальна конструкція. Соціальну контекстуальність чітко можна простежити у поглядах П. Бергера, Т. Лукмана, які вважають, що природний світ включає у себе людські організми і їх видово-специфічні і видово-ймовірнісні риси (*Бергер, Лукман, 1995*). Самі ці риси розуміються як такі, що містять властивості мови (семіотичні системи) та культури (присвоєння і модифікація аспектів природного світу, включаючи аспекти, прямо пов'язані із людським життєвим шляхом). Звідси – люди мають здатність колективно модифікувати поведінку через культурні системи, побудовані на основі мови. Лінгвістичні обґрунтування, ідентифікації, інституції, моделі каузальності тощо, розвинуті всередині спільноти, є соціальними конструкціями, народженими із діалектичного зв'язку індивіда та спільноти, діалектики, яка була вимушена з'явитися, щойно світ набув мовної опосередкованості (*Raskin, 2002*).

Основні позиції, які вирізняють соціально-конструкціоністський підхід поміж інших, сформульовані К. Джердженом так: 1) спосіб розуміння світу не є заданим сам по собі; 2) способи, якими люди описують і пояснюють світ, є наслідками інтеракцій; 3) конструкції набувають своєї значущості через свою соціальну корисність; 4) окреслення людьми свого майбутнього визначається описами та

поясненнями теперішнього; 5) рефлексія щодо «взятих-на-віру» світів є життєво необхідною для майбутнього добробуту (*Gergen, 2009*).

У своєму методологічному огляді сучасної психологічної науки Н. Сміт (*Смит, 2003, с. 219*) виділяє такі точки дотику усіх різновидів соціального конструкціонізму: 1) індивідуальність, особистість, мотиви, емоції, мислення, тощо – це функція соціальних стосунків, а не компоненти чогось більшого; 2) у нашому світі діє соціальна причинність; 3) мова конститує соціальну реальність, а не існує лише як носій соціальних домовленостей. Також автору вдається виділити системи протопостулатів, метапостулатів та постулатів, які складають підґрунтя напрямку. Наведемо постулати, центральні для об'єктно-предметного поля нашого дослідження: «Протопостулат: ... стосунки між людьми, об'єднаними історією і культурою, визначають форми, за допомогою яких ми розуміємо світ... Метапостулати: ... індивідуальні характеристики можуть бути зведені до дискурсу соціальної групи; ми структуруємо світ лінгвістично, а не когнітивно; соціальний дискурс – єдина форма знання, і воно не виходить за межі тієї соціальної групи, для якої характерний даний дискурс. Постулати: психологія вивчає соціальний дискурс як єдиний базис знання; соціальний дискурс містить істину чи знання лиш на локальному рівні, на якому породжується цей дискурс; каузальність виникає не під дією внутрішніх факторів (душі, розуму, мозку, волі тощо), її джерело знаходиться у соціальній спільноті» (*Смит, 2003, с. 352*).

Місце «Я», ідентичності, автентичності та особистості вцілому у соціально-сконструйованому світі. Наслідком представлених вище позицій є перегляд поняття особистості та інших, із ним пов'язаних (Я, ідентичність, мотивація, емоції тощо). Перші розробки у цьому напрямку були зроблені щодо розуміння категорій **«Я», ідентичності та автентичності особистості.**

Відповідно до розуміння К. Джерджена (*Gergen, 2000*) **Я** є соціально насиченим (saturated), а то й перенасиченим через надзвичайно велику кількість інформаційних потоків, контактів, рольових моделей, у які занурена сучасна людина. Через це відбувається парціалізація «Я», заселення його фрагментарними ідентичностями. Як наслідок – «мультифренічні» стани, запаморочення від нескінченної різноманітності світу і свого власного «Я». Це новий стан, який не можна оцінювати етичними категоріями – він є, і це стає однією із ознак людини постмодерну.

Питання у тому, як вивчати психологічні закономірності існування такої людини, у руслі якої методології та якими методами?

Відповідь на це запитання з'являється за умови розгляду «Я» як процесу і результату самооповіді (*Я-нарративу*) у контексті соціальних інтеракцій. За К. Джердженом, Я-нарратив розглядається як опис стосунків у контексті розгорнутих у часі значущих подій (*Gergen, 1994, с. 187*). Таким чином, як зазначає Є.В. Якімова: «Сфера «Я» перетворюється на «сферу публічного дискурсу» і суб'єкт соціального обміну у рамках культури... Індивід проживає своє Я у режимі оповіді, яка є не тільки повідомленням про події та їхнім описом, але й поясненням цих подій у відповідності до культурних канонів» (*Якімова, 1999, с. 40*). Таким чином, структурне уявлення про Я-концепцію перетворюється на уявлення процесуальне, за якого «Я» розглядається не як щось приватне, а як таке, що належить стосункам, інтеракціям як продукту соціального обміну.

Соціопсихічні функції «Я-нарративів» постають у центрі дискурсивної психології Р. Харре (*Harre, 1996*), найближчим методологічним базисом якої є ідеї соціального конструювання дійсності К. Джерджена та інтеракційний підхід Дж. Г. Міда (*Mead, 1934*), і яка може розглядатися як глобальний методичний підхід до вивчення характеристик дискурсивної діяльності людини і суспільства. У розробках, які здійснили Б. Девіс, Р. Харре (*Davies, Harre, 1990*), Дж. Поттер, Д. Едвардс, М. Везерелл (*Potter, Edwards, Wetherell, 1993*), М. Петерс, Д. Хові (*Howie, Peters, 1996*), Дж. Шоттер (*Shotter, 1989*) із опорою на концепції Л.С. Виготського, М.М. Бахтіна, реалізовано дискурсивний перегляд феномену «Я», у рамках якого «Я» інтерпретується як продукт і суб'єкт соціальної лінгвістичної взаємодії, а відтак: «... Я – це не теорія індивіда або особистості, а соціальна психологія людської самості як результату і діючого компонента дискурсивної практики» (*Якімова, 1999, с. 67*). Тому фокус аналізу, як пишуть Дж. Поттер і М. Уезерелл, зміщується із вивчення Я-як-сутності на методи конструювання «Я». Тому питання має ставитися не про істинну природу «Я», а про дискурси, які ми використовуємо для його конструювання (*Поттер, Уезерелл, 1987*). Ідею соціального як джерела розвитку провадить у своїх фундаментальних розробках С.Д. Максименко, який зазначає, що взаємодія, будучи одиницею будь-якого соціального, задає початок руху нової особистості. (*Максименко, 2005, 2006*).

Психологічні культурно-історичні розвідки дали можливість О.В. Яремчук на базі емпіричних даних зробити висновок, що психоісторична реконструкція, у якій бере участь особистість, є одним із механізмів самоконструювання її «Я», яке здійснюється на основі індивідуального авторського міфотворення і пов'язане із зануренням у новий культурно-історичний простір. Культурно-історичний простір О.В. Яремчук тлумачить як семантичне поле певної епохи чи культури, і водночас – поле цінностей, смислів і символів, актуалізованих певною особистістю в ході її самоконструювання (Яремчук, 2012).

Проблема конструювання «Я» тісно пов'язана із розумінням поняття *ідентичності*, яке також вимагає перегляду. Така необхідність виникає через невідповідність традиційного уявлення про неї як про стабільне у часі ядро особистості чи стан свідомості, новим реаліям. Як зазначає Є.В. Якімова, спираючись на думку К. Джерджена, людині, зануреній у глибини соціальних стосунків та інтеракцій, необхідне не глибинне й вічне «Я», а потенціал для комунікації і самопрезентації. У кожному випадку, стабільна ідентичність може бути властива чи не властива людині у певному стосунковому полі, але її не можна вважати раз і назавжди визначеною нерухомою цілісністю. Ідентичність теж стає досягненням не свідомості, а стосунків, і тепер можна говорити про мережу ідентичностей, які й складають контекст соціальних стосунків (Якімова, 1999). А тому, як пишуть Б. Девіс та Р. Харре: «...питання про те, хто я є, завжди залишається відкритим, відповідь на нього залежить від доступної індивіду позиції всередині дискурсивної практики... а також від сюжетних ліній тих історій, за допомогою яких ми вносимо смисл у власне життя і в життя оточуючих» (Davies, Harre, 1990, с. 47). А.С. Борисюк визначає ідентичність через зв'язок особистості зі спільнотою та водночас – як укорінену у духовному світі особистості систему цінностей (Борисюк, 2009).

Відтак, через похідність «Я» та ідентичності від соціальних стосунків, виникає необхідність перегляду уявлення про формування і розвиток індивідуальних значень, смислів та цінностей. І перший крок, який стосується теми значень – розробка К. Джерджем *реляційної концепції мови*, в основу якої покладено контекст соціальних стосунків індивіда. В узагальненні Є.В. Якімової основні положення цієї концепції такі: 1) індивідуальне висловлювання не

має конкретного значення, а лише його потенціал; 2) щоб потенціал реалізувався – необхідна додаткова дія з боку іншого учасника спілкування, його реакція на висловлювання; 3) висловлювання і додаткова дія становлять первинну діаду, яка продукує значення, і одночасно – обмежує потенціал первинного висловлювання; 4) первинна діада, у свою чергу, вимагає доповнення, яке розширює сферу значення, породженого у ній; 5) у цьому нескінченному процесі збільшення амплітуди значень відбувається їх постійна реконструкція в контексті усе нових і нових додаткових дій і нових учасників інтеракції; 6) смисл висловлювання знаходиться поза контролем учасників інтеракції або самого діадного процесу; 7) значуща, осмислена інтеракція завжди залежить від комплексу стосунків, аж до стосункових умов суспільства вцілому; 8) породження значень – динамічний процес, у якому розуміння мови чи дій інших тотожне досягненню успішної координації спільних зусиль, а відтак, розуміння – не ментальний акт, що коріниться у свідомості, а соціальне досягнення (*Якимова, 1999, с. 43-44*).

Про наративізацію ідентичності у аксіологічному контексті пише З.С. Карпенко, вважаючи її «неминучим артефактом творчого процесу, що трансцендує межі творчої особистості за обрій наявного, у сферу віртуальних шансів самоутвердження» та «ціннісною трансгресією базової сенсотворчої матриці особистості в неозорому полі культурних значень» (*Карпенко, 2006, с. 167.*)

Одним зі способів творення «Я» є конструювання його через майбутнє, а ще – через життєві вибори, які людина може (або не може) робити (*Титаренко, 2005*). С.Д. Максименко відзначає, що психологія оперує трьома об'єктами: загальним (людина як суспільна духовна істота), об'єктом-даністю (людина як духовно-тілесна реальність, породжена предметно-практичною діяльністю) та об'єкт-конструкт (цілісна істота, що формується програмою віддалених цілей) (*Максименко, 2005, 2006*). Разом із тим, як зазначає Ю.О. Бохонкова, стосунки людини зі світом у контексті моделювання майбутнього, зумовлені соціокультурною контекстуальністю, діалогічністю комунікації, множинною ідентифікацією, аксіологічною своєрідністю та соціальною семантикою (*Бохонкова, 2012а, 2012б*).

Ще одне поняття, тісно ув'язане із «Я» та ідентичністю – **«автентичність особистості»**, яке первісно визначається як

відповідність особистості своїй власній сутності, що, як зазначає О.М. Кочубейник: «...є похідним від особливостей того наукового контексту, в межах якого воно розроблялося (модерного знання), а тому виявилось ефективним лише для картини світу, в якій особистість первинно тлумачиться як структурно-ієрархізована стабільність у детермінованому світі» (Кочубейник, 2010, с. 113). Натомість авторка пропонує перемістити фокус із сутнісного аспекту на розгляд автентичності як такої, що постійно конструюється оточенням, і вивчати, відповідно, методи конструювання та використані для цього дискурси. З позиції фрактальної психології О.А. Донченко визначає автентичність як засіб визрівання психофракталу людини, й наділяє її різними процесуальними характеристиками на різних вікових етапах та у різних ситуаціях: як захист, вибір, уникнення, адаптація, інтеграція тощо (Донченко, 2005, 2012). Н.В. Хазратова відмічає існування феномену «страху автентичності», який характерний постколоніальним спільнотам (Хазратова, 2011).

Відповідно до означених рамок аналізу і поняття про **особистість**, яке відпочатку має потужний соціальний контекст, потребує перегляду, з огляду на втрату своєї структурної та ієрархічної стабільності. Т.М. Титаренко окреслює коло нових уявлень про особистість: а) формою самоконструювання особистості є життєві завдання; б) структура особистості розглядається як ризомна модель, як мапа, яка окреслює зорієнтований на експериментування спосіб особистісного контакту з реальністю; в) розгляд особистості можливий лише інтерперсонально, як соціальної конструкції, яка проявляється діалогічно; г) пріоритетною є лінгвістична реальність, у якій особистість асимілює набутий досвід, рефлексує, прогнозує майбутнє (Титаренко, 2008). Як зазначає авторка: «Новий феномен, який за традицією ще називають (і можливо, називатимуть) особистістю, не константний, не цілісний, не стабільний, не ієрархізований, не самодостатній. Він радше рухливий, плинний, мозаїчний, процесуальний, колажний. Постмодерна особистість, спираючись на простір своїх стосунків, мандрує з контексту в контекст, змінюючи, відповідно до взаємодії з оточенням, власну життєву історію, бачення минулого, теперішнього і майбутнього» (Титаренко, 2010, с. 11). Щодо структурності – то метафора «структури» трансформується у метафору «ризоми»

(*Мерфі, 2003*), відповідно до якої «... зв'язки особистості з власним оточенням і спрощуються, і серйозно ускладнюються, оскільки кожен може чи то назавжди покинути її життєвий простір, чи стати співавтором її чергового світоутворення, появи нового Self-як-історії. Нові рівні особистісної структури періодично виникають і зникають, відповідно до таких функціональних органів, як, наприклад, здатність організувати і проживати час свого життя історично» (*Титаренко, 2010, с. 14*).

У руслі постнекласичного герменевтичного підходу Н.В. Чепелева так характеризує особистість: контекстуальність, чутливість до соціокультурних впливів; відкритість і довіра до світу; гнучкість і динамічність ментальної моделі світу; усвідомлення своєрідності, унікальності власного життя; відносна свобода від зовнішніх впливів при збереженні поваги до чужих життєвих історій і при усвідомленні своєї включеності у соціокультурний контекст; уміння вибудовувати історію власного життя як невтомне, відкрите, незавершене творіння (*Чепелева, 2009, 2010*). Вказані характеристики особливо важать у плані можливостей їх практичної реалізації, зокрема, у плані підвищення соціальної мобільності особистості (*Блинова, 2010*).

Відповідно до розуміння особистості і психіки Р. Харре, «...ментальні процеси є результатом міжособистісної символічної взаємодії, де психіка виступає збірним терміном для опису дискурсивної діяльності, характерної для індивіда у межах локальної спільноти» (*цит. за Якімова, 1999, с. 55*). Як приклад демонстрації можливості такого підходу Р. Харре аналізує дослідження процесів соціального конструювання емоцій. Є.В. Якімова виділяє три висновки, зроблені Р.Харре: 1) усі емоції є інтенціональними актами; 2) емоційні терміни вживаються у відповідності із локальним типом морального порядку і мають вказівно-заборонну функцію; 3) умовою використання емоційного терміну мови є певний тип фізіологічного збудження, але самі емоційні терміни не є іменами сукупності емоційних станів, оскільки ідентичні фізіологічні реакції супроводжуються різними емоційними проявами, а поведінкові еквіваленти емоційних термінів – результат соціокультурних конвенцій (*Якімова, 1999, с. 65*).

Характеризуючи традиційний трикутник особистість-свідомість-реальність Дж. Поттер, Д. Едвардс та М. Везерелл говорять про

неможливість дотримуватися цієї 3-компонентної диференційованої онтології та пропонують перехід до методології сконструйованої дійсності.

Таблиця 1.4.

Соціальне конструювання дійсності у об'єктно-предметному полі дослідження мотиваційного дискурсу (перше наближення)

ОБ'ЄКТНЕ ПОЛЕ		ПРЕДМЕТНЕ ПОЛЕ
Розуміння людини та пізнання нею навколишнього світу й самопізнання	Загальне розуміння особистості, стосунків особистості і суспільства	Процеси особистості як соціальні конструкції та їх розгортання в інтеракційному просторі
Зміщення акценту із класичного пізнання реальності-як-вона-є на постнекласичне (конструктивістське) вивчення способів конструювання людиною систем осмислення світу й себе, свого досвіду.	Зосередження на соціальних процесах як основи і сутності пізнання світу й самопізнання. Розгляд соціального конструювання як наскрізного процесу і вивчення його стратегій як мета дослідження.	Розгляд індивідуальності, особистості, мотивів, емоцій, мислення тощо – як функції соціальних стосунків. Зміщення локусу із «самості» на взаємодію, інтеракцію, комунікацію.
Розмежування дійсності і реальності. Дійсність як те, що конструюється в межах реальності реальним мозком: Umwelt, Körperwelt, Ich-Welt (Г. Рот). Комунікативна дійсність П. Вацлавіка.	Розгляд соціальної дійсності як такої, що конституювана лінгвістично. Розуміння особистості як елементу цієї дійсності, такої, що має соціально-лінгвістичну природу.	Розгляд «Я» як елемента дійсності, а не реальності. «Я» як результат Я-нарративу у контексті соціальної інтеракції (К. Джерджен). «Я» – не усталена конструкція, а процес, що триває.
Розгляд знань про світ і про себе як дискурсивно згенерованих і соціально-узгоджених у рамках пояснювальних доменів. Реальність = суспільство (У. Матурана, Ф. Варела, Г. фон Фйорстер).	Аналіз інтеракції, соціальних практик та дискурсу як джерела індивідуального психічного життя. Особистість – функція соціальних стосунків (К. Джерджен, Р. Харре).	Розуміння особистості як продукту і суб'єкта соціальної лінгвістичної взаємодії (Б. Девіс, Р. Харре, Дж. Поттер та ін.) Ідентичність як продукт/досягнення не свідомості, а стосунків.

Таблиця 1.4. (продовження)

ОБ'ЄКТНЕ ПОЛЕ		ПРЕДМЕТНЕ ПОЛЕ
Розуміння людини та пізнання нею навколишнього світу й самопізнання	Загальне розуміння особистості, стосунків особистості і суспільства	Процеси особистості як соціальні конструкції та їх розгортання в інтеракційному просторі
Трансформація оцінки валідності знань у їх придатність через можливість оцінки сконструйованого світу лише з точки зору його ефективності, але не правильності (Е. фон Глазерсфельд, Г. Рот)	Визнання того, що наслідками інтеракцій є способи опису й пояснення світу, які перевіряються на соціальну корисність, яка таким чином, стає критерієм дійсності цих описів/пояснень (К. Джерджен)	Розуміння того, що індивідуальні характеристики можуть бути зведені до дискурсу соціальної групи, і лише у межах цього дискурсу вони мають сенс.
Рекурсивність і самореферентність людини: досвід як єдина доступна реальність (Е. фон Глазерсфельд), нервова система як самореферентна і організаційно замкнена (Г. фон Фйорстер), мозок як конструктор дійсності (Г. Рот), а організм – автопоезна система (У. Матурана, Ф. Варела).	Трансформація концепту самореферентності у соціальну причинність. Акцент на дискурсивній спільноті як на джерелі каузальності (К. Джерджен, Р. Харре) Звідси – здатність колективно модифікувати поведінку через культурні системи, побудовані на основі мови (П. Бергер, Т. Лукман).	Розмивання меж між <i>особистістю, свідомістю і реальністю</i> і трансформація їх у взаємодію-взаємозв'язок <i>реальності-дискурсу-соціальної дії</i> , в якому свідомість-особистість-реальність стають рівноправними елементами, але не в якості «речей», а як уявлення про них (Дж. Поттер, Д. Едвардс, М. Везерелл)
Характеристики людини: іманентна активність, потреба у порядку, організація себе через організацію світу, соціально-символічна зв'язаність (М. Махоні) Структурування світу лінгвістично, а не когнітивно (Н. Сміт)	Характеристики особистості: життєві завдання як форма самоконструювання; ризомна модель як метафора структури особистості; особистість як соціальна діалогічна конструкція; пріоритет лінгвістичної дійсності (Т.М. Титаренко)	Розгляд психічних процесів як результату міжособистісної символічної інтеракції, де психіка виступає збірним терміном для опису дискурсивної діяльності, характерної для індивіда у межах локальної спільноти (Р. Харре)

Така пропозиція пов'язана з тим, що люди постійно створюють власні версії дійсності, як зовнішньої, так і внутрішньої, конструюють варіанти минулих подій як виправдання чи мотивацію дій теперішніх. Отже, базові межі між особистістю, свідомістю і реальністю розмиваються і трансформуються у взаємодію-взаємозв'язок реальності-дискурсу-соціальної дії, в якому свідомість-особистість-реальність стають рівноправними елементами, але не в якості «речей», а в якості уявлень про них (*Potter, Edwards, Wetherell, 1993*).

Об'єктно-предметне поле дослідження соціального конструювання процесів особистості. Узагальнюючи результати аналізу підходів до розуміння процесів конструювання дійсності, можна виділити ряд загально-методологічних характеристик цих підходів, які стосуються об'єктного поля нашого дослідження у *першому наближенні*, а також здійснити експлікацію цих характеристик на предметне поле у цьому ж масштабі (табл. 1.4). Реалізація моделі взаємозв'язку реальності-дискурсу-соціальної дії, презентація уявлень про реальність як про дійсність, досягнення рівноправності дійсності-особистості-свідомості здійснюється в межах концепцій життєвого світу, в яких розгляд дискурсивної і соціально-сконструйованої природи особистості, Я, ідентичності та інших процесів – емоцій, мотивації тощо – стає методологічно несуперечливим і відкритим для подальшого наукового дослідження.

1.4. Життєвий світ особистості у просторі стосунків. Мотиваційний вимір і дискурсивна природа.

Життєвий світ особистості: поняття, структура, генезис. Концепт «життєвий світ» (*lebenswelt*) був введений у науковий (первинно – філософський) обіг Е. Гуссерлем. Під життєвим світом розумівся світ, даний нам у повсякденному, чуттєвому досвіді, світ суб'єктивно-реляційний, «звичний» і цілісний, при цьому цілісність його піддається тематизації і каузальному пізнанню у процесі рефлексії (*Гуссерль, 1992*). Життєвий світ є ідеальним інтенційним утворенням, яке має свою структуру – первинну сферу й інтерсуб'єкту сферу, а також просторово-часовий вимір, каузальну і предметну структуру. Для опису конституювання життєвих світів Е. Гуссерль вводить поняття «горизонту» як межі світу, яка змінюється залежно від людських інтенцій, як своєрідне «обмеження» можливих варіацій сприймання сторін дійсності. У

близькому контексті Х. Ортега-і-Гассет вводить поняття «прагматичних полів» («поля справ і значущостей») як малих світів релігій, наук, бізнесу тощо, які структурують «життєвий світ» і разом складають «великий світ» (*Ортега-и-Гассет, 1997, с. 535*).

На сьогодні можна виокремити такі напрямки розвитку концепту життєвого світу: філософський, лінгвістично-комунікаційний, соціологічний і психологічний. До філософського напрямку О.П. Огурцовим віднесено етичну інтерпретацію життєвого світу Е.Левінаса (життєвий світ як світ стосунків лицем-до-лиця, як досвід стосунків Я-Інший (*Левинас, 2004*)) та до-рефлексивну інтерпретацію життєвого світу Г. Блюменберга (як до-рефлексивний світ, у якому людина живе без запитань про смисл життя і без суджень про нього (*Blumenberg, 2010*)) (*Огурцов, 2010*). С.Б. Кожевніков (*Кожевников, 2006*) відносить сюди роботи з екологічним ухилом (*Böhme, 1985; Seranmaa, 1986; Heller, 1990*), з проблем семіотики предметного середовища (*Naug, 1971; Бодрийяр, 2000, Флюссер, 2009*).

Лінгвістично-комунікаційний напрямок представлений працями, в яких життєвий світ постає повсякденною, природньою мовою, яка забезпечує комунікацію між людьми (*Eden, 1999; Eley, 1974*, за О.П. Огурцовим) та розглядається як ресурс для розуміння один одного у комунікативному процесі (*Хабермас, 2000*).

Соціологічний напрям започаткував А. Шюц, для якого «життєсвіт» – це світ повсякденності, який відпочатку є інтерсуб'єктивним світом культури. Інтерсуб'єктивність є наслідком існування людини у мережі зв'язків із Іншими, а його культурність виникає через явлення людині світу як смислової мережі, яку ми самі творимо нашими діями, і самі її інтерпретуємо. Детальний нарис структур «життєсвіту» дається у роботі А. Шюца, Т. Лукмана, у якій мова йдеться про життєсвіт як «замкнуту смислову царину», яка має свої межі та характеризується «природною настановою» (базовою настановою людини, яка полягає у сприйманні дійсності як даної). Життєсвіт можна переживати у різних стилях, які визначаються формою напруженості свідомості, суспендуванням природної настанови, панівною формою спонтанності, специфічною формою соціальності, формою досвіду самого себе, часовою перспективою (*Шюц, Лукман, 2004, с. 50*). Життєсвіт у розумінні А. Шюца є цариною практики і має кілька структур: просторову (актуальна і

потенційна досяжність, досяжність, яку можна відтворити і здобути, зона впливу), часову (світовий час – тривалість світу / скінченність, неминучість / першочерговість, історичність / ситуація; часова структура досяжності; суб'єктивний час – часова артикуляція потоку свідомості, біографічна артикуляція) і соціальну (безпосередній досвід іншого – ти-настанова та ми-зв'язок, соціальна зустріч; опосередкований досвід соціального світу – рух від безпосереднього до опосередкованого досвіду іншого; сучасник як тип, Ви-настанова; ступені анонімності; соціальні зв'язки між сучасниками; попередній досвід, історія та покоління; майбутній світ).

У психологічному контексті життєвий світ став предметом досліджень у екзистенційному ключі (*Бинсвангер, 1999; Леонтьєв, 2004; Дорфман, 1993*), суб'єктному підході (*Рубинштейн, 2003; Абульханова-Славская, 1991; Анцыферова, 1993*), психології переживання (*Василюк, 1984*), рольовій психології особистості (*Горностаї, 2004, 2007*). До проблематики життєвого світу дотичні й ідеї структурно-динамічної організації індивідуального (особистісного, соціального та мнемічного) досвіду О.М. Лактіонова (*Лактіонов, 2010*), психологія етнокультурної міфотворчості О.В. Яремчук (*Яремчук, 2009, 2010*), психологія ціннісної свідомості (*Жадан, 2013; Музика, 2013*).

О.В. Яремчук оперує поняттям суб'єктивного образу світу, й виявляє змістові та функціональні зв'язки між ним та етнокультурною міфотворчістю (продуктом якої і є індивідуальний авторський міф). Індивідуальний міф дослідниця трактує як «...переважно усвідомлюваний суб'єктом трансцендентний акт цілісного осягнення суб'єктивного екзистенціального досвіду (зокрема – особистої міфології, особистісних змістів, свого покликання і т. ін.), що найчастіше об'єктивується в автонаративі» (*Яремчук, 2010, с. 71*). У розробках О.Л. Музики одне з чільних місць посідає концепт «ціннісна свідомість», яка розуміється як «сукупність уявлень, в яких відображено особистісні цінності людини, що можуть мати різні рівні вираженості, актуалізованості, стійкості і регуляційного потенціалу. Як психологічний центр регуляції діяльності і розвитку особистості ціннісна свідомість концентрує в собі вибіркові, особистісно-значущі результати життєвого досвіду як у сфері соціальних стосунків і діяльності, так і у сфері особистісного саморозвитку. Поняття «ціннісна свідомість»

у нашому розумінні є суб'єктивною (у плані локалізації та інтерпретації ціннісного досвіду) і суб'єктною (у плані джерел і детермінації активності) характеристикою індивідуальної свідомості» (*Музика, 2013, с. 229*). На думку І.В. Жадан, визначальним чинником структурування картини світу (зокрема, політичної) слугує міжсуб'єктна інтеракція, яка репрезентується дискурсом, а мезанізмами конструювання власного тексту виступають селекція, інтерпретація, концептуалізація ціннісних смислів і значень під час взаємодії з дискурсами Інших (*Жадан, 2013*).

Цілісна психологічна концепція життєвого світу розроблена Т.М. Титаренко, яка на основі аналізу часово-просторових вимірів життєвого світу виділяє полюсність як одну із основних його характеристик (полюси добро-зло, відповідальність-безвідповідальність, відкритість-закритість, центрація-децентрація), вибудовує типологію життєвих світів (егоцентричний, конформний, нормативний, релятивний та суб'єктний світи), виявляє етапи розвитку (сім етапів світоутворення) та дисгармонії життєвих світів (*Титаренко, 2003*). Життєвий світ розуміється авторкою як «концептуальна модель багатовимірного відображення реальності, яка описує об'єктивну дійсність за допомогою різних перцептивних, вербальних, міфологічних, символічних мов... Це пряма і зворотна проекція внутрішнього і зовнішнього світів один на одного, багаторазово відображена й у кожному відображенні змінювана реальність» (*Титаренко, 2003, с. 33*). І далі: «Життєвий світ є відкритою системою, що вміє саморегулюватися, самоорганізовуватися, самозмінюватися. Цей світ виникає як результат численних взаємопроекцій внутрішнього і зовнішнього світів; цілісна модель універсуму, яка є відношенням між світом зовнішнім, практичним, емпіричним, і світом внутрішнім, ціннісним, ідеальним» (*Титаренко, 2003, с. 37*).

Попри різноманіття поглядів на проблему життєвого світу, можна виокремити сферу їх змістового перетину. Так, сутнісно, «життєвий світ» Е. Гуссерля, А. Шюца, Т.М. Титаренко є «дійсністю» Г. Рота, тим самим «взятим-на-віру» світом, сконструйованим у рамках дискурсивної спільноти, який є наслідком нашої взаємодії з Іншими, значущість конструкцій якого визначається соціальною корисністю-ефективністю-придатністю (Е. фон Глазерсфельд, Г. Рот), і «рефлексія якого є життєво необхідною для нашого майбутнього добробуту» (К. Джерджен).

Життєвий світ і його інтеракційний простір. Поставивши умовний знак рівності між «комунікативною дійсністю» у розумінні П. Вацлавіка (дійсність як продукт людського спілкування, яка є множинною і яку не можна розглядати як репрезентацію об'єктивної реальності), «дійсністю» Г. Рота, «соціальними конструкціями» К. Джерджена та «життєвим світом» у розумінні Е. Гуссерля, А. Шюца, Т.М. Титаренко, ми провокуємо виникнення питання про генезис життєвого світу особистості: його коріння, розвиток, еволюцію / революції / кризи тощо. Узагальнюючи попередні лінгвістико-соціолого-психологічні розвідки, можна підсумувати, що генетичне коріння життєвого світу – у взаємодії із Іншим, у інтеракційних процесах, до мережі яких ми залучаємося ще до моменту народження та без яких годі уявити саме людське життя, які самі стають частиною нашого життєвого світу і в яких наше існування триває навіть після фізичного зникнення. Отже, пошук відповідей на поставлені питання можливий при розгляді життєвого світу у його інтеракційному вимірі, а зважаючи на багатомірність самих інтеракційних процесів, – у інтеракційному просторі.

Витоки розуміння сутності інтеракційного простору життєвого світу особистості та його генези знаходимо у концепції символічного інтеракціонізму Дж. Міда і понятті «дзеркального Я» Ч. Кулі, ідеї інтеріоризації вищих психічних функцій (Ж. Піаже, Л.С. Виготський), теорії комунікативної дії Ю. Габермаса та ідеях соціальної структури життєвого світу А. Шюца, виділенні соціального простору життєвого світу Т.М. Титаренко, концепції соціального конструювання дійсності К. Джерджена, інтеракційній кратологічній концепції узалежнення/впорядкування В.О. Васютинського.

Передусім – наведемо узагальнення основних ідей засновників інтеракційно-символічної парадигми Ч. Кулі та Дж. Міда. У Ч. Кулі одним із центральних положень є принципова можливість людини відкрити своє «Я» лише через реакції інших людей, через взаємодію з ними і через їх оцінки (Кулі, 2000). Таке «Я» Ч. Кулі описує через метафору «дзеркального Я», наводячи три стадії Я-відкриття: наше сприймання погляду на Інших, наше сприймання їх думок із приводу нашого погляду, наші почуття з приводу їх думок. Соціальний світ стає дзеркалом, в яке людина дивиться постійно, пізнаючи і вибудовуючи своє «Я» і цим самим допомагаючи іншим будувати свої «Я», постійно це саме дзеркало змінюючи. Відповідно до

поглядів Дж. Міда (*Mid, 2000*), людська самість має соціальну природу і виникає внаслідок прийняття відносно себе установок спочатку конкретного «Іншого» в рамках конкретних соціальних дій, а потому – «узагальнених Інших» як цілісного образу певних соціальних груп, до яких людина належить. Самість (self) є свого роду інтерналізованими Іншими. У такому сенсі інтеракція є обміном символами, тож для розуміння людської поведінки необхідно цю мову символів пізнати. Пізнання ж здійснюється за допомогою процесу «прийняття ролі» як уявної постановки себе на місце Іншого, і саме через цей процес і з'являється можливість розвитку самості.

Таким чином, висновується центральна роль інтеракції у розвитку «Я» і самосвідомості, а ідеї Ч. Кулі та Дж. Міда знаходять своє продовження у різних сферах соціології та психології. Так, у концепції соціальних структур життєсвіту А. Шюца утверджується, передусім, відпочаткова інтерсуб'єктивність світу та розбудовується структура соціального світу (інтеракційного простору, простору інтерсуб'єктної взаємодії), яка включає *безпосередній досвід іншого* та *опосередкований досвід соціального світу*. Конституювання ситуації *безпосереднього досвіду іншого* можливе завдяки *Ти-настанові* (до-предикативне, до-рефлексивне схоплення іншої людини у її актуальному бутті поруч, у часовій і просторовій безпосередності, її тут-бутті). У разі взаємної *Ти-настанови* А. Шюц говорить про виникнення *Ми-зв'язку*, при цьому досвіди у *Ми-зв'язку* є спільними досвідами, оскільки кожен із учасників цього зв'язку не лише переживає себе у ньому, але й переживає настанову іншого щодо себе. Отже, саме у «*Ми-зв'язку* взагалі будується та континуально підтверджується інтерсуб'єктивність життєсвіту. Життєсвіт не є ані моїм, ані твоїм приватним світом, ані таким, що сумує мій і твій, але він є світом нашого спільного досвіду» (*Шюц, Лукман, 2004, с. 81*). Щодо опосередкованого досвіду соціального світу – то тут конституюючою є *Ви-настанова*, яка народжується із типізації Інших та з синтезу одиничних досвідів (тлумачень запасу знань про соціальний світ), і полягає в уявленні певних типових властивостей Іншого.

Потужний інтеракційний акцент має теорія комунікативної дії Ю. Габермаса, у якій поняття життєвого світу також поєднується із символічним інтеракціонізмом (при цьому інтеракція розглядається як глибинна змістова комунікація в особистісно значущій

артикуляції), розширює своє значення до резервуару інтерпретацій процесів комунікативних дій і включає культуру, особистість та соціум (Хабермас, 2000).

Соціальний простір життєвого світу виділяє Т.М. Титаренко, розуміючи під ним «...упорядкованість і взаємодію певних соціальних зв'язків і процесів, суспільних відносин, їх насиченість, щільність» (Титаренко, 2003, с. 64). При цьому життєвий світ є зануреним у цей соціальний простір, конституюваний ним і має вплив на нього: «Психологічний простір складається всередині простору соціального, відчуваючи на собі його вплив і видозмінюючи, своєю чергою, його характеристики» (Титаренко, 2003, с. 64).

Наразі, виходячи із позицій Ч. Кулі. Дж. Міда, соціологічних розвідок А. Шюца у обрамленні Т. Лукмана, теорії Ю. Габермаса, концепції Т.М. Титаренко можна зробити висновок про центральну роль інтрасуб'єктивних інтеракційних процесів у конституюванні життєвого світу особистості. Також у всіх згаданих концепціях відслідковуються ідеї генези інтеракційного простору життєвого світу від безпосереднього досвіду Іншого до опосередкованого досвіду соціального світу; від процесу віддзеркалення оцінок свого «Я» до розвитку самості й віддзеркалення «Я» Інших. Ключову роль у цих процесах відіграють механізми інтеріоризації/екстеріоризації, моделі яких вперше виникли у соціологічних роботах Е. Дюркгейма (Дюркгейм, 1995), потому – розвинулися у психологічних концепціях французької школи (Ж. Піаже, П. Жане, А. Валлон) та культурно-історичній психології Л.С. Виготського (Виготский, 2005). У концепції Л.С. Виготського інтеріоризація вищих психічних функцій розглядається як процес «вращення», при якому первинно психічні функції будуються як зовнішні, з опорою на зовнішній знак, і є соціальними способами поведінки, що застосовуються до самого себе: «Всяка вища психологічна функція була зовнішньою – значить, вона була соціальною; раніше, ніж стати функцією, вона була соціальними стосунками двох людей... В загальній формі: стосунки між вищими психологічними функціями були колись реальними стосунками між людьми... Загальний закон: всяка функція в культурному розвитку дитини з'являється на сцені двічі, в двох планах – спочатку соціальному, потім психологічному, спочатку між людьми як категорія інтерпсихологічна, потім – всередині дитини» (Виготский, 2005, с. 1021). Ще один висновок, який робить

Л.С. Виготський, і який прокладає шлях від концепції інтеріоризації до ідей конструювання: якщо в основі розвитку вищих психологічних функцій генетично лежать стосунки людей, то: «... 2) треба пояснювати їх не через внутрішні органічні зв'язки, а зовні – виходячи з того, що людина керує роботою мозку через зовнішні стимули; 3) вони (*психологічні функції* – *вст. В.К.*) суть не природні структури, а конструкції; 4) основний принцип роботи вищих психічних функцій (особистості) – соціальна за типом взаємодія функцій, яка стала на місце взаємодії людей» (*Виготський, 2005, с. 1023*).

Сутнісно йдеться про інтеріоризацію інтеракційних процесів та їх роль у конструюванні процесів особистості, особистості вцілому, а відтак – її життєвого світу, про що йдеться у роботах К. Джерджена, Дж. Поттера, Р. Харре та ін. (див. п. 1.3).

Онтогенетичний вимір ролі інтеракційних процесів у конструюванні життєвого світу презентований у інтеракційній кратологічній концепції узалежнення / впорядкування В.О. Васютинського (*Васютинський, 2005а, 2005б*). Автор розглядає взаємодію людини із оточенням як таку, що відбувається в спіралевидно-осциляторний спосіб, за якого крайніми точками є дискурс узалежнення та дискурс впорядкування, які проявляються на кожному з етапів онтогенезу. Дискурс узалежнення стосується реалізації мотиваційно-афективних компонентів психіки (це, передусім, емоційні залежності), і має два субдискурси: первинне узалежнення («материнського» типу, втілена початкова залежність дитини на початку її розвитку, «чуттєва психічна основа» особистості, функція – забезпечення базальної єдності зі світом і формування емоційної бази взаємодії з іншими) і вторинне узалежнення («батьківського» типу, втілене абстрагування базових емоційних переживань, полягає у покладанні мети, ідеалу, зразка, відображає розбудову світоглядно-символічної сфери) (*Васютинський, 2005а*). Відповідно, кожен період вікового розвитку характеризується виходом на перший план одного з видів узалежнення (первинного, вторинного) чи впорядкування, які можуть слугувати, водночас, і маркерами соціалізації/інтеріоризації інтеракційних процесів, і їх конститутивами.

Дискурсивність життєвого світу особистості. При розгляді процесів соціального конструювання життєвого світу через призму інтеріоризації інтеракційного простору, саме мова виходить на

перший план як посередник інтеракції і саме тіло цього простору. Як зазначає Дж. Мід: «Мова не просто символізує попередньо існуючу ситуацію чи об'єкт, вона уможливорює існування або появу цієї ситуації чи цього об'єкта. Мова є частиною механізму, в якому ситуація чи об'єкти створюються» (*Mead, 1934*). Л.С. Виготський розглядає мову як психологічний засіб оволодіння дитиною із-зовні своєю поведінкою на певному етапі розвитку та як інструмент забезпечення соціальних зв'язків, які, у свою чергу, є конститутивами вищих психічних функцій (*Выготский, 2005, с. 1022*). Теза про центральну роль мови у соціальному конструюванні світу проходить червоною ниткою через концепції К. Джерджена (способи опису і пояснення світу як наслідки соціальної взаємодії, опосередкованої мовою), Т.М. Титаренко (пріоритетність лінгвістичної реальності при аналізі особистості), П. Бергера, Т. Лукмана (мова як основа культурних систем) тощо.

Однак, для психологічного дослідження мова має сенс не просто як лінгвістичний феномен, а у своїй єдності з життям, зануреності у життя, присвоєності людиною. Для позначення саме такої мови доцільним є використання поняття «дискурс», яке вперше почало вживатися в 50-х роках ХХ ст. Е. Бенвеністом та З. Харрісом. За визначенням А.В. Вашкевича, дискурс є раціонально організованим і соціокультурно детермінованим способом вербальної артикуляції іманентно-суб'єктивного змісту свідомості та екзистенційно-інтимного змісту досвіду (*Вашкевич, 2002*). Сучасна теорія дискурсу визнає його конституюючу роль у формуванні як індивідуального життєвого світу людини, так і соціального світу вцілому. Це і поняття про владні властивості дискурсу М. Фуко (*Фуко, 1977*), розуміння боротьби дискурсів Е. Лакло, Ш. Муффа і критичний дискурс-аналіз Н. Феркло (*за Йоргенсен, Филлипс, 2008*), і дискурс об'єкта Ж. Бодрійяра (*Бодрийяр, 2000*) та дискурсивні розвідки Т. ван Дейка (*Dijk, 1993*), а також дискурсивна психологія, засновниками якої вважаються Дж. Поттер, М. Уеззерелл (*Поттер, 2004*) і інтеракційна психологія влади В.О. Васютинського (*Васютинський, 2005а*).

Якщо інтеракційний простір (як простір інтерсуб'єктивних інтеракційних процесів) відіграє центральну роль у конституюванні життєвого світу особистості, є свого роду його фундаментом і стінами, то мова – це його будівельний матеріал, його цегла й цемент, чорновий і декоративний тиньк. Змістово роль дискурсу у конституюванні життєвого світу особистості описує Т.М. Титаренко:

«Проблема життєвого світу певною мірою є класичною герменевтичною проблемою інтерпретації, тлумачення. Людина розбудовує свій життєвий світ, оприлюднюючи його, оголюючи, розгортаючи на поверхні буденності свої цінності й уподобання, зацікавлення і потреби. Приховати, залишити щось «при собі» неможливо» (Титаренко, 2003, с. 33).

Мову як психомеханіку свідомості розглядає Л.В. Засекіна, виокремлюючи у ній когнітивну (вроджену) та дискурсивну (культурно зумовлену) природу, і наголошує, що мова привносить акти усвідомлення у структурно-функціональну організацію свідомості і втілюється у досвіді (Засекіна, 2014). Також дослідниця ґрунтовно розглядає поняття «мовна особистість», зазначаючи, що це є людина, яка послуговується мовою як засобом вираження національно-культурного простору, а не лише як системою лінгвістичних правил. До структури мовної особистості віднесено когнітивний (мовна здатність, мовні здібності, знання, стратегії, компетентність та картина світу), емоційний (біологічні, соціальні та психологічні емоції) та мотиваційний (мовні цілі, мотиви, настанови та мовна інтенціональність) компоненти. Важливо, що поряд із мовною особистістю Л.В. Засекіна говорить про «мовленнєві особистості», і визначає їх як складові мовної особистості, які проявляються у різних контекстах спілкування (Засекіна, 2007).

Мотиваційний вимір життєвого світу особистості. Отже, інтеракційні процеси та дискурси є свого роду конститутивами життєвого світу особистості. Що їх скеровує? Яка роль власної, суб'єктної активності людини у цьому конституюванні? Що конкретизує таке конституювання життєвого світу, перетворюючи його на соціальне конструювання дійсності? Відповіді на ці питання лежать у царині аналізу мотиваційного виміру життєвого світу. Наразі окреслимо їх базові орієнтири у рамках «онтології життєвого світу» (термін Ф.Ю. Василюка), тим самим здійснимо наближення до предметного поля дослідження, щоби закласти черговий фрагмент його фундаменту й мати змогу після розгляду проблеми мотивації у сучасному науковому дискурсі (р. II) здійснити розбудову теоретичної концепції і її категоріально-термінологічного апарату (р. III), а потому – провести її емпіричну верифікацію (р. IV, V).

Аналізуючи мотиваційний вимір життєвого світу можна виділити декілька планів, раніше розглянутих дослідниками: 1) потребний план – життєвий світ і проблема потреб

(Д.О. Леонт'єв, Ж. Ньюттен), 2) зовнішньо-типологічний план – типологія життєвих світів із виділенням мотиваційних параметрів (І.Ю. Кулагіна, В.М. Колюцкій), 3) внутрішньо-структурний дискурсивний план – мотиваційні елементи структури життєсвіту (А.Шюц, Т. Лукман), 4) емпірико-дослідний план – моделювання мотиваційного виміру життєвого світу (Д.В. Труєвцев, О.А. Сагалакова, Л.Д. Дєміна, А.П. Супрун).

При розгляді проблеми потреб Д.О. Леонт'єв називає теорію мотивації Ж. Ньюттена найбільш релевантною духу «онтології життєвого світу» (Леонт'єв, 1992). Сам Ж. Ньюттен говорить про «поведінковий світ», зазначаючи, що по-перше, індивід живе і діє у світі сприйнятої реальності (перцептивному світі), по-друге – в світі символічних репрезентацій (концептуальному світі); взаємодіючи, ці два світи породжують світ поведінковий. Як він пише: «Поведінковий світ – ... це осмислений конструкт, який розширює фізичну реальність стимула, включаючи в неї середовище, в якому живе і діє індивід. Поведінкова реальність послідовно конструюється самим актом поведінки» (Ньюттен, 2004, с. 50). Опираючись на роботи Ж. Ньюттена, Д.О. Леонт'єв формулює розуміння потреб як форми стосунків між людиною і світом, які складаються прижиттєво і набувають дійсності у ході практичної взаємодії суб'єкта зі світом, і які вимагають для своєї реалізації активності суб'єкта (у формі діяльності). Таким чином, потреби можуть розглядатися як елемент життєвого світу людини (Леонт'єв, 1992).

У зовнішньо-типологічному плані виділимо спробу доповнення типології життєвих світів Ф.Ю. Василюка, здійснену І.Ю. Кулагіною та В.М. Колюцкім на мотиваційній основі, яка термінологічно оформлена як «центральный життєвий принцип» (Кулагіна, Колюцкій, 2011). За такої інтерпретації *внутрішньо простий і зовнішньо легкий* життєвий світ характеризується «принципом задоволення», який і є базовою мотиваційною ознакою цього світу. У *внутрішньо простому і зовнішньо важкому* світі центральним є «принцип реальності», у *внутрішньо складному і зовнішньо важкому* світі – «принцип творчості», у *внутрішньо складному і зовнішньо «начебто» легкому* світі – «принцип цінності». При цьому самі життєві світи теж розглядаються як певні грані людської мотивації.

У внутрішньо-структурному плані у роботі А. Шюца, Т. Лукмана мотиваційний компонент з'являється при розгляді життєсвіту з точки зору можливостей його рефлексії людиною, з

точки зору знань про нього (*Шюц, Лукман, 2004*). Тут ідеться про «структури релевантностей» – структури, за допомогою яких людина визначається у відповідності самій собі якихось знань, настанов, елементів вибору тощо. У рефлексивній позиції (позиції «погляду-на-релевантності»), навіть не виходячи за рамки природної настанови, людина здатна піддавати сумніву власні системи релевантностей, тоді як позиція «життя-у-релевантностях» такої можливості немає. Далі розглядаються такі структури релевантності: тематична (нав'язане/добровільне звернення до певних тем, предметів, явищ), інтерпретаційна (рутинне перекриття/тлумачення теми) та мотиваційна (начерк діяння, мотивація у «для-того-щоб» зв'язку / біографічно зумовлена настанова, мотивація у «тому-що» зв'язку). Саме мотиваційна релевантість допомагає встановити смислові зв'язки між поведінкою в тут-і-тепер і планами людини (денними, життєвими тощо). Центральним для нашого огляду є акцент на лінгвістичному боці проблеми: автори червоною ниткою проводять думку про те, що передусім ми маємо справу із реченнями – «для-того-щоб реченнями» та «тому-що реченнями», які є елементами наших «мотиваційних ланцюгів». «Тому-що речення» можуть бути «несправжніми» – граматичними дзеркалами для-того-щоб речень, та «справжніми» – які неможливо вивести простим віддзеркаленням, які ведуть із минулого і тому є «настановами», які активуються інтерпретаціями, тоді як «для-того-щоб речення» розглядаються як «начерки», які, у свою чергу, можуть бути фантазуванням або накреслюванням (залежно від можливості здійснення начерку).

У емпірико-дослідному плані – здійснюється спроба психосемантичного моделювання мотиваційного виміру життєвого світу, або ж, словами авторів, «простору ментальності» (*Труєвцев и др., 2003*). При цьому сам життєвий світ набуває семантичного трактування, а для його операціоналізації вводиться поняття «ментальна карта» як семантична карта взаємодії людини і світу; мотиваційний простір являє собою неортогональний набір силових векторів у ортогоналізованому категоріальному просторі. Змістово – ментальна карта є картою умов досягнення і реалізації потреб у результаті певних дій у рамках певного життєвого світу. «Мотиваційний простір ментальності» – поняття, введене Д.В. Труєвцевим і визначене ним як семантичний простір, у якому здійснено розклад об'єктів на мотиваційні складові, пов'язані із різними умовами задоволення актуальних потреб (*Труєвцев, 2002*).

Також цікавим є поняття базису мотиваційного простору ментальності – мінімального набору певної множини мотиваційних векторів.

У всіх зазначених планах імпліцитно присутня дискурсивність, як базова характеристика мотиваційного виміру життєсвіту. Наразі актуальною є задача експлікувати її, зробити видимою і явною для емпіричного вивчення і з'ясування особливостей мотиваційного дискурсу, його семантики і граматики, генетичного аспекту і терапевтичного контексту. Вирішення цієї задачі можливе за умови попереднього аналізу теорій мотивації через призму соціально-психологічного підходу, дискурсивності та постнекласичної раціональності.

1.5. Психологічна практика та соціальне конструювання дійсності

Психологічна практика, як зазначає В.О. Татенко «... ініціює необхідність: а) максимального наближення до психічного життя, орієнтації на його реальні проблеми; б) розкриття унікальних, індивідуально-неповторних форм, змістів і смислів, що їх несе в собі конкретне психічне; в) запровадження голістичного принципу; г) зміщення акцентів у бік якісних методів констатувального дослідження, а також природного формувального експерименту; суб'єкт-суб'єктної, діалогової моделі взаємодії дослідника й досліджуваного тощо» (Татенко, 2009, с. 271).

Підходи до психологічної допомоги, її методи і техніки, як і все в сучасному світі, активно розвиваються та трансформуються. Сьогоднішні психоаналіз, гештальт-терапія, психодрама, позитивна терапія, клієнт-центрована терапія, когнітивно-поведінкова терапія чи транзакційний аналіз суттєво різняться від своїх класичних прототипів. Яскраво проявляються тенденції: 1) зближення їх загально-психологічних засад та переплетіння методичного інструментарію, незважаючи на начебто різні моделі структури особистості, її розвитку та дисгармоній; 2) пошуків способів скорочення кількості сесій без втрати якості; 3) виходу за терапевтичні межі – у організаційну, педагогічну, економічну та політичну сфери. Усі вони пов'язані із зрушеннями у розумінні людської психіки та соціальних процесів, які свого часу отримали назву «нарративного повороту» у психології, оформилися на культурно-філософському рівні у понятті постмодернізму, а на гносеологічному рівні – у концепціях соціального конструювання

світу та постнекласичної раціональності. Відтак – 4) поява ряду нових підходів, які на описаній основі ґрунтуються.

Особиста модель практичної діяльності психолога, його мета-модель методології психологічної практики, ґрунтується на певній імпліцитній теорії психічного та системі уявлень про особистість. Ці теорії можна класифікувати як класичну, модерну і постмодерну. Якщо *теорія класична* – розвиток особистості, як пише Т.М. Титаренко, є «лінійно детермінованим і векторно спрямованим від народження до смерті» (Титаренко, 2010, с. 8). Така особистість існує поза контекстом (суспільством, ситуацією, значущим оточенням, читачем тощо). Вона є вмістилищем духу, сили, темних пристрастей і світлих поривань. *Некласичне уявлення* про особистість (модерна особистість) виникає після доби індустріальних революцій. Така людина прагматична й експансивна, вона прагне до самоактуалізації і самореалізації, вона структурована і «технологічна». Вона займається своєю справою, йде в ногу з часом, людством, досягає цілей і ставить нові. Звісно, вона взаємодіє зі світом, але в центрі цього світу – її «єго». Недаремно так багато «само-» у модерних концепціях. Разом із тим логічний наслідок цих «само-» – самотність (Уилер, 2000). І класична особистість була самотньою. От тільки якщо вона у своїй самотності рівнялася до чогось духовно-вищого (богів, героїв, титанів), то модерна самотність – це самотність гвинтика у машині серед сотень таких же гвинтиків.

Особистість із *постмодерних теорій* із сумнівом і скепсисом дивиться на цю самотність, не розуміючи ні її вищого призначення, ні її об'єктивних причин. Постмодерна особистість занурена у інтеракційну мережу настільки, що стає її фрагментом-фракталом. Вона конституйована комунікаційною сіткою, і вона ж її конституює. Як зазначає Т.М. Титаренко, така особистість «чутлива до культурного багатоголосся, плинна, неієрархізована і контекстуальна» (Титаренко, 2010, с. 5). Вона оповідає своє життя як історію, вплітаючи її у глобальний культурно-історичний дискурс.

Метафорично, ідентичність класичної особистості – це даність, модерної – те, що відстоюється, а постмодерної – те, що оповідається; народжується і вмирає у діалозі зі світом. Класична особистість на реальність не зважає, модерна – їй протистоїть/використовує, а постмодерна – її конструює. К. Джерджен пише: «... те, що ми вважаємо світом, суттєво залежить від того, як ми до цього

підходимо, і цей підхід залежить від соціальних стосунків, частиною яких ми є. Саме в цих стосунках ми у той чи інший спосіб конструємо світ. Саме у стосунках світ стає для нас тим, чим він є... Соціальний конструкціоніст не каже: «Немає нічого» або ж «Не існує реальності». Важливо зрозуміти: коли люди визначають реальність – смерть реальна, чи тіло, чи сонце, чи крісло, на якому вони сидять, – вони говорять із індивідуальної точки зору... У певній розмові ми можемо знайти багато чого неправильного у світі – щоденний стрес, нестача коштів та можливостей тощо. В іншій розмові ми знаходимо захоплення, ентузіазм і надію. Реальність, у якій ми живемо, є наслідком спілкування, в яке ми включені...» (*Gergen, 2009*).

Напрямки соціально-конструкціоністської психотерапії. Наразі можна виділити такі напрямки (за *Milliken B.*): нарративна терапія (Narrative Therapy), короткотермінова терапія, фокусована на рішенні (Solution Focused Brief Therapy), колабораційна терапія або терапія співробітництва (Collaborative Therapy), соціальна терапія (Social Therapy), стосунковий транзакційний аналіз (Relational TA). Р. Неймейєр (*Neimeyer, 2009*) додає до цього переліку терапію фіксованої ролі Дж. Келлі (Fixed Role Therapy).

Огляд трьох наступних напрямків терапії – нарративної, центрованої на рішенні і колабораційної – проведемо із опорою на порівняльний аналіз Х. Андерсен (*Anderson, 2003*).

Наративна терапія та терапія ре-авторства. Засновниками напрямку вважаються М. Вайт (Австралія) та Д. Епстон (Нова Зеландія), активно його розвивають Дж. Фрідмен та Дж. Комбс (*Фридман, Комбс, 2001*), Є.С. Жорняк (*Жорняк, 2001*) та ін. Основа нарративної терапії – **нарративна метафора**: люди осмислюють своє життя, включаючи інших людей і події, через наративи, історії, які вони розповідають іншим і собі, і історії, які вони вже розповіли. Так наративи про інших чи про себе формують досвід, а відтак – життя. Людські наративи – це їхня реальність. Ми народжуємося у **домінуючих наративах** нашої культури, певних істинах, які приймаємо на віру, і включаємо у свій світ – і живі наративи особистості підкоряються домінуючому наративу. Відповідно, **завдання** нарративного терапевта – допомогти людям «деконструювати» історії, які керують їхнім життям; звільнити від обмежуючих, деспотичних історій, і жити історією, власноруч обраною чи написаною.

З точки зору нарративної терапії, історії, які люди приносять у

психотерапію, зумовлені домінуючими нарративами. Оскільки наше суспільство має потужний дискурс патології, домінують, відповідно, проблемно-насичені історії. Ці проблемно-насичені історії провокують у людей проблемну ідентичність, а відтак – самоосуд і почуття безнадії: «Зі мною не все ОК!» Вважається, що проблема насправді не всередині людини, не в сімейних системах чи паттернах взаємодії, проблема розглядається як зовнішня по відношенню до людини, така, що обмежує і тисне на неї та на інших членів її системи. Таки чином, люди не обвинувачуються у їхніх проблеми, не несуть тягаря провини за них, але водночас – наділяються відповідальністю за зміни на краще.

Здійснюючи аксіопсихологічну реконструкцію психотерапевтичного дискурсу, З.С. Карпенко зазначає, що у нарративній психотерапії визнається за смислопороджувальне начало контекстуальний окіл міжособистісної взаємодії, відтак, йдеться про залежність ціннісного проектуального життя людини від наявності підтримувальних чи патологізуючих контекстів (*Карпенко, 2009*).

Механізм нарративної терапії ґрунтується на припущенні, що рішення проблеми вимагає зміни нарративу. Нарративний терапевт хоче допомогти людині «ре-авторизувати» (“re-author”) своє життя і стосунки, сформувати в такий спосіб нові ідентичності та звільнити їх від нарративів, які тиснуть і обмежують. Ре-авторизація вимагає «пере-уявлення» минулого і майбутнього, надання видимості невидимим раніше примусовим проблемно-підтримуючим дискурсам та допомоги людям конфронтувати із дискурсами, які тиснуть чи обмежують, коли вони намагаються йти власним шляхом у житті. Нова історія стає рушієм для нової ідентичності.

У роботі нарративні терапевти використовуються специфічні інтервенції (або практики):

– *Деконструкція*. За допомогою запитань терапевт реконструює проблемну історію клієнта – деталізує її, вивчає у контексті – щоб відкрити собі й клієнту домінуючі соціальні, культурні і політичні практики, які свого часу допомогли створити і зараз підтримують проблему. Деконструкція – це свого роду «розархівування» смислів.

– *Екстерналізація*. Терапевт ставить питання і робить коментарі, які підкреслюють точку зору на проблему як зумовлену більшою мірою зовнішнім впливом на людину, ніж її особистісними

характеристиками, її внутрішніми вадами чи її діями. Екстерналізація відділяє особистість від проблеми; часто проблемі дають ім'я чи персоніфікують її.

– *Згушення історій.* За допомогою запитань допомагають створити якомога повніший опис і розуміння живого досвіду клієнта, і в такий спосіб запрошують його обрати нові життєві історії.

– *Усвідомлення унікальних подій і створення бажаних наслідків.* У ході роботи терапевт знаходить унікальні, яскраві події, які суперечать проблемі і слугують шляхом до альтернативної чи бажаної історії. Ці події ідентифікують, підкреслюють, і допомагають їм стати ресурсом для клієнта. Так само працюють із майбутнім, щоб сконструювати нову історію, бажанішу і кориснішу.

– *Відкритість.* Щоб мінімізувати владу різниці позицій між терапевтом і клієнтом, нарративний терапевт ділиться з клієнтом інформацією про себе і запрошує клієнта запитувати про свій досвід і переконання.

– *Рефлексія.* Терапевт дає можливість клієнту, терапевтичній команді або будь-якому спостерігачу (якщо він присутній) можливість рефлексії щодо своєї взаємодії із клієнтом, у той час як сам він і клієнт лише слухають.

– *Лист клієнту.* Терапевт пише лист зі своїми думками, рефлексіями почуттів і надсилає його клієнту після терапевтичної сесії або в кінці курсу терапії. Лист підтримує клієнта у його змінах, і клієнт може його (їх) читати й перечитувати тривалий час після терапії. Форма листів може бути найрізноманітніша, все залежить від конкретного випадку.

– *Створення спільності інтересів (communities of concern).* Терапевт запрошує клієнта «впустити» у їхню розмову «голоси» значущих людей, щоб допомогти опиратися впливу обмежуючих домінуючих нарративів і підтримати нові нарративи і бажані результати. Також терапевт надихає клієнта об'єднуватися чи приєднуватися до груп людей зі схожими проблемами.

– *Розробка завершальних церемоній.* Терапевт пропонує клієнтові створити церемонію чи ритуал, за допомогою якого значущі для нього люди могли б посвідчити їх зміни, цим самим підкресливши їх, підтримавши. Це може бути сертифікат, заява, публічне оголошення, пісня тощо – все обмежено лише уявою учасника терапії.

Завершити огляд нарративної терапії хочеться словами

Х. Андерсен, Дж. Фрідмен та Дж. Комбс про те, що для досягнення мети нарративної терапії набагато важливіша терапевтична позиція (яка полягає у способі життя, що підтримує співпрацю, соціальну справедливість і локальне, ситуаційне, контекстне знання більше, ніж нормативне мислення, діагностичні ярлики та універсальне «експертне» знання), ніж будь-які техніки, методики та інтервенції.

Короткотермінова терапія, сфокусована на рішенні (SFBT).

Засновники напрямку – С. де Шазер та К. Берг, а його витоки – у роботах М. Еріксона (*Еріксон, 2003*), Г. Бейтсона (*Бейтсон, 2000*), Інституту Ментальних Досліджень (Пало-Альто, Каліфорнія), а також у роботах Л. Вітгенштейна (*див. Фурман, Ахола, 2001*).

В основі короткотермінової терапії, сфокусованої на рішенні, лежить уявлення про те, що мова створює реальність. Тому проблема – це реальність клієнта: щоб змінити проблему, необхідно змінити реальність, змінивши мову. На думку С. де Шазера, критичним моментом у цих змінах є переключення від проблемної розмови (problem talk) до розмови, спрямованої на рішення (solution talk). Терапевт фокусується на позитивних аспектах і потенціалах клієнта, надихаючи його на зміни; терапія центрована на питанні: «Як ми конструємо рішення?», і вихідне положення – інформація про проблему не є необхідною, усе, що необхідно – це розмова, спрямована на рішення чи мету. У термінах Л. Вітгенштейна, С. де Шазер говорить про проблемну розмову і розмову-рішення як мовні ігри, і зазначає, що терапевт, сфокусований на рішенні, просто надає перевагу у своїй роботі грі у розмову-рішення.

У своїй роботі терапевти, які працюють у руслі короткотермінової терапії, сфокусованої на рішенні, використовують спеціальні типи питань, щоб допомогти клієнтам перейти від розмови-проблеми до розмови-рішення. Усі питання ґрунтуються на уявленні про те, що усі рішення проблем уже існують у житті людини, треба їх лише віднайти. Найпопулярніші типи питань такі:

– *Питання-винятки (exception questions)*. Спрямовані на пошук винятків із проблеми, ситуацій чи подій з минулого (теперішнього), коли проблема не була власне проблемою. Це спосіб «деконструкції» проблеми без пошуку її причин і розуміння її і – спосіб конструювання рішення.

– *Диво-питання (miracle questions)*. Ці питання допомагають людям ставити цілі, пропонуючи їм уявити, яким би могло бути їх

життя, якби проблема вирішилася. Основна мета – сфокусуватися на рішенні і розфокусуватися з проблеми. Традиційно питання виглядає так (С. де Шазер): «Уяви, що однієї ночі сталося диво, і поки ти спав, проблема, яка привело тебе у терапію, вирішилася: Як ти про це дізнаєтесь? Що зміниться? Що ти помітиш уранці нового, що підкаже тобі, що сталося диво? Що помітить твоя дружина?»

– *Питання-шкали (scaling questions)*. Використовуються так само, як і в інших напрямках терапії, щоб допомогти клієнту бути більш точним і конкретним, набути здатності вимірювати і оцінювати проблеми і успіхи. Приклади таких питань: «За шкалою від 1 до 10, де 1 – найнижчий рівень, де б ти розмістив свою депресію, коли прийшов уперше? Де ти зараз? Як ти пройшов від 1 до 4?».

– *Копінг-питання (coping questions)*. Ці питання – щоб допомогти клієнту, якому не вдається побачити жодного винятку із проблеми чи жодного способу руху вперед. Це питання може бути таке: «Мені цікаво знати, чому ти робиш те, що робиш?».

– *Креативне нерозуміння*. С. де Шазер відмічає, що нерозуміння у терапевтів з'являється набагато частіше, ніж розуміння – тому нерозуміння може бути перевагою терапевта. Наприклад, те, що зазвичай сприймається як опір терапії, розглядається як сигнал про те, що терапевт не зрозумів клієнта і помилився у інтерпретації; це дає можливість терапевту більше навчитися у клієнта і повернутися на шлях рішення.

Колабораційна терапія (терапія співробітництва). Підхід, авторами якого є Х. Андерсен та Г. Гулішян, походить із проекту МТІ (Multiple Impact Therapy – Терапія Множинного Впливу), реалізованого у 70-ті роки у медичній школі Хьюстона, США. Пізніше він отримав назву Колабораційного Системного Мовного Підходу (Collaborative Language Systems Approach), а згодом, у 2000 році, назва скоротилася до Терапії Співробітництва (Collaborative Therapy) (*див. Anderson, Goolishian, 1992*).

Х. Андерсен і Г. Гулішян, шукаючи нових описів і розуміння особистості, звернули на шлях філософії, лінгвістики та психології постмодернізму (М. Бахтін, Дж. Брунер, Л. Вітгенштейн, Л. Виготський, К. Джерджен). З'ясувалося, що ідеї сучасної герменевтики та соціального конструкціонізму релевантні їх концепціям і способу мислення, і тому лягли в основу їх колабораційної терапії. Основна ідея: людські системи – це

лінгвістичні системи. Знання – лінгвістично сконструйовані. Їх розвиток і зміни – колективний процес, знання і той-хто-пізнає взаємозалежні. Тому знання – ані статичні, ані такі, що віднаходяться, вони плінні та створені. Мова – це рушійна сила конструювання наших життєвих світів, і набуває вона свого значення і цінності через її використання. Тому вона обмежує і формує думки, досвід і спосіб його вираження, а те, що створено за допомогою мови – завжди є мульти-авторським. Таким чином, реальність, яку ми приписуємо подіям, досвіду, людям не існує сама-по-собі, вона скоріше соціально-сконструйована в певній субкультурі і оформлена певною мовою, і тому є лише одиницею із множини можливостей. Психотерапія тепер стає однією із мов, систем творення смислів (meaning-making system).

Колабораційний терапевт переконаний, що не існує «об'єктивної проблеми». Проблеми формуються «спів-випроміненням» смислів, які існують у спілкуванні-що-триває між іншими та із собою, і не можуть бути відділені від способу концептуалізації світу людиною. Проблеми є частиною нашого повсякденного життя, і те, що є проблемою для одного – зовсім не є проблемою для іншого.

Колабораційна терапія є процесом, який включає стосунки співробітництва та діалогічне спілкування; є процесом спів-пошуку, прояснення і розширення зони відомого; є процесом запрошення чогось нового. При цьому увага концентрується не на самому «новому», а на процесі його отримання.

У колабораційній терапії важко виділити окремі техніки, оскільки автори її вважають більшою мірою філософією терапії, ніж теорією чи моделлю. Х. Андерсен вказує на ряд важливих установок:

– *Партнерство у спілкуванні.* Це позиція, при якій терапевт і клієнт включаються у діалог і співпрацю, говорячи-один-з-одним, а не один-до-одного. Історія клієнта лежить у центрі роботи, а терапевт вчиться-слухає і намагається зрозуміти клієнта із його позиції.

– *Клієнт як Експерт.* Клієнт є експертом у своєму житті, і в такий спосіб є для терапевта учителем.

– *Не-знання.* Колабораційний терапевт займає позицію «не-знання». Це спосіб мислення терапевта і його ставлення до своїх знань. Він не вірить, що займає вищу позицію у знанні чи має монополію на істину. Він пропонує те, що, як він гадає, він може

знати – але завжди у пропозиційний спосіб.

– *Відкритість і доступність*. Що б терапевт не пропонував – він пропонує це для діалогу, він не ховається за ширмою авторитетів чи безособовими монологами.

– *Взаємність змін*. Оскільки терапевт не є агентом змін, а радше створює простір і фасилітує процеси діалогу та співробітництва, – то він змінюється разом із клієнтом.

– *Невизначеність*. Бути КТ-терапевтом означає бути в невизначеності. Коли терапевт супроводжує клієнта у його подорожі, виникає щось нове, яке змінює їх обох, і що це буде – ніколи не відомо наперед.

– *Буденність*. Терапія з цієї точки зору більше нагадує звичайне, щоденне спілкування і стосунки звичайних людей. Це не означає, що воно перетворюється на балаканину без мети чи дружбу. Терапевтичне спілкування існує у окремому контексті і має свою мету: клієнт просто хоче допомоги, а терапевт хоче допомогти. Клієнт і проблема не описуються як виклик чи складність. Терапевт вірить у те, що дилеми клієнтів – це дилеми їх повсякденного життя.

Вважається, що якщо терапевт приймає ці установки, якщо вони стають для нього природнім способом мислення і способом буття, – він природно і спонтанно буде взаємодіяти з клієнтом, створюючи простір, де він і клієнт зможуть спілкуватися, співпрацювати і спів-конструювати один одного.

Соціальна терапія. Соціальна терапія – напрямок, який виходить за межі терапевтичного кабінету, за межі однієї особистості, і навіть за межі однієї групи. Представники цього напрямку хочуть не мало і не багато: змінити світ на краще (*Psychological Investigations, 2003*). Історія напрямку почалася у 80-ті роки, коли Ф. Ньюмен із групою студентів загорілися бажанням щось змінити у світі, зробити його кращим. Їх було близько 30 осіб, коли вони пішли у общини робітників, малозабезпечених осіб, і почали організовувати безкоштовні клініки, терапевтичні центри, школи. Вони не мали жодного плану, але мали один спільний принцип: не залежати ні від кого, від жодного приватного фонду чи від держави. На сьогодні ця спільнота ентузіастів перетворилася на колективний дослідницький і тренінговий центр «Іст-Сайдський Інститут Групової і Короткотермінової Психотерапії» (East Side Institute for Group and

Short Term Psychotherapy) та 10 центрів у інших містах США.

В основі соціальної терапії – думка про те, що у традиційній (американській) психології свого часу була випущена ідея про те, що хоч ми й індивідуальності, але ми разом з тим є частиною групи, і частиною світу. І ми, як індивідуальності і як світова спільнота, є не лише об'єктами, що пристосовуються до певних умови. Випущено те, що людина має здібності змінювати існуюче та йти іншим шляхом, творити власну історію. І доки ми не почнемо серйозно у цьому напрямку працювати, ми не зможемо зробити нічого з жодною зі світових проблем. Зазначимо, що у соціальних терапевтів США існує величезний інтерес до ідей соціального конструкціонізму та культурно-історичної психології Л.С. Виготського. Для соціальних терапевтів психологія – це не психологія індивідуумів, ярликів, ідентичностей, діагнозів чи спроб зрозуміти людську поведінку. Це психологія прийдешнього, дій, активності і спільності; вона підтримує розвиток людини в трьох напрямках: переживання соціальності людського існування; використання сили спільної творчості; життя у спосіб, який вибудовує спільність.

Л. Хольцман формулює запитання, які стоять перед соціальною терапією: Як проявити нашу турботу про інших, про природу і оточення? Як менше ранили інших і себе, та як продуктивно справлятися із болем і ранами, які ми спричиняємо? Як дорослим зберегти задоволення від навчання, яке є у маленьких дітей? Як стати творцями життя і припинити бути об'єктами маніпуляції? Він пише: «Коли люди приходять в терапію, я намагаюсь допомогти їм стати іншими, ніж ті, ким вони є... Я намагаюсь шукати, як я можу об'єднати людей для справи, для творення чогось спільного, для гри... Як на мене, традиційна психотерапія робить людське життя тривіальним; для мене використання власних можливостей, щоб стати іншим, є способом прославлення життя. Ми не повинні бути тими, ким є; не повинні приймати, коли хтось каже нам, хто ми є; не повинні приймати, коли ми самі собі кажемо, хто ми є. Ми не повинні сидіти позаду і казати: «Я не можу зробити те, або я не можу зробити це, тому що це не те, ким я є» (*Psychological Investigations, 2003*).

Стосунковий транзакційний аналіз. Як влучно пишуть Х. Аргаден і Ш. Сілс, в часи, коли Е. Берн створював транзакційний аналіз, традиційний клієнт був пригніченим, загнаним у рамки правил, і потребував – метафорично – «розчинника», щоб ослабити

межі свого життєвого сценарію. По ходу руху у ХХІ століття типовий клієнт скоріше потребує «клею», ніж «розчинника». Щоб задовольнити цю потребу вони, на основі власного та клієнтського досвіду, сучасних моделей психоаналізу, зокрема, його стосункових і інтерсуб'єктних моделей, сучасних теорій розвитку, почали процес формування нової моделі – стосункового транзакційного аналізу (*Hargaden, Sills, 2002; Widdowson, 2009*).

У стосунковому транзакційному аналізі підкреслюється значення несвідомих процесів, які протікають безпосередньо у ході роботи, їх мови і сили; терапевтичні стосунки – основний агент змін. Розроблена альтернативна модель еґо-станів, у якій Дитячий та Батьківський еґо-стани перетинаються, а сам перетин – це і є Дорослий еґо-стан. Ця зміна спровокована роботами, в яких показується, як «Я» проявляється (*emerges*) із інтеракції між дитиною та дорослим; «Я» не розвивається незалежно чи спонтанно, але цілком і повністю формується у інтеракційних процесах (*Stern, 2000*). Батьки (або ті, хто виховують дитину) забезпечують базову афективно-регуляційну функцію для дитини. З такої позиції – джерело цієї афективної регуляції не ідентифікується як зовнішнє і з часом регуляційна функція інших стає частиною «Я».

Основні принципи стосункового транзакційного аналізу такі:

– *Центрація на стосунках*. Традиційний зараз у психотерапії принцип, згідно з яким ключовою є увага до особливостей стосунків, які складаються між клієнтом і терапевтом; і це змінює їх обох – і в цих стосунках, і за їх межами.

– *Важливість досвіду*. Найпотужніші зміни відбуваються завдяки прожитому досвіду, і найважливіші із них – завдяки досвіду стосунків. Саме тому стосунковий підхід є цілющим.

– *Значущість суб'єктивності*. У різний спосіб увага акцентується на стосунках у всіх їх формах: із собою (що я думаю почуваю до себе), із іншими (що я думаю чи почуваю до інших), із міжсуб'єктивністю (взаємодія, включеність і міжособиста поведінка). Особливо цінним, і водночас – важким є отримувати інший досвід стосунків, ніж очікувався від себе чи від клієнта. Ключовим тут є зіставлення власного суб'єктивного і суб'єктивного клієнта, щоб дізнатися, коли і яка взаємодія покращить знання клієнта про себе, інших чи світ.

– *Важливість взаємного включення.* Обидві сторони процесу терапії активно включаються у процес пошуку нових і більш автентичних шляхів взаємодії один із одним. Ніхто не може бути стороннім спостерігачем чи виконавцем завдань.

– *Рівна значущість неусвідомлених і свідомих паттернів.* Як зазначає П. ДеЮнг «несвідоме – це не річ чи місце; це само-рушійні способи поведінки чи організації себе-у-стосунках, які перебувають поза межами знань особистості про них, але формують її Я-досвід» (DeYoung, 2003). Їх розпізнавання дає ключ до розуміння того, як у клієнта з'являються ті чи інші смисли, як вони спів-створені і оформлені його індивідуальними, соціальними і культурними контекстами.

– *Реальність функціонування і зміни Дорослого еґо-стану.* У стосунковому транзакційному аналізі з клієнтом взаємодіють як зі здібним дорослим, який здатний до стосунків із терапевтом. Така взаємодія кидає виклик батьківсько-материнській метафорі терапії, відповідно до якої терапевт тимчасово стає заміником батьків і задовольняє потреби клієнта, які свого часу справжніми батьками не задовольнялися. Мета – поява інтегрованого Дорослого як результат зростаючих емпатійних і спів-творчих стосунків.

– *Важливість допитливості, критичної рефлексії і креативності.* Ці речі є фундаментально важливими для стосункового транзакційного аналізу, адже без них неможлива свобода навчання і свобода практики стосунків.

Щодо методів, які використовуються в СТА, то це емпатія та інтерпретації, які слугують, у першу чергу, для аналізу, пояснення, підкреслення і роботи з процесами тут-і-тепер. Терапевт постійно фокусує увагу на впливові клієнта на нього, на своєму впливові на клієнта і на взаємодію тут-і-тепер. Якщо у класичному транзакційному аналізі терапевт об'єднується із клієнтом у боротьбі проти «токсичних» інтроєктів, мобілізуючи енергію Дитини і Дорослого, щоб кинути їм виклик, то у стосунковому вважається, що цього недостатньо, оскільки навіть якщо відбудуться значущі зміни – сам інтроєкт лишиться. Щоб із ними працювати, створюється простір для їх проявлення через стосунки терапевт-клієнт, і лиш потім відбувається перепрацювання їх у стосунках терапевт-клієнт.

Терапія фіксованої ролі. Терапія фіксованої ролі (fixed-role

therapy) авторства Дж. Келлі, відноситься до групи аналізованих нами терапій Р. Неймейєром (*Neimeyer, 2009*), який вказує, що вона була першою формою короткотермінової терапії (2-3 тижні) і провістила використання драматичних і наративних стратегій, які пізніше увійшли до арсеналу багатьох напрямків конструкціоністської терапії. Терапія фіксованої ролі передбачає декілька етапів (*Хьелл, Зиглер, 2000*):

1. *Створення нарису самохарактеристики.* Клієнта просять написати характеристику на себе від третьої особи.

2. *Розробка нарису фіксованої ролі.* На основі аналізу самохарактеристики терапевтом спільно з клієнтом розробляється опис неіснуючої особистості, яка наділена іншими діяльностями, цінностями та конструктами. Однак це не спроба змінити клієнта, а спонукання самотійного пошуку, розширення бачення своїх можливостей, перегляду свого життєвого досвіду з критичних позицій.

3. *Перевірка засвоєння.* Після того, як нарис фіксованої ролі створено, його обговорюють із клієнтом задля глибшого розуміння.

4. *Реальне життя.* Після перевірки засвоєння нарису, узгодження проблемних моментів та згоди клієнта продовжувати роботу, йому пропонується грати в житті роль із нарису (зазвичай, протягом двох тижнів). Клієнт повинен принаймні тричі на день перечитувати нарис, намагаючись поводитися, думати та говорити, як людина, описана в нарисі. У цей проміжок часу психолог та клієнт часто зустрічаються, обговорюють можливі проблеми. Можливе рольове програвання складних ситуацій.

Є ряд правил, які бажано виконувати при написанні нарису фіксованої ролі: 1) розвивати основну тему нарису, а не виправляти дрібні недоліки; 2) використовувати різкий контраст (людині простіше зіграти ролі, кардинально відмінні від звичних); 3) спонукати до поступового руху, а не створення якогось нового стану; 4) актуальність ролі (роль повинна враховувати реальні події, які можуть трапитися у житті клієнта, вона не повинна бути відірвана від його життя); 5) брати до уваги соціальне оточення клієнта (роль повинна поглиблювати і полегшувати міжособистісні стосунки клієнта); 6) використовувати захисні маски (клієнт, незважаючи на те, що повинен грати роль, не повинен повністю ідентифікуватися з нею, усвідомлюючи, що у певний момент часу він грає роль).

Дотичною до аналізованих підходів є ідея **ціннісної підтримки**

розвитку здібностей, розроблена О.Л.Музикою та адаптована до різних сфер життя В.В. Горбуновою (*Горбунова, 2006*), А.Ю. Вишиною (*Вишина, 2006*), І.С. Загурською (*Музика, Загурська, 2007*), Н.О. Никончук (*Музика, Никончук, 2008*), Н.Ф. Портницькою (*Музика, Портницька, 2007*), О.М. Савиченко (*Музика, Савиченко, 2009*), І.М. Тичиною (*Музика, Тичина, 2009*). Сутнісно ціннісна підтримка, розроблена у рамках суб'єктно-ціннісного підходу, являє собою «...сукупність форм і методів надання психологічної допомоги, спрямованої на гармонізацію особистісних цінностей людини чи їх актуалізацію з метою саморозвитку особистості і підтримання самоідентичності в процесі вирішення життєвих завдань» (*Музика, 2009, с. 180*).

Основні риси соціально-конструкціоністської терапії.

Х. Андерсен виділяє ряд положень і цінностей, спільних для усіх напрямків цієї терапії: 1) скептичне відношення до ідей існування об'єктивного знання і універсальних абсолютних істин; 2) знання і соціальна реальність лінгвістично і соціально сконструйовані; таким чином – реальність мультиваріативна; 3) мова – це засіб, за допомогою якого люди отримують уявлення про світ, включаючи реальність інших людей, події і життєвий досвід. Ні проблема, ні її рішення не існують всередині окремої людини чи сім'ї; вони оформлюються і осмислюються в стосунковому і діалогічному контексті; 4) метою терапії є створення стосункового і діалогічного контексту для трансформацій; 5) трансформації – наслідки і рішення – неунікно виникають у діалозі; 6) трансформації унікальні для кожного клієнта і учасника терапевтичної бесіди, тому не можуть бути визначені заздалегідь і наперед; 7) особистість і «Я», включаючи розвиток і активність, розглядаються як сутності і процеси взаємозалежні, спільні і діалогічні, а не внутрішні, ізольовані і автономні; 8) люди мають багато ідентичностей, які формуються і переформовуються у соціальній інтеракції. Основні цінності: не-патологічний і не-засуджуючий погляд; визнання, повага і використання клієнтської реальності і унікальності; використання історій і метафор; співробітництво; уникання ярликів і звинувачувальних класифікацій людей, їх сімей чи поведінки; відкритість і прозорість (*Anderson, 2003*).

Підсумки до I розділу

Сучасна психологічна наука, рухаючись у напрямку до постнекласичної раціональності, входить у добу царювання принципу післядії, для якого характерна рефлексивність, готовність та уміння озиратися назад, оглядати пройдений шлях і робити висновки на майбутнє. Становлення парадигмальної толерантності, готовність до міждисциплінарних досліджень, враховування дискурсивної природи людських знань – це ті інструменти, вправне використання яких дозволить досліднику толерувати невизначеність власної позиції, критично ставитися до сконструйованих знань та подолати ті конфлікти та кризи, які ще нещодавно видавалися надскладними і нездоланими.

Розмежування реальності та дійсності, взяте не як онтологічний, а радше – як гносеологічний принцип, відкриває новий погляд на соціально-психологічний світ. Із наперед заданого світу, житла, у яке ми прийшли тимчасовими жильцями, він стає нашим власним світом, житлом, самостійно спроектованим та побудованим. Різноманіття підходів до цього будівництва лише додає інтересу до процесу, адже з'являється можливість вибору. Разом із тим, постійний вибір та неунікна відповідальність за нього – є тим, що тримає в напрузі й виснажує. Втома від вибору вимагає перепочинку, структурованості, напередвизначеності – і після мерехтливої мозаїки постмодерну природньо виникає бажання спочити у пост-постмодерні. Адже справжня рефлексія можлива лише після зупинки.

Індивідуальність як функція соціальної інтеракції, чи соціальна інтеракція як функція індивідуальності? Відповідь на це запитання дає змогу визначитися із методологічною позицією дослідника. Відповідь «так» на першу частину запитання позначає рамки соціального конструкціонізму, ідею первинності спілкування, соціального життя, і водночас – дискурсивних процесів та соціолінгвістичних закономірностей їх розгортання. Відповідно, акценти наукового психологічного дослідження зміщуються із вивчення сутності «Я» та «особистості» на вивчення способів їх дискурсивного конструювання. Особистість перестає бути іменником, і стає дієсловом; перестає бути явищем, і стає процесом, малого того – текстом! Це те, про що оповідають, те, як це роблять, кому, і за яких обставин.

Життєвий світ як синонім дійсності, є водночас, і результатом соціального конструювання, і самим його процесом. Перебуваючи у інтеракційному просторі, він набуває мотиваційного виміру через дискурс, через озвучування людиною самій собі та іншим власних бажань, потреб, причин, а також через атрибуцію їх відносно інших. Озвучені, проговорені – вони стають елементами мотиваційного дискурсу у тому-що та для-того-щоб конструкціях.

Уявлення про соціальне конструювання дійсності, перегляд понять «Я», «особистість» не могли не позначитися на психологічній практиці. Результатом дискурсивного повороту у цій царині стала поява ряду нових методів психотерапії, які послуговуються ідеєю життя-як-тексту, який можна переписати, відновити витерті сторінки або дописати нові: нарративна терапія, терапія, фокусована на рішенні, колабораційна терапія, соціальна терапія тощо. Класичні методи психологічної допомоги також усе більше послуговуються нарративною метафорою – як от когнітивно-поведінкова терапія, психодрама. Відтак, ідеї соціального та дискурсивного конструювання, пройшовши емпіричну верифікацію, здобули додаткової легітимізації у психологічній науці.

Розділ II. ПСИХОЛОГІЯ МОТИВАЦІЇ: НА ШЛЯХУ ДО ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

2.1. Генеза психології мотивації: від есенції до екзистенції

Окресливши методологічні рамки роботи – постнекласична раціональність, соціальне конструювання дійсності, дискурсивно-інтеракційна природа життєвого світу особистості в цілому та мотивації як його виміру, зробимо історичний екскурс у царину психології мотивації з метою осягнення генези та сучасного стану її категоріально-термінологічного простору. Не ставлячи за мету осягнення усіх історичних аспектів розвитку психології мотивації, зосередимо увагу на термінологічних аспектах наукових мотиваційних дискурсів у зв'язку із дискурсами соціокультурними. Ґрунтовні розробки у цій царині здійснили К. Данцигер (термінологічний розвиток психології мотивації у США) (*Danziger, 1997*), Д.О. Леонт'єв (*Леонтьев, 2002, 2004*), О.Б. Орлов (*Орлов, 1989*), Г. Гекгаузен (*Хекхаузен, 2003*) (періодизація історії психології мотивації, аналіз розвитку теоретичних схем і понятійних систем), О.М. Ткаченко (*Ткаченко, 1979*), А.В. Петровський та М.Г. Ярошевський (*Петровский, Ярошевский, 1998*) (вивчення генезису категорії «мотив» у історичному ракурсі), В.А. Роменець (виокремлення історичного пласту «буденного» мотиваційного досвіду і його впливу на наукові знання з психології мотивації) (*Роменець, 2003, 2005, 2006, 2007*).

Вивчаючи генезис категоріальної системи психології, А.В. Петровський, В.А. Петровський та М.Г. Ярошевський називають «мотив» однією із базових категорій та аналізують її зміст і розвиток у історичній перспективі. При цьому дослідники зазначають, що категорія мотиву відповідає реальності як «... система особливих предметно-орієнтованих енергетично-динамічних відносин суб'єкта із дійсністю, задана взаємодією природних і соціокультурних начал у його психічній організації» (*Петровский, Ярошевский, 1998, с. 204*).

Перші наукові спроби віднайти і систематизувати рушійні сили людської поведінки припадають на період античності. Платон описує людину як вмістилище мотиваційно-етичного конфлікту між вищими намірами та низькими, чуттєвими цілями, вирішити який покликаний розум. Аристотель серед функцій душі виділяє прагнення «до чогось»

та «від чогось» – ідеться про предметну спрямованість мотиву. Ці прагнення невіддільні від емоцій, і тому задоволення чи незадоволення слугують сигналами про досягнення мети. Наступний період, еллінський, відмітний конкуренцією між розумом та почуттями (афектами) за мотивуючу першість. Представники школи стоїків, приміром, перше місце віддавали розуму, а афекти розглядали як хворобливі стани душі, які виникають через неправильне мислення. Після падіння античної цивілізації та приходу доби Середньовіччя на зміну розуму та афектів приходить воля як основна мотивуюча сила (Августин). Усвідомлена мета, духовні акти суб'єкта – остання причинна (мотивуюча) інстанція. Сімнадцяте століття ознаменоване поширенням ідей механістичного детермінізму (Г. Галілей): світ як система тіл, які мають механіко-геометричні властивості; причиною зміни руху тіла є лише рух іншого матеріального тіла. Декартівська модель рефлекторної поведінки розглядає першопричину поведінки людини поза нею (поведінки як руху) – матеріальними змінами на «вході» до нервової системи і рухом «тваринних духів» у самій системі. Разом із тим розглядаються вищі форми поведінки – мислення, мовлення, акти свідомості і волі, детерміновані «душею», яка існує поза межами тілесного. При цьому душа не може впливати на тіло, а лише перебуває у стані спостереження. Наші почуття теж не можуть спричиняти поведінку, бо насправді є лише наслідками цього спостереження. В опозиції до Декартівського дуалізму перебуває Б. Спіноза, вважаючи матеріальне і душевне атрибутами єдиної субстанції, а почуття (афекти) – не наслідками, а справжніми рушійними силами нашої поведінки. У дев'ятнадцятому столітті в центрі уваги опиняється біологічна задача виживання, яка, власне, і слугує основним мотивом формування умовних рефлексів і розвитку людства. Тут, з одного боку, з'являються ідеї К. Бернара про потребу в утриманні рівноваги, з іншого – ідеї Ч. Дарвіна, Г. Спенсера про потребу у адаптації до середовища. У такий спосіб закладається фундамент для визначення мотивів поведінки як незалежних від свідомості, від знання людиною того, що нею рухає. О.М. Ткаченко від вказаних ідей простежує тенденцію опису детермінації поведінки тілесними імпульсами, які зумовлені характером взаємодії організму і середовища (Ткаченко, 1979). Відтак, прояснюється проблема функціонування інстинктів, і надалі відбувається перенесення цього

ж механізму на людську поведінку.

Як зазначає К. Данцигер (*Danziger, 1997*), до кінця ХІХ століття термін «мотив» мав субстанційне навантаження і прив'язувався до внутрішніх характеристик людини, пов'язаних із певною поведінкою. Вербальна його форма «мотивувати» та абстрактна «мотивація» узагалі були рідко вживаними. У ХХ ст. відбувається справжній вибух у використанні цих дериватів «мотиву». Перше, що помічає К. Данцигер на початку ХХ ст. – це зростання популярності деривату «мотивувати» (*to motivate*), що він пов'язує зі зростанням ролі дискурсу соціального контролю, який, у свою чергу, має тісний зв'язок із розвитком промисловості, реклами та сфери продажів, педагогічної практики тих часів. Стало зрозуміло, що силою або простими маніпуляціями середовищем не вдасться досягти бажаних змін – «проти» грають індивідуальні бажання та інтереси. Побутові терміни, такі як бажання, інтереси, хотіння та мотиви – почали використовувати для позначення того, на що хотілося б впливати. Термін же «мотивація» досить добре підходив для опису усього спектру можливих особистих спрямувань як потенційних об'єктів впливу у контекст розуміння «суспільство = сукупність індивідуальностей». У рамках дискурсу соціального контролю В. Джемсом у 1911 р. так окреслено шлях розвитку психології мотивації: «... людина, чия енергізованість (*energizes*) нижча, ніж її нормальний максимум, не може отримати зиск від величезної кількості шансів, які є у її житті; і нація, переповнена такими людьми, підпорядковується нації, яка функціонує на вищому рівні своїх можливостей. Таким чином, проблемою є те, як людина може бути підготовлена (навчена, натренована) до цього вищого рівня енергії? І як нація може зробити таке навчання доступним для усіх своїх синів та дочок?» (*цит. за Danziger, 1997, с. 116*). Показово, що вживаючи метафор «енергія», «функціонування», В. Джемсу вдається зблизити мову промисловості та інженерії із мовою соціальної політики. У часи появи цього послання В. Джемса подібна термінологія, зокрема, поняття про психічні сили, з'являється й у З. Фройда та П. Жане, у результаті чого виникає мікс психологічної та фізичної термінології, який і визначає надалі дискурс новонародженої психології мотивації, провідною темою якого стає «енергія», «сила» мотивів.

На думку О.Б. Орлова (*Орлов, 1989*), саме на межі ХІХ-ХХ ст. у Європі та США під час першої кризи психології виникає *перша*

наукова теоретична схема психології мотивації – *стимул-реактивна* – у центрі уваги якої – поведінка як функціональний елемент загального ланцюга причинно-наслідкових зв'язків (S-R). Мотив розглядається як синонім стимула, причому, в поведінковій парадигмі стимулом/мотивом виступають зовнішні чинники, у психоаналітичній – внутрішні сили. Гештальт-психологічний підхід того часу синтезував обидві групи чинників. У пізнішому когнітивному фреймі, йдеться про наявність опосередковуючих внутрішніх характеристик (передусім, когнітивних), і схема поведінки має вигляд: S-N-R, де S – зовнішній стимул чи внутрішні спонуки, N – когнітивні змінні, R – поведінка. Основні мотиваційні поняття: мотивація, потреба, ціль. *Мотивація* – сукупність усіх детермінант поведінки, внутрішніх і зовнішніх (стимули, потреби, ідеали, цінності тощо). Це свого роду родовий термін для позначення усіх динамічних і векторних змінних, які визначають поведінку людини. *Потреби* у найзагальнішому розумінні визначаються як усі внутрішні спонуки до активності (джерелом такого підходу є поняття «інстинкту» В. МакДавголла, «лібідо» З. Фрейда, «драйв» К. Халла), як генералізоване спонукання (диспозиція), яке визначає настанову індивіда на певні поведінкові реакції. У зв'язку з таким розумінням часто виникає ототожнення *потреб* і *мотивів* при вирішенні конкретних задач – класифікацій, узагальнень, розкритті змісту конкретної потреби тощо (приміром, потреба у досягненні – мотив досягнення, потреба у самоактуалізації – мотив самоактуалізації). *Ціль* розглядається як одна із мотиваційних змінних, яка має векторний і спонукальний характер.

Д.О. Леонт'єв говорить про *натуралістичний період* розвитку психології мотивації, який тривав до 30-х рр. ХХ століття, і який був репрезентований у світогляді В. МакДавголла, З. Фрейда, Дж. Вотсона (Леонт'єв, 2002). У США, як зазначає К. Данцингер, цей період став особливим через специфічний розвиток зоопсихології: предметом інтересу стали нові істоти – «тварини, які працюють», у зіткненні із дивними умовами, незвичними завданнями. «Працюючі тварини» постійно вимагають підкріплення такої поведінки (позитивного – їжа, секс; негативного – уникнення покарання електричним струмом тощо). При цьому самі нагороди/покарання відіграють другорядну роль, але згодом посідають центральне місце у дослідницьких програмах, результати яких прямо переносяться на людей, які працюють на підприємствах,

навчаються у школі тощо. З'являється концепція «драйвів» (первинно драйв (збудження, стимул, спонук) вимірювався як сила струму, якою було необхідно стимулювати тварину для досягнення певної мети). Саме у 30-х роках цей термін прийшов у психологію, забезпечуючи уніфіковану інтерпретацію людської мотивації: мотиви редукувалися до «первинних» драйвів. У такій формі концепція драйвів продовжила існування далі завдяки нео-біхевіористам (Е. Толмен, К. Халл). Надалі відбувається виділення енергетизуючого компоненту (апетити, драйви, стани збудження) та спрямовуючого компоненту (очікування, передбачений результат дій), при цьому сам спрямовуючий компонент існував лише зовні по відношенню до активності. Подібний підхід «грав на руку» дискурсу соціального контролю – з'явилася змога впливати на поведінку працівників/споживачів, граючи на їх мотивах. Загальне уявлення тих часів про мотивацію можна представити такими постулатами: розрізнення енергетизуючого та спрямовуючого компонентів поведінки, повсюдність зовнішньої мотивації, дія мотивів за зразком механічних діючих причин.

Наступна декада ХХ ст. характеризується спробою дати набору цілеспрямованих активностей загальну назву, яка потім стала вживатися для позначення гіпотетичної внутрішньої сили – інстинкт, драйв, потреби чи мотив – яка і визначає усі окремі активності. Так, якщо наприкінці ХІХ ст. В. Джемс говорив про інстинкти суперництва, наживи, замкнутості та охайності, то майже через півстоліття мова так само велася про щось подібне – внутрішні драйви, які відповідають за когнітивні процеси (навчання, пізнання, розуміння) (Danziger, 1997).

Щоб ґрунтовніше охарактеризувати тогочасний науковий дискурс звернемося до ідей Г. Гекгаузена, який виводить інтерес до психології мотивації із буденного досвіду, із питань, які виникають при спробі з'ясування *причин* певних дій іншої людини – він говорить про «мотиваційні питання» (Хекхаузен, 2003, р.26). Причини *першого типу* – відмінності поведінки різних людей у певних типових ситуаціях; дослідження причин цієї відмінності приводить до утворення поняття «мотив» як певної ціннісної диспозиції, яка відрізняє одну людину від іншої. Причини *другого типу* обернені до причин першого типу – залежність поведінки людини від ситуації, вплив ситуації на людину і взаємодія ситуації та особистості; як

результат вивчення цієї царини утворюється поняття «мотивації» як актуальної спрямованості на певну мету, для прояснення якої необхідно опиратися і на особистісні, і на ситуаційні чинники. Причини *третього типу* пов'язані більшою мірою з процесом дії, а не з її змістом – як саме буде та чи інша дія виконана, наскільки швидко людина перейде від наміру до його реалізації і чи перейде взагалі тощо; як результат – виникає інтерес до «вольових процесів», пов'язаних із виникненням наміру та фазами до дії та після неї. Узагальнюючи спроби пояснення причин поведінки, він говорить про три види таких спроб: «з першого», «другого» та «третього погляду», показуючи, що за такою ж логікою відбувався й розвиток наукової психології мотивації. Пояснення «з першого погляду» характерні саме для періоду, описаного вище – через індивідуальні особливості людини, коли її поведінка мало змінюється при зміні ситуації, часу чи місця (це, до речі, характерно і для існування психології мотивації у рамках психології особистості).

Аналізуючи вітчизняну психологічну думку, О.Б. Орлов вказує, що у 20-х роках ХХ ст. під впливом ідей марксизму виникає *суб'єкт-об'єктна теоретична схема психології мотивації*. У її центрі – предметна діяльність (М.Я. Басов, О.М. Леонтьев), яка відміння реактивну формулу, натомість – пропонується формула класичної німецької філософії S-O (взаємодія об'єкта і суб'єкта), за якої діяльність стає процесом неперервних взаємопереходів між O та S. У цій схемі поняття *мотивації* відсутнє, а сам термін використовують для позначення детермінації діяльності потребами і мотивами. Щодо *потреб*, то розрізняється неопредмечена потреба як недиференційований, негативний стан нужди організму у доповненні чимось, що лежить за його межами, та опредмечена потреба (позитивний стан), яка виникає, щойно з'являється предмет, який їй відповідає. *Мотив* визначається як те об'єктивне, на що спрямована діяльність; мотив – предмет опредмеченої потреби, особлива, предметно оформлена спонука, локалізована на об'єктному полюсі суб'єкт-об'єктних відносин. *Ціль* же позбавляється функції спонукання, стає не мотивуючою, а лише спрямовуючою змінною; уявленням про проміжний результат діяльності, який не співпадає із мотивом і сам по собі не здатен задовольнити потребу.

Наступна схема – схема *поля або взаємодії*, яка походить від робіт К.Левіна, і займає, на думку О.Б. Орлова, проміжну позицію

між першою та другої схемами, і формулу детермінації поведінки можна записати як $V = f(P, E)$, де V – поведінка, P – особистість, E – психологічне оточення, f – функція. У центрі цієї схеми – поняття «взаємодії». У цій схемі, як зазначає О.Б. Орлов, відсутнє розмежування різних векторних складових – мотиву та цілі, а також потреб та мотивів, тут ідеться про потреби, квазіпотреби, наміри й напруження (Орлов, 1989). Варто відмітити, що завдяки К. Левіну укріпилося поняття про мотив як про особливу психічну реальність (Петровський, Ярошевський, 1998; Ткаченко, 1979).

У 30-ті рр. (за Д.О. Леонт'євим) розпочинається *антропологічний період*, пов'язаний із гуманітарною революцією і висуванням ряду новаторських ідей: телеологічної причинності (А. Адлер), колективного несвідомого (К.Г. Юнг), мотивації як породження системи «індивід-світ» (Г. Мюррей), контролю мотиваційних процесів через їх опосередкування (Л.С. Виготський). Тут психологія мотивації розвивалася як частина психології особистості, оскільки основна суть особистості уявлялася дослідниками у її мотиваційному ядрі, а це ядро зводилося до базових потреб, які і є основою особистості та її рушійними силами. Потреби розглядаються як інваріантні джерела енергії, яка трансформується у поведінку. Основне питання – що ж таки рухає людиною – біологічні інстинкти, лібідо, потреба у домінуванні тощо. Задача – класифікація і діагностика цих потреб (Леонт'єв, 2002).

За О.М. Ткаченком, починаючи із 30-х років ХХ ст. у наукових дискурсах з'являються акценти на соціальні фактори поведінки людини. Цей процес супроводжується прагненням подолати метафору гомеостазу і гуманізувати уявлення про людську мотивацію (Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс), і активним впровадженням ідеї соціальної зумовленості поведінки у практику управління виробництвом (Е. Мейо). Наступний крок, за О.М. Ткаченком, був здійснений Ф. Герцбергом, який одним із перших звернув увагу на особисту мотивацію працівників, на значущість процесу праці, ставлення до нього власне працівників (Ткаченко, 1979).

Відповідно до ідей Г. Гекгаузена, можна говорити про появу спроб пояснити причини людської поведінки «з другого погляду» – через особливості ситуації і її впливу на людину, виникає при зміні поведінки після зміни ситуації (характерно для соціальної психології).

К. Данцигер з'ясовує, що невдовзі після Другої Світової, Г. Мюррей розробляє список потреб, подібний до створеного В. Джемсом, з тією різницею, що відкидає їх біологічне підґрунтя. У такий спосіб психологія мотивації здобуває самостійність і незалежність від попереднього зоо-фундаменту. Цей шлях продовжує Д. МакКлеланд, зосередившись на окремому мотиві – мотиві досягнення, згодом долучивши мотив влади та афіліативний мотив. До нього долучається А. Маслоу, і місце гіпотетичних біологічних передумов тепер посідають загальні особистісні характеристики (при цьому особистість починає розглядатись як сукупність певних стабільних рис, які можна кількісно виміряти, та яка існує незалежно від нашого уявлення про неї, має свою специфічну сутність). Подібне уявлення поширилося і на мотивацію. Характерним для цього періоду є віра у незалежність «людської природи» від історичного часу, соціокультурних умов. Зв'язок мови і уявлень про особистість вперше емпірично продемонстрував Р. Кеттел, поклавши в основу свого тестового інструменту лінгвістичні одиниці англійської мови, які стосувалися опису особистості та її характеристик (*Danziger, 1997*).

За Д.О. Леонтьєвим, новий, *ситуаційно-динамічний період* у розвитку психології мотивації, розпочинається із середини 50-х рр. – від'єднання від психології особистості і зближення із когнітивною психологією. Питання про зміст рушійних сил відходить на другий план, а на перший висувається питання про функціонування мотивів тут-і-тепер. Основна задача – вивчення механізмів трансформації потреб у конкретній діяльності. Провідну роль тут, на думку Д.О. Леонтьєва, зіграв принцип функціональної автономії мотивів Г. Олпорта, за яким у процесі розвитку людини одні мотиви породжують інші, і ці нові мотиви стають функціонально незалежними від старих. Оскільки у поведінці мотиви тісно ув'язуються із уявленнями, смислами, звичками, емоціями, то виникло припущення про те, що мотиваційні процеси неможливо вичленувати із когнітивних. Мотивація стала уявлятися не як прямолінійний, а як складний і багатовимірний процес, у якому головну роль відіграють не стільки його елементи, скільки – зв'язки між ними. Відбувається зсув зі статичних моделей мотивації на динамічні. Виникають теорії мотивації, синтезовані із когнітивним підходом – Л. Фестінгер, Дж. Роттер, А. Бандура, Д. МакКлеланд, Дж. Аткинсон, Г. Гекгаузен, Ж. Ньюттен. Сюди ж можна віднести і

підходи О.М. Леонтьєва та Д.М. Узнадзе (*Леонтьєв, 2002, 2004*).

Такі пояснення причин людської поведінки «з третього погляду», через взаємодію ситуаційних і особистісних факторів, Г.Гекгаузен називає характерним саме для психології мотивації і когнітивної психології, з якою вона на той час зблизилася. У такому дискурсі він означає мотив та мотивацію у специфічний спосіб. *Мотив* – як змістовий клас цілей дій, які існують у формі стійких і відносно постійних ціннісних диспозицій «вищого порядку», таких, що не відіграють вирішальної ролі у підтриманні функціонування організму, не вроджені та розвиваються лише у процесі онтогенезу і залежать від соціалізації і тих соціальних норм, у рамках яких виховується дитина. *Мотивація* ж виступає в якості «узагальнюючого позначення численних процесів і явищ, сутність яких зводиться до того, що жива істота обирає свою поведінку, виходячи із очікуваних наслідків і керує нею у аспекті її напряду та затрат енергії» (*Хекхаузен, 2003, с. 40*). Виходячи із такого визначення, Г. Гекгаузен називає «мотивацію» поняттям, непридатним до використання в якості гіпотетичного конструкта (на відміну від мотиву), і йде шляхом його операціонального звуження до процесів передбачення наслідків своїх дій, ймовірності досягнення за їх допомоги намічених результатів, а також значення результатів дій для відповідних наслідків.

Останній, четвертий етап – сьогодення (починаючи із 80-х рр.) Д.О. Леонтьєв вважає таким, що повертає психології мотивації її антропологічність і знову зближує її та психологію особистості. Але «якщо на другому, антропологічному етапі, мотивація розглядалася як ядро особистості у широкому розумінні, то тепер особистість виступає ядром мотивації у широкому розумінні» (*Леонтьєв, 2002*). Тепер на перший план виходять питання екзистенційного характеру – свободи, волі, вибору, життєвих цілей, перспективи майбутнього, саморегуляції, автономії і самодетермінації. Тут автор називає теорію часової перспективи Ж. Ньютона, моделі вольової регуляції Г. Гекгаузена, Ю. Куля, Ю. Бекмана, теорію самоефективності А. Бандури, теорію самодетермінації Е. Дісі, Р. Раяна, аналіз смислової регуляції діяльності (Б.С. Братусь, Ф.Ю. Василюк, Б.В. Зейгарнік, Д.О. Леонтьєв) (*Леонтьєв, 2002, 2004*).

Підсумовуючи огляд наукових дискурсів психології мотивації, слід підкреслити декілька центральних моментів.

К. Данцигер зазначає, що наукова психологія мотивації, як і вся

її термінологія, є цілком конструкцією міжвоєнного періоду – 20-30-х років ХХ ст. – і пов’язує її розробку, передусім у США, із рядом соціально-економічних процесів того часу: популяризацією психоаналізу і його глобальним екскурсом у проблеми спричинення людської поведінки (і відповідно, конкуренцією і бажанням офіційної науки мати першість у цій царині), проблемами освіти (усвідомлення можливості втрати учнями бажання навчатися і відсутністю адекватних пояснень), появою сфери профорієнтації (і залученням через неї психологів до сфери практики), включенням психологів у вирішення проблем реклами (приміром, відкриття у 1925 р. того факту, що найефективнішою рекламою є та, яка створює «нові бажання»), запит промисловості на вирішення проблем небажання працювати та задоволення роботою (у зв’язку з відсутністю результатів від простих винагород та покарань). Дослідники все більше й більше стикалися із необхідністю вживання категорій психологічного дискурсу із «не-когнітивним» змістом, а пов’язаних із бажаннями, інтересами, волею тощо (*Danziger, 1997*). Глобальними проблемами розвитку психології мотивації Д.О. Леонтьєв називає домінування аристотелівсько-картезіанської картини світу, що проявляється у підвищеній увазі до раціональних механізмів, домінуванні кількісних методів, ригідній дихотомії внутрішнього-зовнішнього, увага до структур, а не до зв’язків. Перспективи такі: співвідносність (розгляд джерел мотивації через призму стосунків між індивідом і світом), телеологічність (підвищення уваги до смислових і цільових контекстів людської активності), соціокультурна зумовленість (розгляд змісту і структури мотивації людини як засвоєної частково із колективної ментальності), особистісність (мотивація – це завжди мотивація особистості, навіть коли людина не в змозі її контролювати, причини цього віднаходяться в особистості) (*Леонтьєв, 2002a*).

У результаті аналізу наукових картин людської мотивації у історичному зрізі, з’являється змога зробити висновок про впроцненість їх у соціокультурні контексти відповідних країн та історичних періодів. Постмодерний погляд на особистість постулює її унікальність, множинність-ризомність, лінгвістичність, відпочаткову діалогічність і соціальність. Відповідно, критика тих чи інших мотиваційних дискурсів є марною тратою часу, оскільки вони усі народжені у свій час, у своїй культурі, і відповідно – максимально

релевантні своїм глобальним соціокультурним дискурсам. Набагато ціннішою задачею є продовження аналізу у сучасному дискурсивному полі психології мотивації з метою виділення найвпливовіших мотиваційних дискурсів, і розгляд їх як таких, що репрезентують окремі фрагменти образу людини, який конструюється тут-і-тепер науковцями, засобами масової інформації, соціальними мережами, іграми, політикумом тощо. Наразі – сконцентруємо увагу на науково-психологічних мотиваційних дискурсах сучасності, образах особистості, у них імпліцитно присутніх, та їх трансформаціях у відповідь на виклики доби постмодерну.

2.2. Сучасна психологія мотивації: від «відповідності» до «становлення»

Аналіз масиву сучасних вітчизняних і закордонних наукових і прикладних текстів із психології мотивації дає змогу виділити три домінуючих дискурси, яким відповідає ряд базисних теорій – дискурс «автентичності» (теорія самоактуалізації А. Маслоу, теорія самодетермінації Е. Дісі, Р. Раяна), дискурс «оцінювання» (теорія загальних очікувань В. Врума, Дж. Кемпбелла, теорія справедливості Дж. Адамса, теорія постановки цілей Е. Лока), дискурс «експансії» (теорія мотивації досягнення, теорії владної та афіліативної мотивації, Д. МакКлеланд, Дж. Верроф, Д. Вінтер, Н. Бішоф, С. Ксьонзскі, А. Меграбян), та дискурс-що-народжується, дискурс «конструювання» («стосункова» теорія мотивації Ж. Ньютена, соціально-конструкціоністські моделі мотивації Е. Сіван, Д. Хіккі, реверсивна теорія мотивації М. Аптера, соціокультурні теорії мотивації, розроблені у руслі ідей Л.С. Виготського, інтеракційна концепція владної мотивації В.О. Васютинського, нелінійна модель мотиваційної сфери особистості В.О. Бодрова, Г.В. Ложкіна, О.М. Плюща, концепція Ж.П. Вірної), ґрунтовний аналіз якого буде здійснено далі, у п. 2.3.

Дискурс автентичності. Поняття самоактуалізації, яке виникло у руслі гуманістичного підходу, «третьої сили» – у роботах К. Гольдштейна (як тенденція організму до повної актуалізації своєї «природи», здібностей, можливостей) (*Goldstein, 1939*), К. Роджерса (прагнення до самоактуалізації як вроджена характеристика, як тенденція до проявлення усіх здібностей тією мірою, якої це сприяє

розвитку особистості) (*Rogers, 1963*) – стало нарижним каменем цілісної концепції мотивації особистості А. Маслоу (*Маслоу, 2003*). Д.О. Леонтьєв говорить про три теорії мотивації, відповідно до тих трансформацій, яких вони зазнавали у ході ускладнення і генезису поглядів їх автора (*Леонтьєв, 2002б*). *Перша теорія мотивації* – відмітна заміною поняття «інстинкти» на «базові потреби», які, як і інстинкти – вроджені, однак можуть лишитися нерозвинутими через соціокультурні чинники, та виділенням п'яти груп базових потреб, ієрархічно розташованих у структурі особистості (піраміда А. Маслоу): фізіологічні потреби, потреби у безпеці, в контактах, у визнанні та у самоактуалізації. Образ-ідеал – людина, яка задовольнила перші чотири групи потреб і перебуває у процесі самоактуалізації. *Друга теорія мотивації* – відмова від жорсткої ієрархізації потреб, розмежування «дефіцитарних» та «буттєвих» мотиваційних процесів, введення поняття «мотивація розвитку», яка і спонукає людину до руху по піраміді вгору до самоактуалізації, яка уже набуває ціннісного статусу. Образ-ідеал – людина, яка перебуває у русі до найвищої цінності – самоактуалізації. *Третя теорія мотивації* – поява концепції мета-мотивації, яка виникла унаслідок зміщення акцентів із процесів розвитку на процеси буття-в-світі; розгляд самоактуалізації як переходу від «неістинних» життєвих проблем (невротичних, інфантильних) до «істинних» (екзистенційних, сутнісних). Відповідно – образ-ідеал – людина, яка здійснила цей перехід, живе по-той-бік самоактуалізації, має мета-мотивацію і мета-потреби, якими по суті є вищі цінності істини, добра, краси тощо.

Теорія самодетермінації Е. Дісі і Р. Раяна, яка на сьогодні є однією із найавторитетніших у світі, так само бере свій початок із постулата про базові потреби, які автори називають «психологічними». Йдеться про потреби у автономності-самодетермінованості, компетентності, зв'язаності з іншими людьми, та наявності двох основних форм мотивації, які виростають із цих потреб: внутрішньої (за їх задоволення) та зовнішньої (за їх незадоволення), між якими є кілька перехідних форм, як от інтроєктована чи ідентифікована мотивація, або ж амотивація (*Deci, Ryan, 1995*). Одним із напрямків розвитку теорії є дослідження у царині «щоденного добробуту» (*daily well-being*), а у ширшому фреймі – здійснюється вихід на ціннісний рівень у поняттях

гедоністичного добробуту (hedonic well-being, щастя як результат отримання задоволення та уникнення страждань) та евдаймонічного добробуту (eudaimonic well-being, щастя як самореалізацію, максимально повне людське функціонування) (Deci, Ryan, 2001). Характеризуючи результати проведених досліджень і їх теоретичних узагальнень, можна зробити висновок: задоволення базових психологічних потреб приводить до появи внутрішньої мотивації (мотиваційний рівень), вищий рівень та якість виконання діяльності (діяльнісний рівень), приносить людині почуття щоденного добробуту (внутрішньо-психологічний рівень) та спонукає до руху у напрямку евдаймонічного добробуту (ціннісний рівень). При такому розгляді стає помітно: а) генезис концепції Е. Дісі, Р. Раяна близький до генезису теорії самоактуалізації – початок із потреб, і вихід на буття-в-світі й цінності, б) виразно звучить ідея існування внутрішньої сутності, яка вимагає задоволення базових психологічних потреб, а якщо не вимагає – то це результат фруструючого впливу соціуму та обставин життя, в) присутній ідеал, відповідність якому є дуже бажаною і цінною, такою, що дає людині відчуття щастя, а роботодавцеві, вчителю, медику, психологу – ефективного працівника, учня, пацієнта, клієнта, не обтяженого внутрішнім конфліктом, стресом чи емоційним вигорянням.

Автентичність як «...визнання унікальності, неповторності окремої людини та індивідуальних способів вирішення нею проблем свободи, відповідальності, вибору, пошуку сенсу життя... питання про відповідність її буття-в-світі внутрішній природі» (Кочубейник, 2010а, с. 11) є центральним дискурсом, характерним описаним теоріям. У контексті проблеми розуміння людської мотивації йдеться про визнання існування певних внутрішніх «потребово-мотиваційно-ціннісних» сутностей, іманентно властивих людській природі, відповідність яким є надзвичайно важливою і бажаною, такою, що характеризує цілісну, здорову, щасливу особистість (потреба у самоактуалізації, мета-мотиви, Б-цінності, потреби у почуттях автономності, компетентності та зв'язаності з іншими, нужди як генерально-спрямовуючого вектора особистості). Також можна виявити ще одну імпліцитно-закладену мета-відповідність – відповідність людини певному ідеальному образу повноцінно-функціонуючої особистості (К. Роджерс), самоактуалізованої особистості (А. Маслоу), самодетермінованої особистості, яка живе у

стані щоденного добробуту (Е. Дісі, Р. Раян).

Дискурс оцінювання. Дискурс оцінювання набув сили у психології мотивації після її зближення з когнітивною та організаційною психологією. Основний зміст цих теорій – розгляд людини як «істоти, що оцінює та очікує». У теорії загальних очікувань – оцінка співвідношення між власними докладеними зусиллями, якістю роботи, результатом та його цінністю (*Vroom, 1964*); у теорії справедливості – оцінка співвідношення власних зусиль і результату та зусиль інших і їх результатів (*Adams, 1965*); у теорії постановки цілей – роботодавець очікує, що працівник із складнішими цілями досягне вищого результату (*Locke, 1996*). Закономірності взаємозв'язків між усіма проміжними етапами оцінювання власної поведінки у зовнішньому світі і є предметом розгляду цих теорій. Образ-ідеал теорій, які існують у межах дискурсу оцінювання – максимально раціональна особистість, яка знає про свої бажання, усвідомлює усі взаємозв'язки і яку можна навчити це усвідомлювати, якщо вона сама того зробити не може. Таким чином, бачимо два вектори відповідностей, необхідних, щоб теорії працювали: 1) постійна оцінка людиною відповідностей між внутрішнім і зовнішнім світами, та можливість корекції цієї відповідності з двох боків – або змінювати внутрішній світ (систему оцінювання, ступінь зусиль тощо), або змінювати зовнішній світ (сферу активності); 2) відповідність образу людини ідеалу раціональності та прагматичності, який є зануреним у процес оцінки (цілком адекватна картина для доби модерну).

Дискурс експансії. Дискурс експансії найвиразніше прочитується у теоріях мотивації досягнення, владної та афіліативної мотивації Дж. Аткинсона (*Atkinson, 1983*), Д. МакКлеланда (*Макклелланд, 2007*), Г. Гекгаузена (*Хекхаузен, 2003*), С. Ксьонзскі, А. Меграбяна (*Mehrabian, Ksionzky, 1974*), соціо-когнітивному підході К. Двек, Е. Леггет (*Dweck, Leggett, 1988*). На відміну від дискурсу автентичності, тут відсутнє надання мотиваціям/потребам базового статусу (хоча їх біологічні детермінанти-відповідники аналізуються, але радше – як гіпотези; йдеться про такі деривати: мотив новизни – мотивація досягнення, мотив впливу – мотивація влади, мотив контакту – мотивація афіліції, мотив сталості – мотивація уникання). Натомість центральна увага зосереджується на можливості розвитку/формування мотивації певного типу та її наслідках для

людини/організації/країни. Новою у теоріях цього типу є спроба крос-культурного аналізу структури «суспільних мотиваційних тенденцій» та дослідження їх історико-соціо-культурних детермінант і наслідків, а також розробка тренінгових систем розвитку мотивації досягнення та владної мотивації, у центрі яких, на нашу думку, транс-дискурсивне позиціонування – вихід учасників тренінгу із традиційного для них дискурсу (фізичне переміщення, виривання зі звичних обставин) та демонстрація нових дискурсів за рахунок підключення когнітивних та емоційних ресурсів (навчання, вправи, демонстрації тощо).

Рис. 2.1. Дискурсивний простір сучасної психології мотивації

Отже: 1) зберігається компонентне уявлення про мотивацію: існують певні мотивації, їх може бути більше чи менше, вони можуть мати ту або іншу актуальність, однак існування цих параметрів, цих координатних осей – незаперечне; 2) образ-ідеал людини – розмитий і нестабільний, він визначається контекстом її існування (метафорично – людина може мати різні координати в рамках визначеної системи), разом із тим імпліцитно визнається, що людина з мотивацією досягнення, влади та афіляції вище середнього рівня, переважання орієнтації на «оволодіння майстерністю» – це добре, і бажано щоб

людина відповідала цьому образу (тут виразно простежується вплив індустріально/організаційного психометричного дискурсу); 3) другою імпліцитною характеристикою образу-ідеалу є його експансія у зовнішній світ, активний вплив на нього через досягнення у діяльності, через бажання впливати на нього і вступати у контакт із іншими. Ідеться про дискурс експансії – людина не занурена у власний світ у пошуках відповідності самості чи оцінку своїх впливів, а звернена до зовнішнього світу, готова і бажає на нього впливати і змінювати.

Метафори «відповідності» та «становлення»: поява дискурсу «конструювання». Аналізуючи проблему автентичності, О.М. Кочубейник говорить про зміну метафор у процесі розвитку цього поняття – від метафори «відповідності» до метафори «становлення» (*Кочубейник, 2010а*). Подібний процес відбувається й у царині психології мотивації. Узагальнюючи характеристики дискурсів сучасних наукових теорій мотивації можна відмітити, що усі вони об'єднані темами «зовнішньої відповідності», адже кожна з теорій має свій образ-ідеал людини, і відповідно – іманентно закладену полюсність у сприйманні особистості, яка не відповідає цьому ідеалу, або наближається до нього. Також у цих теоріях простежується тема «внутрішньої відповідності», бо є уявлення (експліцитне або імпліцитне) про наявність певного внутрішнього утворення (базових потреб, оцінної системи, мотиваційних координат), потреба відповідати якому є ознакою психічно цілісної, здорової, творчої, адаптованої до світу особистості. Усі три провідні аналізовані дискурси можна впорядкувати за ступенем домінування ідеї внутрішньої/зовнішньої відповідності від максимального до мінімального – дискурс автентичності, дискурс оцінювання та дискурс експансії. Враховуючи тезу про соціокультурну зумовленість наукових дискурсів, можна зробити висновок про залежність мотиваційних теорій від сучасних епістем, типів раціональності, образів особистості в цілому. Таким чином, незважаючи на постмодерну переорієнтацію психологічної науки, поступове утвердження постнекласичних методологічних орієнтирів, у царині психології мотивації триває домінування модерної метафори «відповідності», яка на сьогоднішній момент вже не є настільки продуктивною, щоб забезпечити новий якісний стрибок у науці. Разом із тим, за останні десятиліття, у т.ч. і в модерних теоріях мотивації, спостерігаються окремі зрушення, які по суті, є відповіддю

на виклики доби постмодерну, і які ми позначили як зародження «дискурсу конструювання», характеристики якого близькі метафорі «становлення», і подальше розширення і поглиблення якого видається продуктивним для конструювання мотиваційної тематики у новому, постмодерному руслі.

2.3. Мотиваційний дискурс: емпіричні дослідження соціального конструювання.

Соціальне конструювання і психологія мотивації. На сьогодні можна виділити п'ять джерел ідей соціального конструювання мотивації. Перше – поняття про концептуальні моделі мотивації (поруч із моделями «я», «особистості», «емоцій»), які Дж. Уайт вважає такими, що існують у суспільстві і впливають на процес соціального конструювання реальності (*White, 1994*). Подібну думку розвиває Е. Сіван, розглядаючи мотивацію як результат соціальної домовленості між учасниками інтеракції (*Sivan, 1986*). Друге – мотиваційні властивості дискурсу; шляхом проговорювання людиною своїх уявлень, надання їм об'єктивованої форми, вони можуть стати стимулом для неї самої або ж інших людей (Дж. Уайт). Подібний феномен у сфері освіти описує Д. Хіккі, презентуючи соціально-конструкціоністську модель мотивації (*Hickey, 1997*). Третє – владні характеристики дискурсу (*Фуко, 1977*), через які занурена у нього людина, думає, діє і взаємодіє лиш у рамках цього дискурсу. Четверте – розуміння мотивації: а) як процесу, через який людина вплетена у контекст дійсності (С.Л. Рубінштейн), б) як одного із ключових елементів вчинку (В.А. Роменець), в) як процесу трансформації динамічних стосунків людини і світу (Ж. Ньютен). П'яте – визнання лінгвістичної реальності як однієї із пріоритетних у контексті конструювання життєвого світу особистості, і як такої, що не може існувати поза межами інтеракційних процесів (К. Джерджен, Т.М. Титаренко).

Наразі можна виділити низку напрямків дослідницької роботи, в яких виразно проступають ознаки дискурсу «конструювання» (рис. 2.2). Перший напрям – індукція мотивації та зміни у змісті і структурі наративів (Дж. Джорджесена та С. Солано); другий – соціальний дискурс і зміни у мотивації особистості (Ж. Морі, Дж. Ров, С. МакКвігган, Б. Мотт та Дж. Лестер, Дж. Лапатат,

М. Берг), у рамках якого вводяться поняття навчального (П. Меттьюс, Кс. Гао) та мотиваційного дискурсів (С. Кван, Кс. Гао, Г. Сідерідіс, Дж. Тернер та Х. Патрік); третій – презентація мотивації у мові та нарративах (Е. Барагванат, Дж. Саллівен, К. Хелфріч, Дж. Кілхофнер та К. Меттінглі, а також роботи із ТАТ Г. Мюррея, Д. МакКлеланда, Г. Гекгаузена); четвертий напрям, дотичний до третього – дослідження колективної мотивації та суспільних мотиваційних тенденцій (Д. МакКлеланд і колеги); п'ятий напрям – аналіз соціально-інтеракційних феноменів мотиваційного впливу, мотиваційної емпатії та інтелекту (Г. Сідерідіс, К. Вайлд, М. Ензл, Г. Нікс, З. Фрідман, Е.Дісі, К. Мамалі); шостий – «стосункова» теорія мотивації Ж. Ньюттена та роботи з психології мотивації, виконані у руслі соціокультурної теорії Л.С. Виготського (Р. Вокер, К. Прессік-Кілбом, Л. Амольд, Е. Сейнсберрі, Р. Д'Андрате, Є.Ю. Патяєва); сьомий – розробки вітчизняних учених у царині владної мотивації (В.О. Васютинський), мотиваційно-сміслового структурування майбутнього (К.О. Черемних) та стильового підходу до вивчення мотиваційно-сміслової регуляції особистісної реалізації (Ж.П. Вірна), нелінійної моделі мотиваційної сфери (В.О. Бодров, Г.В. Ложкін, О.М. Плющ).

Індукція мотивації та зміни у змісті і структурі нарративів.

Дослідники Дж. Джорджесен та С. Солано проаналізували вплив індукованої мотивації на зміст і структуру нарративів (*Georgesén, Solano, 1999*). Сорок трійок учасників були залучені до виконання 15-хвилинного командного завдання. Після виконання завдання учасники отримали зворотній зв'язок щодо успіху/невдачі. Потому учасники були розділені і їх попросили описати свій досвід у вигляді оповідання. Інструкції були сформульовані так, щоб індукувати егоїстичну мотивацію (*self-interest motivation*) або мотивацію "правильності" (*accuracy motivation*). Результати показали, що учасники, в яких була індукована егоїстична мотивація, конструювали нарративи, які підкреслювали їх позитивний внесок у групову роботу, а також були більш схильні до акцентування на власних судженнях та діях. Наративи учасників із мотивацією "правильності" включали більше деталей, були більш сфокусованими на наслідках дій, і мали, як пишуть дослідники, «щільну каузальну структуру».

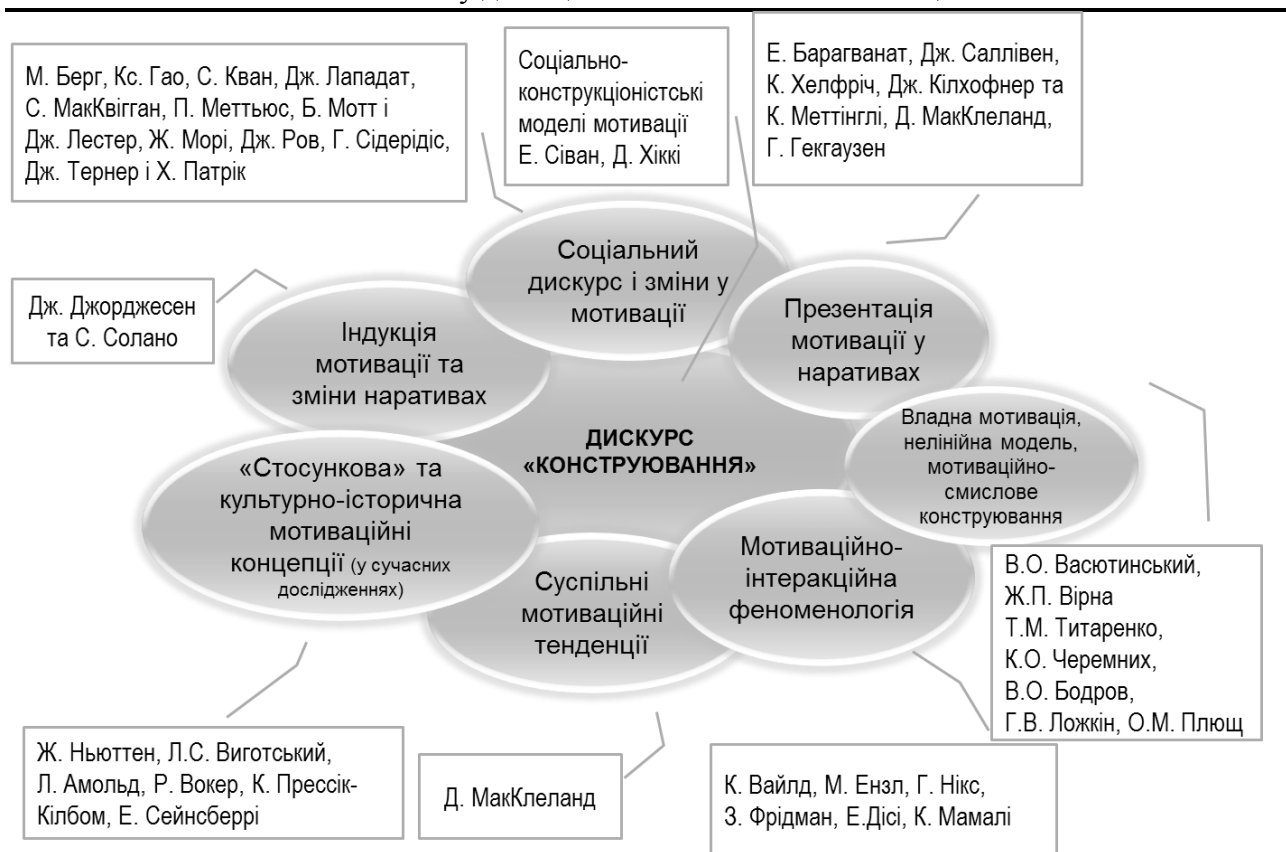

Рис. 2.2. Структура дискурсу конструювання у сучасній психології мотивації

Соціальний дискурс і зміни у мотивації особистості. Ж. Морі, вивчаючи проблеми мотивації у віртуальному середовищі, доходить висновку, що цілі, закладені автором середовища (розробником), диктують, якою має бути мотивація користувача. Так, граючи в мілітаристську гру, учасник розуміє, що він має перемогти, а якщо він грає в команді – то має думати і про тих, хто поруч; у тренувальному віртуальному середовищі передбачається, що урок має бути добре вивчений і т.д. Це дає підстави Ж. Морі говорити про «примусові наративи» (coercive narratives), які ведуть користувача за собою, для чого використовуються так звані «примусові елементи» (coercive elements) – елементи, які індукують бажану поведінку чи відгук користувача. Такими елементами Ж. Морі називає час, звук, запах, рухи, події, інформацію, об'єкти, дизайн, взаємодію, характери, агентів впливу, фокус, деталі, що підтверджують світ (corroborative details). Також Ж.Морі говорить про специфічні для віртуального світу інтеракційні наративи – історії, які пишуться учасниками віртуальної реальності спільно, у взаємодії, – особливо

це стосується так званих «віртуальних світів із відкритим фіналом» (open-ended virtual worlds) (Morie, 2002).

Про наративно-центроване навчальне середовище пишуть Дж. Ров, С. МакКвігган, Б. Мотт та Дж. Лестер, доводячи, що наративний контекст є значущою структурою, яка дозволяє інтегрувати педагогічні цілі в комплексну, гармонійну форму, і слугує потужною мотивуючою силою для учнів. У дослідженні вивчаються зміни у внутрішній мотивації (у розумінні Е. Дісі, Р. Раяна) при залученні студентів до вивчення генетики та біології у віртуальному наративно-центрованому середовищі «CRYSTAL ISLAND», розробленому на базі платформи для 3D-гри «Half-Life-2» (Rowe, McQuiggan et al., 2007).

Про неперервний оціночний дискурс, у який занурені учителі та учні, говорить Дж. Лападат. Цей дискурс характеризується неперервними процесами інтерналізації, реконструкції та відтворення оціночного погляду. У дослідженні Дж. Лападат використовувалися описи і інтерпретації студентів оціночного дискурсу на молодших курсах вищої школи. Особлива увага фокусувалася на відслідковуванні вживання таких атрибутів, як зусилля та здібності для пояснення успіхів / невдач. Кожен учасник дослідження взяв участь у 5 напівструктурованих інтерв'ю, записаних на аудіо, які потому було транскрибовані і перекодовані у дескриптори зусиль, здібностей та продуктивності. На шостій сесії кожен студент сортував за категоріями використані ним дескриптори, пояснював причини такого сортування, потому – створював завершену концептуальну карту сприймання оціночної мови, яку використовував він сам, його співкурсники та викладачі в різних навчальних ситуаціях. Ці мета-карти по суті були індивідуальними студентськими концепціями шкільної оціночної мови, в яких проявлялася їхня власна мотивація досягнення та уявлення про неї у співкурсників. Порівняння цих мета-карт, їх зіставлення забезпечило розуміння фрагменту цілісного шкільного дискурсу, його підтекстів, прихованих смислів, зв'язків між оціночною мовою та учбовою мотивацією (Lapadat, 2000).

Мотиваційний дискурс у літературному середовищі вивчається у роботі М. Берг. Авторка використовує теорію самодетермінації Е. Дісі, Р. Раяна та дискурс-аналіз для визначення елементів соціального контексту, які роблять внесок у підліткову мотивацію

читання та писання. Було виявлено два ключових елементи мотивації – доступ до обраного жанру та соціальна інтеракція. Підлітки ж у своїх життєвих дискурсах використовують тексти п'ятьма способами: посилення, авторитет, досвід, вираження та інструмент. В комп'ютерних дискурсах – це, переважно, побудова стосунків та дослідження статевої ідентичності (*Berg, 2011*).

На психологічних аспектах проблеми втрати ваги зосереджує увагу С. Кван. У цьому контексті вивчається змагальний мотиваційний дискурс як засіб досягнення мети і як зв'язок між красою та здоров'ям. Під змаганням мається на увазі змагання особистості із соціальними ідеалами краси та здоров'я. Аналіз напів-структурованих інтерв'ю із людьми з підвищеною вагою висвітлює їх мотивацію втрати ваги та набуття краси, а також зв'язок між ними. Зокрема, з'ясовується, що здоров'я та краса мотивують, слугуючи засобами для досягнення різних цілей. Учасники дослідження прагнуть *здоров'я*, щоб виконувати різні соціальні ролі та жити довге, змістовне життя. Крім того, вони прагнуть до загальноприйнятих ідеалів *краси*, сподіваючись, що естетична відповідність дасть їм певні вигоди, соціальні та психологічні. Також інтерв'ю показують три способи взаємопереплетіння цих дискурсів: демонстрація ідеалу краси є водночас і демонстрацією ідеалу здоров'я; використання індикаторів краси як індикаторів здоров'я; використання краси як мотиватора для досягнення здоров'я (*Kwan, 2009*).

Вплив викладацького дискурсу на мотивацію студентів, які вивчають іноземну мову в університеті вивчає П. Меттьюс. Спосіб дослідження – порівняння структурних (тривалість сесій, мовне багатство викладача, мовні повтори) та дискурсивних (вибір мови, глобальне функціонування сесій, правила іншої мови, приклади, запитання, атрибути, опис іншої мови, наявність у викладача прогалин у знанні іншої мови, мовні помилки) характеристик мотиваційно ефективних / неефективних навчальних сесій. Структурні характеристики свідчать про те, що мотивуючі сесії виявились коротшими і містили менше мовних повторів. Дискурс успішних сесій характеризувався регулярним фокусуванням на правилах іншої мови, глибокими поясненнями, а не поверхневою корекцією роботи учнів, позитивними твердженнями про іншу мову, меншою кількістю мовних помилок викладача (*Matthews, 2001*).

«Мінливість мотиваційного дискурсу» (*shifting motivational*

discourses) при вивченні англійської мови китайськими студентами, які прибули до Гонг-Конга із материка, досліджував Кс. Гао. Досліднику вдалося виокремити «контекстно-опосередкований» та «само-детермінований» елементи студентського навчального мотиваційного дискурсу. Контекстно-опосередкований мотиваційний дискурс відображає соціальний навчальний дискурс, контексти життя студентів на материк та в Гонг-Конгу, включно з роллю англійської мови, академічною конкуренцією та умовами викладання. Крім того контекстно-опосередкований мотиваційний дискурс інтерналізується і трансформується у дискурс само-детермінований на пізніх етапах навчання, відбувається це, в основному, завдяки інтеракції студентів із їх новими життєвими контекстами (Gao, 2008).

Тема «мотиваційного клімату» (термін, синонімічний до мотиваційного дискурсу) розвивається у роботі Г. Сідерідіса та ін. Мотиваційним кліматом дослідники називають навчальний дискурс, створений вчителями. Мета його дослідження – з'ясування того, наскільки точно він інтерпретується учнями та встановлення відмінностей в інтерпретації учнів, що мають та не мають труднощів у навчанні. В основу дослідження лягла соціально-когнітивна теорія досягнення цілей К. Еймс, К. Двек, Е. Леггет, відповідно до якої при залученні учнів до ситуації досягнення діють два основних мислительних паттерни – «майстерність» (mastery) та «виконання» (performance) (Ames, 1992). Фокусуючись на цілях «майстерності» учень залучається до активності за внутрішніх причин, акцент при цьому ставиться на самовдосконаленні і *підвищенні власної компетентності*; фокусуючись же на «виконавчих» цілях, учень бачить ситуацію змагання там, де її немає, оскільки акцент робиться на *демонстрації компетентності*. Методом дослідження слугувала методика PALS (Patterns of Adaptive Learning Strategy), побудована за принципом згоди/незгоди учнів із твердженнями про поведінку їхніх учителів (7 пунктів націлені на діагностику цілей майстерності, 8 – цілей виконавчих). Цікаво, що учні зі складнощами у навчанні інтерпретували мотиваційний клімат класу як такий, що орієнтований більше на виконання, ніж на майстерність. У той же час за даними експертних оцінок та оцінок учнів без таких складнощів, ситуація була обернена. Інакше кажучи, учні живуть у своєму власному мотиваційному дискурсі, який самі й конструюють так, як їм це дозволяють межі їх життєвого світу. Вони також сприймають

ситуацію співробітництва як конкурентну, а підтримуючий інструкційний дискурс – як непідтримуючий, що впливає на їхній емоційний добробут та адаптацію до школи (*Sideridis, Ageriadis et al., 2006*).

Поняття «мотиваційних впливів» (*motivational influences*) використовують Дж. Тернер та Х. Патрік, також працюючи у руслі теорії К. Еймс, К. Двек, Е. Леггет. Під мотиваційними впливами дослідники розуміють увесь комплекс свідомих та несвідомих дій учителів, спрямованих на підвищення активності участі учнів у роботі класу. У зв'язку із цим вони вводять поняття «вчительського дискурсу», який складається з трьох компонентів: інструкційний, мотиваційний і організаційний дискурси. Кожен із компонентів має два боки – підтримуючий і непідтримуючий. Підтримуючий інструкційний дискурс, приміром, існує тоді, коли вчитель не лише вимагає правильної відповіді, але й допомагає зрозуміти щось та просить учня пояснити хід його міркувань. Підтримуючий мотиваційний дискурс наявний у тих вчителів, які надихають учнів, заражають їх інтересом до роботи і наполегливістю. Непідтримуючий мотиваційний дискурс характеризується посланням про те, що помилки шкідливі для навчання, різними негативними ефектами та знеособленням учнів, також – порівнянням їх один із одним.

Іще однією важливою рисою цієї роботи є те, що у дослідженні взяли участь лиш двоє учнів – воно виконане цілком у ідеографічному руслі, що для американської психології є явищем досить незвичним (*Turner, Patrick, 2004*).

Презентація мотивації у мові та наративах. Оригінальне дослідження належить Е. Барагванат, яка вивчала репрезентацію людської мотивації давніх часів у текстах Геродота. Її увага концентрувалася на наративних техніках, за допомогою яких репрезентовано варіативність історичного знання. У наративах виявляються специфічні мотиваційні тенденції: переплетення героїчної і прагматичної мотивації; зображення ірраціональної мотивації, нав'язливі та негативні мотиви тощо (*Baragwanath, 2008*).

«Теорію мотиваційної мови» презентує Дж. Саллівен. Дослідник зосереджує увагу на використанні управлінцями мови для мотивування працівників. Теорія ґрунтується на таких положеннях: 1) те, що менеджер каже працівнику, впливає на його мотивацію; 2) управлінська комунікація категоризується у термінах трьох типів мовних актів: акти, які редукують ситуацію невизначеності та збільшують знання працівників (перлокутивні мовні акти, редукція

невизначеності); акти, які імпліцитно підтверджують почуття самоповаги та цінності працівників (локутивні мовні акти, творення смислів); акти, які сприяють конструюванню працівниками когнітивних схем і сценаріїв, які будуть корисними у процесі роботи (ілокутивні мовні акти, творення зв'язків між людьми); 3) наявні мотиваційні теорії сфокусовані, переважно, на перлокутивних мовних актах; 4) управлінський вплив на мотивацію працівників через комунікацію – функція варіативності мовних актів, чим варіативніші мовні акти, тим імовірніша можливість впливу менеджера на мотивацію працівника (*Sullivan, 1998*).

Вольову поведінку як персональний нарратив, у якому конструюються каузальні зв'язки, цінності та інтереси, аналізують К. Хелфріч, Дж. Кілхофнер та К. Меттінглі. В основі роботи лежить дослідження життєвих історій двох пацієнтів із психічними розладами. Автори виділяють такі особливості нарративно організованої вольової поведінки: а) життєві нарративи розміщують рішення та дії всередині життєвого простору, наділяючи їх сенсом у контексті всього життя; б) персональні нарративи мотивують особистість, слугуючи контекстом для вибору та дій. Автори пишуть, що їхня робота ілюструє людські намагання розповісти своє життя і жити своє життя, розповідаючи (*Helfrich, Kielhofner, Mattingly, 1994*).

Також слід зазначити, що одним із основних інструментів, який використовується у класичній теорії мотивації досягнення є нарративна по своїй суті методика ТАТ (застосована Г. Мюрреєм у 30-х роках ХХ ст., потому – модифікована Дж. Аткинсоном, Д. МакКлеландом, Г.Гекгаузенем). Зміст роботи із ТАТ – написання учасником дослідження оповідання за малюнком, запропонованим дослідником. Потому дослідник аналізу відповідно до певної системи контент-аналізу зміст і форму цих оповідань, відстежує домінуючі теми в оповіданні та в серії оповідань.

Дослідження колективної мотивації та суспільних мотиваційних тенденцій. Дослідження з метою вивчення суспільних мотиваційних тенденцій та колективної мотивації були організовані Д. МакКлеландом. Основна увага приділялася колективній мотивації досягнення успіху як предиктору економічної успішності організації або ж країни, а також – колективним владним та афіліативним потребам. На основі аналізу історичних джерел, використання спеціальних систем контент-аналізу давніх текстів та рисунків, а також зіставлення отриманих даних із генезисом

стародавніх цивілізацій Д. МакКлеланд робить висновок, що такі колективні мотиваційні тенденції існують, і мають тісний зв'язок із економічним розквітом і занепадом. Розроблені системи контент-аналізу для виявлення рівня мотивації досягнення у текстах для дітей. Застосування їх до аналізу дитячої літератури різних країн світу дає подібні результати – тісний зв'язок між економічним розвитком країни і наявністю у текстах теми досягнення. Дослідження кількох африканських племен із різною організаційною структурою дає підстави для висновків про вплив соціальної структури і її правил на наявність/відсутність у людей мотивації досягнення успіху (якщо просування по ієрархії племені можливе завдяки прозорій системі досягнення результатів – у членів племені є така мотивація, якщо просування можливе лише завдяки особистим контактам, підлабузництву – такої мотивації у людей немає) (Макклеланд, 2007, с. 456-520). Ідея культурних впливів на конструювання мотивації особистості підтверджується порівняльними дослідженнями психометричних характеристик Тесту Мотиваційних Орієнтацій, проведеного в Україні під керівництвом Л.Ф. Бурлачука (Бурлачук, Рахубовська, 2009).

Соціально-інтераційні феномени мотиваційного впливу, мотиваційної емпатії та інтелекту. Передусім слід відзначити дослідження, які провели К. Вайлд, М. Ензл та ін. у руслі теорії самодетермінації. У них вперше вживається поняття соціального зараження мотиваційними орієнтаціями (social “infection” of motivational orientations). Дослідження складалося із двох блоків. У першому – учасники дослідження читали наративи, в яких описувалася інтерація кількох людей і давалася «між рядками» інформація про їх мотивацію (зовнішню чи внутрішню). Після цього з'ясувалося, чи сприйняли її учасники дослідження і якої вони думки про ціль, описану в наративах. З'ясувалося, що за однакових умов, мета, відносно якої учасники «прочитали» зовнішню мотивацію, сприймалася як менш цікава, менш захоплива і цінна. У другому блоці дослідження – була здійснена спроба перевірки існування феномену соціального зараження мотиваційними орієнтаціями, а також соціальні наслідки сприймання інших як зовнішньо/внутрішньо мотивованих. Дослідження було побудоване так: «підставний» учасник навчав техніці виконання фокусу учасника №1 («перше покоління»), після чого учасник №1 навчав цьому ж

фокусу учасника №2 («друге покоління»); потому обидва учасники заповнювали ряд опитувальників для вивчення їх мотиваційного досвіду під час виконання завдання. При цьому було дві різних умови: за першої умови учасник №1 до початку уроку дізнавався, що «підставний» учасник бере за свою роботу гроші, за другої – що він є волонтером і працює безкоштовно. «Підставний» учасник насправді в обох випадках отримував гроші за свою роботу і його поведінка в обох умовах була однаковою. Крім того, учасники №1 та №2 не знали про справжню мету експерименту, а думали, що вивчаються технології креативного навчання. Уся робота знімалася на відео, щоб була змога проаналізувати відмінності в поведінці учасників. По-перше, з'ясувалося, що, незважаючи на однакові умови, учасники «першого покоління» сприймали роботу як менш цікаву, захопливу і мали гірший настрій, якщо знали, що «вчитель» був мотивований зовнішньо (отримував гроші). По-друге – цей свій стан вони передали учасникам «другого покоління»: ті, хто вчився фокусу у тих, хто вважав свого «вчителя» зовнішньо-мотивованим, так само отримали менше задоволення від роботи і вважали її менш цікавою та захопливою (*Wild, Enzle et al., 1992, 1997*).

У цій же системі поглядів працювали Дж. Вільямс, З. Фрідман та Е.Дісі. Вони ідею створення середовища, яке б підтримувало автономність, прикладали до вирішення проблеми підвищення мотивації людей із діабетом регулярно контролювати рівень цукру в крові. Висновок, який роблять дослідники – сприймання пацієнтом лікарського середовища як такого, що збагачене можливістю обирати, інформуванням про проблему, повагою до почуттів пацієнта та мінімальним тиском, провокує у нього появу внутрішніх механізмів регуляції своєї поведінки і більшу увагу до власного здоров'я (*Williams, Freedman, Deci, 1998*).

Два цілком нових для психології мотивації поняття вводить дослідниця К. Мамалі. Основні питання, які вона ставить: як люди роблять висновки про мотивацію один одного? Наскільки точні ці висновки? Відповідь вона знаходить у конструктах мотиваційного інтелекту (*motivational intelligence*) і мотиваційної емпатії (*motivational empathy*) як його складової. Під мотиваційною емпатією вона розуміє точність висновків про мотивацію іншої людини; під мотиваційним інтелектом – комплексний конструкт, який включає мотиваційну емпатію, точність знань про власні мотиви, уміння

досягати балансу мотиваційних сил на рівні інфраструктури (валентності, очікування, інструментальність), структури (внутрішня/зовнішня мотивація) та інтерперсональному рівні (фасилітація саморозвитку та побудова спів-розвивальних стосунків із іншими) (Matali, 1998, 2008).

«Стосункова» теорія мотивації Ж. Ньюттена, використання соціокультурної теорії Л.С. Виготського. Теорія мотивації Ж. Ньюттена близька до соціально-конструктивістського погляду на особистість. Філософію її можна проілюструвати цитатою: «... ця модель не визначає поведінку у термінах формування взаємостосунків між двома наперед існуючими автономними сутностями, а саме організмом, індивідом чи особистістю з одного боку, і оточенням, середовищем чи світом – з іншого. Початкова точка знаходиться не там, де ці дві сутності вступають в контакт, а в «стосунковій» мережі як такій, у якій особистість і середовище утворюють два полюси. Немає ніякого сенсу для аналізу поведінки розглядати особистість чи середовище поза цієї стосунковою мережею» (Ньюттен, 2004, с. 100). Ж. Ньюттен робить кілька фундаментально важливих речей: поведінку людини розглядає у мережі її стосунків зі світом і переводить фокус уваги на «побудову поведінкового світу»; включає мотивацію у цей цілісний контекст, розглядає її як процес трансформації динамічних стосунків людини і світу в об'єкти, цілі, структури «засіб-мета», плани; виявляє у процесі мотивації темпоральний компонент, який називає «перспективою майбутнього», і який конструюється «мотиваційними об'єктами, що віртуально існують на рівні ментальних уявлень суб'єкта»; розробляє релевантний своїй теорії метод вивчення мотивації – «Метод Мотиваційної Індукції», в основі якого – схема «Незакінчених речень».

Мотивацію як контекстуально обумовлене явище вивчають дослідники Р. Вокер, К. Прессік-Кілбом та ін. Вони використовують поняття інтеріоризації / екстеріоризації для пояснення фундаментальної соціальної природи індивідуальних мотиваційних процесів (Walker, Pressick-Kilborn et al., 2004). У руслі культурно-історичної теорії Л.С. Виготського розробки у царині психології мотивації здійснені Р. Д'Андрате (D'Andrade, 1992), Є.Ю. Патяєвою (Патяева, 2010). Вони формулюють ряд важливих положень: розуміння мотивації як соціальної за своєї природою; прагнення пояснити «проявлення» мотивації із соціального світу і її

маніфестації у співробітництві і індивідуальній діяльності; розуміння взаємозалежності соціального та індивідуального світів; вимога нового розуміння існуючих мотиваційних концепцій, оскільки наявні концептуалізації індивідуалістичні за своєю природою; мотивація – процес, який може бути інтеріоризований та екстеріоризований; ключове питання – де «живе» мотивація – в соціальних практиках, у взаємодії між людиною і контекстом, у самій особистості?

Оригінальний підхід представлено у роботах М. Аптера із реверсивної теорії мотивації (*Apter, 1982*). Автор провадить ідею про наявність опозиційних метамотиваційних пар психічних станів: цільовий / парацільовий, уникнення активації / пошук активації, негативізм / конформність, майстерність / симпатія, фокус на своїх потребах / фокус на потребах інших. Кожен із цих станів презентує крім того, цілісний спосіб буття, а люди регулярно здійснюють реверсивні переключення між цими станами. Факторами, які впливають на ці переключення, є: ситуаційний фактор, насичення та фрустрація.

Аналіз розробок вітчизняних учених дає можливість виділити ряд тез, які свідчать про трансформацію метафори «відповідності» у метафору «становлення» у царині психології мотивації: мотиваційний і когнітивний репертуар людини обмежений засвоєною і виробленою особистістю ідеологією (*Васютинський, 2005б*); ідентичність має нарративну природу, а розгляд її у темпоральному полі дозволяє з'ясувати механізм – мотиваційно-сміслову структурування майбутнього (*Черемних, 2008*); мотив як відображення у свідомості відношень людини і світу може бути описаний у вигляді багаторівневої системи (інформаційний, ресурсний, регулятивний, координуючий і субординуючий компоненти), а його значення може являтися суб'єкту як відчуття, предмет, поняття, сенс; мотиваційна сфера – цілісна, відкрита, незавершена, динамічна, зовнішньо- і внутрішньо-детермінована, самоорганізована система (*Бодров, Ложкин, Плющ, 2001*); мотиваційно-сміслові утворення особистості взаємопов'язані в єдину систему регуляції життєдіяльності, а життєво-стильовий концепт дає змогу розглядати мотиваційно-сміслову регуляцію як системне явище, яке об'єднує зміст функціонування діяльності і свідомості людини у спільну цілісність (*Вірна, 2003, 2006*); механізми особистісного розвитку конструюються, серед іншого, у ціннісно-мотиваційній сфері через сутнісне самопокладання, самопроекування, самовизначення та самореалізацію (*Бондарчук, 2001, 2008*).

Підсумки до II розділу

Огляд генези дискурсу психології мотивації дає підстави визначити її як рух від есенції (уявлення про мотиви як щось внутрішнє, глибинно-сутнісне, визначальне людськими рисами) до екзистенції (існування, яке передує сутності, уявлення про мотиви як результат існування людини, а також подекуди – втрата ними сутнісного навантаження). Крім того, крос-культурний погляд на мотиваційну проблематику дозволяє виснувати впрошеність мотиваційних теорій у соціокультурний та політико-економічний ґрунт. А відтак – знову ж таки, у фокусі уваги постає питання не про сутність, а про способи конструювання дискурсу психології мотивації.

У сучасному просторі наукового мотиваційного дискурсу можна виокремити чотири центральні теми: дискурс автентичності (постулювання існування певних внутрішніх «потребово-мотиваційно-ціннісних» сутностей, іманентно властивих людській природі, відповідність яким є надзвичайно важливою і бажаною, такою, що характеризує цілісну, здорову, щасливу особистість), дискурс оцінювання (постулат постійної оцінки людиною відповідностей між внутрішнім і зовнішнім світами та можливість корекції цієї відповідності з двох боків, або змінювати внутрішній світ, або зовнішній), дискурс експансії (постулат експансії людини у зовнішній світ, активний вплив на нього через досягнення у діяльності та контакт із іншими) та дискурс конструювання (відмова від постулювання сутностей та розгляд мотивації як процесу дискурсивного конструювання, зумовленого інтеракційним простором та конструюванням особистості).

Підсумовуючи результати проведеного огляду, можна виснувати, що сфера дослідження мотивації за останнє десятиліття значно збагатилася за рахунок дискурсу конструювання. У сучасних дослідженнях відчуваються його потужні обертони, що звучать і на рівні нових понять, і на рівні стратегій організації дослідження, і на рівні методологічного розуміння проблем психології мотивації: відбувається активне залучення до теоретичних і емпіричних розробок дискурсивних моделей особистості, використанні нарративних технік у роботі з мотивацією, введення понять «мотиваційний дискурс», «мотиваційний клімат», «мотиваційне зараження», «мотиваційний вплив», «соціальне зараження мотиваційними орієнтаціями», «примусові нарративи», «мотиваційна мова особистості», «мотиваційна емпатія», «мотиваційний інтелект» тощо. Відмітно, що саме поняття «мотиваційний дискурс» лежить у основі більшості проаналізованих досліджень, що свідчить про його евристичний потенціал як предмета психологічного вивчення.

Розділ III. СОЦІАЛЬНЕ КОНСТРУЮВАННЯ МОТИВАЦІЙНОГО ДИСКУРСУ ОСОБИСТОСТІ В ІНТЕРАКЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ

3.1. Мотиваційний дискурс у інтеракційному просторі: означення, структурні та змістові характеристики

Інтеракційний простір життєвого світу та дискурс. Аналіз структурно-генетичних аспектів життєвого світу особистості (див. п. 1.4) дав підстави характеризувати дискурс як конститутив інтеракційного простору. Так, інтеракційний простір трансформується від безпосереднього досвіду Іншого до опосередкованого досвіду соціального світу, а процеси інтеріоризації / екстеріоризації при цьому відіграють роль ключових механізмів конструювання / ре- / деконструювання життєвого світу. Дискурс як мова-занурена-у-життя / життя-сконцентоване-у-мові є власне тим, що забезпечує саму можливість існування інтеракційного простору особистості. Він є тим, що опосередковує, та тим, у чому твориться інтерсуб'єктна взаємодія, а відтак – пріоритет дискурсивної реальності при вивченні життєвого світу особистості стає очевидним. Т. ван Дейк так класифікує визначення дискурсів: 1) у широкому сенсі дискурс є комунікативною подією, яка відбувається між тим, хто говорить, і тим, хто слухає (спостерігає і т.д.) у процесі комунікативної дії (КД) в певному часовому, просторовому та інших контекстах; 2) у вузькому сенсі дискурс – це завершений, або ж такий, що триває, «продукт» комунікативної дії, його письмовий або мовний результат, який інтерпретується; 3) дискурс як тип – вживається тоді, коли стосується не конкретних КД, а типів вербальної продукції; 4) дискурс як жанр – використовується для позначення певного текстового жанру – новинний дискурс, науковий дискурс, політичний дискурс; 5) дискурс як соціальна формація – використовується по відношенню до певного історичного періоду, соціальної спільноти чи цілої культури: «комуністичний дискурс», «організаційний дискурс» тощо (*Dijk, 1998*).

Важливим також є виділення рівнів дискурсу. Так, Т. ван Дейк говорить про дискурс-контекст (макро-рівень, дискурс як соціальна формація) і про дискурс-дію (мікро-рівень, комунікативна подія або ж її продукт) (*Dijk, 1998*), В.І. Карасик виділяє персональний та інституціональний дискурси (*Карасик, 2000*), О.Л. Міхальова, взявши за основу терміни Ж. Бодріяра «дискурс об'єкта / дискурс суб'єкта»,

говорить про дискурс суб'єкта як спосіб мовлення, який експлікує систему змістових і формальних характеристик, властивих саме мовцю, та про дискурс об'єкта як вербалізацію певного ментального простору, що ґрунтується на загальноприйнятих способах інтерпретації соціальних феноменів (*Михалёва, 2009*). У цьому контексті варто згадати роботи М. Фуко, в яких описані владні характеристики дискурсу і дискурсивні практики, а також М. Пешо, за яким дискурс – це точка, в якій зустрічаються мова та ідеологія, а дискурс-аналіз – аналіз ідеологічних аспектів використання мови і реалізації в мовленні ідеології. Дискурсивний процес описується М. Пешо як система відношень парафраз, синонімії та метонімії з ідеологічними символами, а ідеологічні структури – як зв'язка між індивідуальними і соціальними моментами. Він уводить поняття «ефект суб'єктності» – люди, які бачать себе джерелами дискурсу, займають ілюзорну позицію, бо насправді і дискурс, і люди як його суб'єкти, є наслідками ідеологічного позиціонування. Самі джерела дискурсу і процеси ідеологічного позиціонування приховані від людей, більше того – дискурсивні конструкції, у рамках яких ідеологічно позиціонуються люди, теж формуються під впливом сукупності дискурсивних формацій, які М. Пешо називає «інтер-дискурсом» (*Пешё, 1999*).

Мотиваційний дискурс: дія, контекст. Мотиваційний вимір життєсвіту є віссю скеровування конституюючих процесів (п. 1.4), їх каналізації, векторизації, прискорення / сповільнення, підсилення / ослаблення. Аналіз генезису мотиваційної термінології, сучасних трансформаційних тенденцій у дослідженні мотивації від метафори «відповідності» (дискурсів автентичності, експансії, оцінювання) до метафори «становлення» (зародження дискурсу конструювання) дають підстави визнати мотиваційний дискурс як релевантний денотат мотиваційного виміру життєсвіту і як повноцінний різновид дискурсу загалом, який може бути визначений: 1) як подія; 2) як продукт; 3) як тип; 4) як жанровий пласт; 5) як соціальна формація; який існує як мінімум на 2 рівнях: дискурс-дія (мікро-рівень) та дискурс-контекст (макро-рівень). Таким чином, спираючись на сучасне розуміння дискурсу і його ролі у конструюванні життєсвіту особистості та на результати категоріально-термінологічного аналізу генезису і сучасного стану психології мотивації, можна дати низку робочих визначень «мотиваційного дискурсу».

Таблиця 3.1.

Мотиваційний дискурс у координатах «різновиду» та «рівнів»

МОТИВАЦІЙНИЙ ДИСКУРС		Рівні мотиваційного дискурсу	
		Дискурс-дія (мікро-рівень)	Дискурс-контекст (макро-рівень)
Різновиди мотиваційного дискурсу	подія	особистісний вербальний процес, у якому собі, або Іншому пояснюються / конструюються мотиваційні конструкції («тому-що» і «для-того-щоб» тексти, тексти-настанови, спонукання, демотиватори тощо), свого роду «мотиваційна мова особистості»	
	продукт	текст (письмовий, усний), який є результатом конструювання мотивації, який створений для Себе або Іншого і може бути прочитаний.	тексти або їх елементи (у т.ч. і екстралінгвістичні), в яких імпліцитно/експліцитно наявні мотиваційні конструкції та концепції особистості, групи, суспільства і які чинять вплив на конструювання мотиваційних дискурсів особистості;
	тип	дискурс, який містить мотиваційний компонент (різного ступеня вираженості й оприявленості) у вигляді безпосередніх вербальних мотиваційних конструкцій або ж їх опосередкованих описів.	
	жанр		сукупність текстів із мотиваційними конструкціями, які перебувають у полі прочитання окремої особистості, мають чітку адресність і існують в рамках інших дискурсивних жанрів (переважно політичного, маркетингового та освітнього).
	соціальна формація		фрагмент цілісного соціокультурного дискурсу, в якому відбувається конструювання мотиваційних дискурсів особистості (на мікро-рівні)

Наративно-ментативні типи конструювання мотиваційного дискурсу. Мотиваційні практики. Спільними характеристиками усіх запропонованих визначень мотиваційного дискурсу є пріоритет лінгвістичної дійсності та домінанта конструювання. Відповідно до ідей дискурсивного соціального конструювання життєвого світу особистості, соціального та культурно-історичного конструювання мотивації, концепції наративного / ментативного особистісного самоконструювання Т.М. Титаренко (*Титаренко, 2012*), можна припустити існування двох типів конструювання мотиваційного дискурсу: наративного та ментативного. Т.М. Титаренко зауважує, що наративний спосіб особистісного самоконструювання (координати «хто-що-де-коли») характерний для полюсу повсякденності, стабільності, передбачуваності, відбувається осюжетнення фрагментів життя, структурування його відповідно до генеральної фабули тощо; ментативний спосіб самоконструювання (координати «що означає-чому можливо-за яких умов відбувається-чим підтверджується») – виринає у часі змін і трансформацій, розгубленості, дезорієнтації, переосмислення і посиленої рефлексії. Таким чином, особистість перебуває у стані коливань між наративним і ментативним конструюваннями, осюжетнюючи осмислене і осмислюючи сюжети. У такий же спосіб, відповідно, відбувається конструювання мотиваційного дискурсу – від наративу до ментативу, від сюжету до смислу, від буденної стабільності та соціальних фонових мотиваційних практик до трансформацій і конструювання нових мотиваційних дискурсів (процеси мотиваційного дискурсу див. далі у п. 3.2).

Джерелом як наративного, так і ментативного типів мотиваційних дискурсів особистості є соціальні практики, у нашому випадку – мова йдеться про мотиваційні практики. Соціальні практики є фоновими, часто – непомітними діями, стабілізованими і традиційними способами діяти і мислити (П. Вітгенштейн, М. Фуко, Дж. Серль, Т.М. Титаренко). Відповідно, мотиваційні практики є традиційними способами спонукання до дій себе та інших – звичними цілями, цінностями, стратегіями покарання чи заохочення, фоновими посланнями, які ми отримуємо від народження про те, чого нам слід хотіти, в який спосіб цього досягати, що важливо, а що – ні, які потреби слід мати і як до них ставитися. Зауважимо, що такі практики можуть мати як дискурсивну, так і не дискурсивну природу.

Прикладом дискурсивних мотиваційних практик є закріплені у приказках мотиваційні конструкції («вище голови не стрибнеш», «під лежачий камінь і вода не тече», «бджола мала, а й та працює», «без діла жить – тільки небо коптить», «щоб рибу їсти, треба в воду лізти» тощо). Приклади не-дискурсивних практик – преміювання працівника за якість у роботі чи покарання школяра за погану оцінку заборорою на комп'ютер.

Разом із тим, незважаючи на можливу не-дискурсивність мотиваційних практик, у життєвому світі особистості вони набувають дискурсивної форми і текстуалізуються у наратив / ментатив, вбудовуючись у вже існуючі тексти або сприяючи їх деконструкції / реконструкції. Відтак, постає питання про змістові одиниці цих текстів, власне – йдеться про мотиваційні теми особистості, які можна характеризувати з кількісної (кількість одиниць, їх ієрархізованість та складність семантичних відношень між ними) та якісної (центральна / периферійна теми) точок зору. Зважаючи на можливу переплетеність одиниць цього словника, на взаємозв'язки між ними, варто говорити про певний тезаурус як словник мотиваційної тематики особистості, в якому мотиваційні лінгвістичні одиниці існують у складних сітках семантичних взаємовідношень (синонімії/антонімії, гіпонімії/гіперонімії, метонімії/холонімії) і який перебуває у стані ризомного конструювання.

Таким чином, мотиваційна тематика виступає, з одного боку, як структурна характеристика мотиваційного дискурсу (семантичні відношення між елементами мотиваційних тем, їх кількісні характеристики), а з іншого – як змістова, представлена у вигляді центральної/периферійної теми мотиваційного дискурсу особистості.

Поняття про центральні/периферійні теми мотиваційного дискурсу. Тема мотиваційного дискурсу є узагальненим відображенням змістових інваріантів мотиваційного дискурсу особистості. При цьому йдеться про центральну тему, як інваріант домінуючих елементів, та периферійні теми, як множини інваріантів периферійних елементів/кластерів мотиваційного дискурсу. Щодо можливості застосування термінів «центр-периферія» до децентрованої ризоми, то слід зауважити їхній ситуаційний зміст: у кожен момент часу у конкретній ситуації на перший план виходить певне «ризомне плато», і саме воно відіграє роль ситуаційного центру, а решта – ситуаційної периферії. При цьому кожен елемент

периферії має шанс стати центром, а центр – зміститися на периферію, а то й узагалі зійти з поля зору. Ймовірною є можливість фіксації особистості на певному плато через стабілізацію життєвого світу (у момент «порядку», нарративного типу конструювання мотиваційного дискурсу) та роз-фіксації у моменти дестабілізації, ре-/реконструкції життя. Тоді мотиваційний дискурс-ризوما приходить у рух, і життєсвіт разом із ним.

3.2. Генезис і трансформація мотиваційного дискурсу у полярностях вчинок/практика і наратив/ментатив.

Вчинок/практики як полюси конструювання мотиваційного дискурсу. Соціальні практики із їх традиційністю, консервативністю, буденністю, а відтак – непомітністю для особистості, відіграють роль фону життя, його стабілізаторів, узвичаєності та визначеності, даючи людині бодай тимчасове, але почуття фундаменту, міцності власного життєвого світу (П. Вітгенштейн, Дж. Серль, М. Фуко, Т.М. Титаренко). Допоки особистість живе соціальними практиками, допоки підґрунтям її життєвого світу є традиційні мотиваційні практики, які, у свою чергу, стабілізовані інтеракційним простором – світ уцілому і мотиваційний дискурс зокрема перебувають у зоні стабілізації мотиваційних тем за рахунок нарративного способу організації досвіду, осюжетнення смислів (див. рис. 3.1.).

Однак зараз, у сучасному світі, стабільність – то радше виняток, ніж правило. Динамічність змін, швидкоплинність і мозаїчність інформації, її агресивність і різноманітність, множинність інтеракційного простору і його хаотизація через експоненційне зростання кількості контактів і одночасне зменшення їх глибини, сили, емоційності, – в сумі ці фактори провокують людину на зміни, на експериментування зі світом, своїм та з чужим, на вихід за межі соціальних практик – на здійснення вчинку. Вчинок, за В.А. Роменцем, – це завжди трансценденція, перехід, творення нового Світу, вузловий осередок буття, відтак – вчинок є протилежним полюсом до практик, він є не-звичним, не-передбачуваним, тим-що-вирізняється-із-фону і пропонує шлях до трансформації життєвого світу, до зрушення із плато, до подальшого росту ризоми мотиваційного дискурсу. Як зазначає Т.М. Титаренко, джерелом

вчинку є життєвий вибір, який дає йому енергії; здійснюючи вибір та готуючись до вчинку, людина ризикує та відмовляється від минулого одного наративу на користь іншого (Титаренко, 2006).

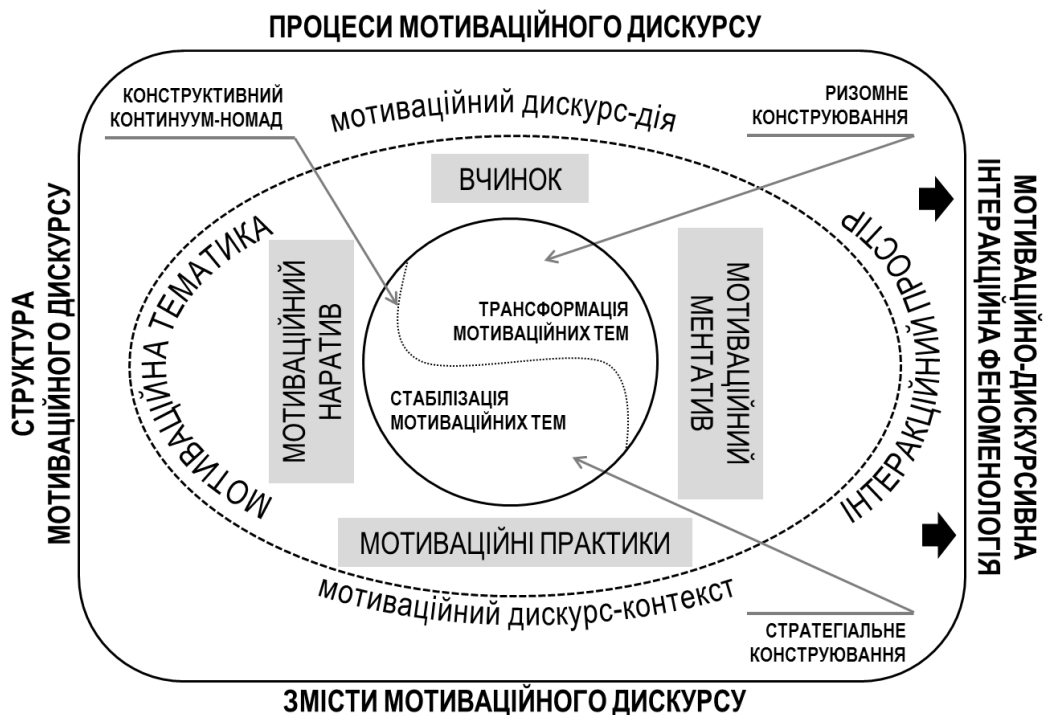

Рис. 3.1. Структурно-змістові та процесуальні характеристики мотиваційного дискурсу в інтеракційному просторі

Вчинок та практики онтогенетично є двома протилежними полюсами, між якими коливається життєвий світ особистості та її мотиваційний дискурс, переходячи то до зони стабілізації мотиваційних тем, до ризомного плато, в якому є центр/периферія, і в якому особистість живе у наративі, а то й у мета-наративі (соціальні практики), чи то до зони трансформації, де панує ментатив, осмислення сюжетів, ризомне конструювання мотиваційного дискурсу (вчинок).

Межа між зонами стабілізації/трансформації не є чіткою демаркаційною лінією, вона може бути континуумом, множиною «незначних розривів» чи «малих кроків», або «великими розривом», потойбіч якого раптом опиняється людина у кризовому стані, після значних потрясінь або інсайтів, або ж через внутрішні стрибкоподібні зміни у життєвому світі. Також ця межа може проходити через будь-які смисли, цінності, мотиви, які складають основу мотиваційного дискурсу особистості, і тому цей континуум є блукаючим, свого роду «номадом», траєкторію руху якого неможливо передбачити через надскладність і відкритість дискурсу.

У зонах трансформації та стабілізації, через їхні різні функцію і джерела, процеси конструювання мотиваційного дискурсу мають свої специфічні особливості. Для зони трансформації характерним є ризомне конструювання мотиваційного дискурсу за опосередкування Вчинком, для зони стабілізації – стратегіальне конструювання за сприяння соціальних мотиваційних практик.

У більшому, культурному масштабі О.І. Жорнова говорить про культуротворчість («перебіг перетворень, пов'язаних із переміною звичаїв соціального життя на більш ефективні, продуктивні, котрі спроможні піднести, розвинути, реформувати соціокультурну цілісність») та культуроспоживання («континуум репродуктивної діяльності, адаптація, статика, деперсоналізація, безпека, соціальна і культурна ідентичності, зовнішні стимули, життєва реальність як колективний досвід, соціальний контроль») як два полюси соціокультурного життя особистості й суспільства (Жорнова, 2013, с. 138).

Трансформація мотиваційного дискурсу. Вчинок і ризомне конструювання дискурсу-дії. Наближаючись до вчинкового полюсу, мотиваційний дискурс особистості набуває ментативного характеру, зростає ймовірність трансформаційних процесів (рис. 1.5).

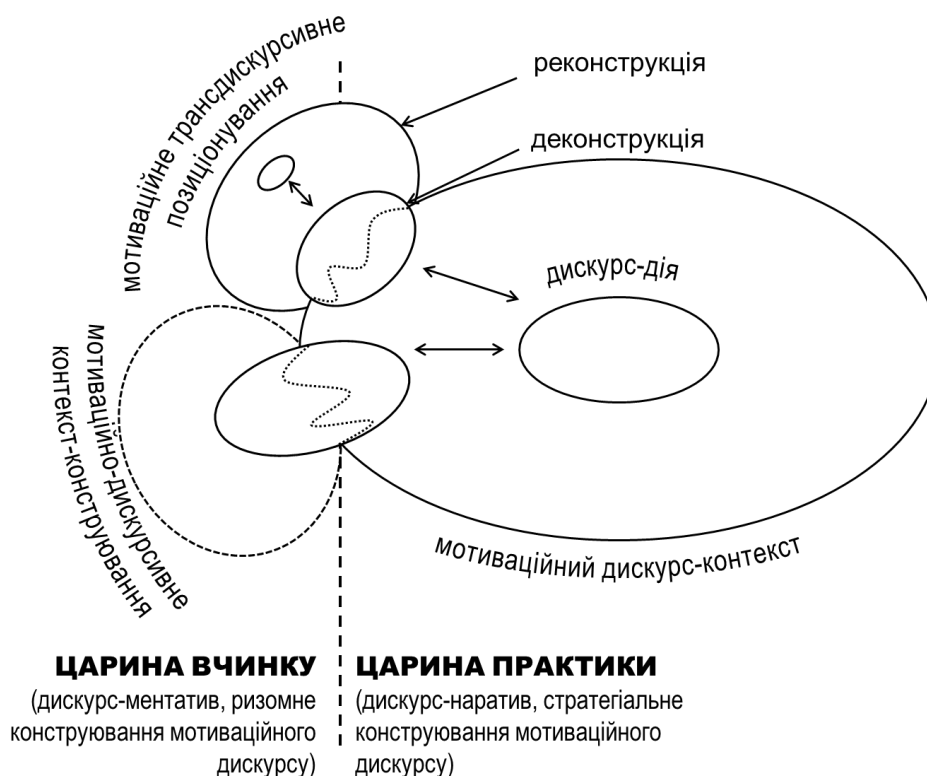

Рис. 3.2. Процеси трансформації мотиваційного дискурсу

Вони можуть набувати характеру деконструкції (розхитування усталеної мотиваційної тематики, руйнування звичних зв'язків між темами, розчинення центру-плато у вигляді центральної мотиваційної теми), реконструкції (переструктурування дискурсу, встановлення нових системних взаємозв'язків та співвідношень між елементами, вирощування нового плато – поява нової мотиваційної теми і нового співвідношення центр-периферія).

При цьому, варто зауважити, що деконструкція-реконструкція можуть слідувати одна за одною, і перехід до реконструкції – це вже початок виходу із зони трансформації, який завершується тим, що мотиваційний дискурс знову опиняється в зоні стабілізації.

З точки зору масштабності описаних процесів, можна виділити локальні (такі, що стосуються окремих периферійних тем) та глобальні (такі, що стосуються центральної мотиваційної теми та усього дискурсу) де-/реконструкції (табл. 3.2.).

Таблиця 3.2.

Типологія трансформаційних процесів мотиваційного дискурсу

		Масштаб трансформацій			
		Локальна	Глобальна		
Вид трансформації мотиваційного дискурсу	деконструкція	Розхитування окремих периферійних тем	Руйнація центральної мотиваційної теми	Наратив, стратегіальне конструювання	Вид мотиваційного дискурсу і його конструювання
	реконструкція	Зміни у периферійних темах та їх окремих елементах	Поява нової/нових центральних мотиваційних тем	Ментатив, ризомне конструювання	
Наратив, стратегіальне конструювання					

Сама можливість трансформаційних процесів виникає, з одного боку, внаслідок імовірності випадкових змін у системі, з іншого – через вчинок, який приводить до виходу за межі власного дискурсу, і відтак – до трансдискурсивного позиціонування. При трансдискурсивному позиціонуванні отримується доступ до нових

дискурсів (інших точок зору, мотиваційних тем, відкритих у собі або в Іншому), що, власне, і запускає процеси ризомного конструювання і де-/реконструювання наявного мотиваційного дискурсу – ризома продовжує рости після зупинки на певному плато. Відтак, для наступної стабілізації необхідне підключення ресурсів ментативного осмислення сюжетів життя, щоби потому перейти до полюсу осюжетнення смислів і тимчасової стабілізації у певних наративах.

Однак після стабілізації особистість продовжує бути зануреною у інтеракційний простір і сама стає джерелом дискурсів – розпочинається процес мотиваційно-дискурсивного контекст-конструювання. Сутність його у тому, що мотиваційний дискурс-дія особистості стає полем для трансдискурсивних стрибків Інших, відтак – зароджується новий дискурс-контекст.

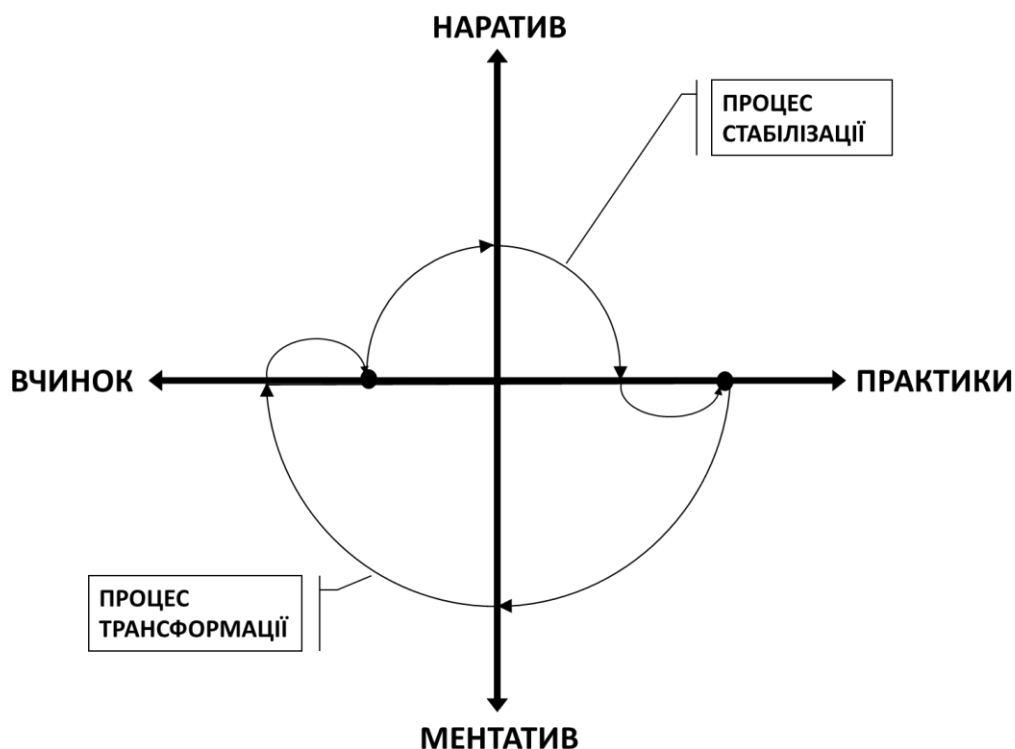

Рис. 3.3. Динаміка трансформаційних процесів

Стабілізація мотиваційного дискурсу. Соціальні практики і стратегіальне конструювання мотиваційного дискурсу. На етапі стабілізації особистість наближається до наративного типу мотиваційного дискурсу та царини соціальних і дискурсивних практик (рис. 3.3). Продовжуючи аналіз у означеному руслі, можна зробити такі узагальнення:

- 1) Мотиваційний дискурс існує на двох рівнях, макро- та мікро-

(контексту та дії). Мотиваційний дискурс-контекст є складовою глобального соціокультурного дискурсу, дискурс-дія – складовою дискурсу особистості. Мотиваційний дискурс-контекст є базисом для дискурсу-дії.

2) Слідом за Н. Феркло ми розрізняємо дискурсивні практики (процеси споживання і продукування тексту), які є складовими соціальних практик (не-дискурсивні практики, які мають певний фізичний базис). Дискурсивні та соціальні практики перебувають у діалектичній єдності, дискурс є конституюючим по відношенню до соціальної дійсності, і в той же час сам конститується соціальними практиками і структурами (за Йоргенсен, Филлипс, 2008).

3) Механізмом конституювання дискурсу соціального і культурного світу, за Н. Феркло, є інтертекстуальність. За її допомоги один текст залучає елементи і дискурси інших текстів; шляхом комбінування елементів різних дискурсів, які використовуються у мові, можна змінювати дискурси і як наслідок – соціальний і культурний світ. Відтак, постає питання про конкретні способи комбінування цих елементів, і відповідь на це питання ми вбачаємо у зверненні до поняття «стратегія», яке визначається В.О. Моляко як «певна більш-менш гнучка система суб'єктивних і ситуаційно визначених дій, в яких домінує тенденція до надання суб'єктивної переваги одним розумовим діям над іншими» (Моляко, 1983, с. 18).

4) У роботі В.О. Моляко та О.Л. Музики переконливо демонструється, що можна говорити про стратегіально-ціннісну організацію свідомості. Як зазначають автори: «... стратегіальна організація свідомості... дозволяє впорядковувати зміст потоку свідомості, конкретні системи, що знаходяться в хаосі, проектувати їх і будувати, орієнтуючись також на об'єктивні показники, що задаються всіма тими вимогами, які існують в реальності» (Моляко, Музика, 1999, с. 133). Також підтверджується припущення, що усвідомлені стратегії стають для людини цінностями, й утворюють певну ціннісну структуру, компонентами якої є основні стратегії. У прикладанні поняття стратегій до механізмів соціального (загалом) та дискурсивного (зокрема) конструювання, можна говорити про гнучку систему способів комбінування дискурсів, у якій домінує тенденція до надання переваги одним дискурсивним діям над іншими.

5) Мотиваційний дискурс особистості може бути розглянутий як такий, що конститується за допомогою дискурсивних та соціальних

практик, які, у свою чергу, мають стратегіальну організацію. Стратегії і тактики, виділені В.О. Моляко, лежать в основі дискурсивного конструювання мотивації особистості, а відтак – і її соціального конструювання, оскільки тексти і соціальне життя є взаємо-конститууючими початками.

Зміст стратегій, які використовуються особистістю в рамках тих чи інших практик, розкривається у виділених В.О. Моляко стратегіях і тактиках конструкторської діяльності (Моляко, 2006): стратегія *пошуку аналогів* (в її основі – спрямованість на використання вже відомої конструкції та поєднання її із чимось новим; вона включає широкий діапазон змін, від другорядних до суттєвих); стратегія *комбінаторних дій* (поєднання різноманітних механізмів і характеристик для побудови нової конструкції); стратегія *реконструювання* (перебудова антагоністичного характеру, заміна малого на велике, колового руху на поступальний тощо); *універсальна* стратегія (відносно рівномірне використання аналогізування, комбінування і реконструювання); стратегія *випадкових підстановок* (інтуїтивний пошук рішення, при якому конструктор не може пояснити, чому він обрав ту чи іншу конструкцію). Деталізують процес конструювання виділені В.О. Моляко *тактики*, які проявляються в межах описаних вище стратегій: *інтерполяції* (включення в існуючий пристрій нової частини), *екстраполяції* (зовнішнє додавання до механізму певної частини), *редукції* (зменшення розмірів, швидкостей і т.д.), *гіперболізації* (збільшення розмірів і т.д.), *дублювання* (точне використання у новій моделі існуючої деталі), *розмноження* (використовується не 1, а 2 і більше існуючих деталей), *заміни* (повна заміна певного вузла), *модернізації* (пристосування старої конструкції до нових умов), *конвергенції* (сполучення в конструкції двох протилежних особливостей), *деформації* та *трансформації* (зміна форми пристрою без зміни його сутності), *інтеграції* (побудова нового пристрою із відомих частин), тактика *базової деталі* (використання частини механізму як основи для нового), *автономізації* (виокремлення з механізму певної частини і наступна перебудова механізму), *послідовного підпорядкування* (зміна механізму за ланцюговим принципом), *перестановки* (зміна розташування деталі в межах механізму), *диференціації* (поділ функцій між окремими блоками пристрою).

Застосування описаних стратегій і тактик до дискурсу розкриває його внутрішню базову характеристику – інтертекстуальність, і, власне, у ній вже є зародок майбутніх трансформаційних процесів: потенційна можливість трансдискурсивного позиціонування через перехід до іншого тексту інтер-текстуальним ланцюгом.

3.3. Варіації інтеракційного простору і мотиваційно-дискурсивна феноменологія

Варіації інтеракційного простору. Ґрунтуючись на аналізі сутності інтеракційного простору життєвого світу та дискурсу як посередника інтеракційних процесів (п. 1.5), на виділенні В.І. Тюпою 4 модусів свідомості (ми-свідомість, він-свідомість, я-свідомість і ти-свідомість) (за *Титаренко, 2012, с. 7*), виокремленні Н. Пезешкіаном 4 сфер взаємодії і наслідування (Я, Ти, Ми, Пра-Ми) (*Пезешкіан, 1996*), можна виділити такі його феноменологічні варіації: монолог, діалог, полілог і транслог (рис. 3.4.).

Рис. 3.4. Варіації інтеракційного простору особистості

Монологічний простір виникає у ситуації «дискурсу-для-себе» або «Я-інтеракції», наративу/ментативу без звернення до Іншого. Діалогічний простір – простір «дискурсу-для-іншого»/«дискурсу-з-іншим», або «Ти-інтеракції»/«Він-інтеракції». У діалозі присутній Інший, наратив/ментатив будується із врахуванням його присутності, часто – зі зверненням до нього у формі запитань/пропозицій. Полілогічний простір – простір «дискурсу-для-Інших»/«дискурсу-із-

Іншими» або «Ми-інтерація». Транслогічний простір – має спільні ознаки із усіма описаними просторами, а вирізняє його спрямованість дискурсу до трансцендентного – цінностей, смислів, вищих цілей, уособлених в образах-ідеалах, які можуть мати фізичну представленість (учителі, наставники тощо), а можуть бути винятково дискурсивними (герої книг, фільмів) – ціннісно-сенсовий дискурс. Відповідно, у різних варіаціях інтеракційного простору можуть проявлятися різні мотиваційно-дискурсивні феномени як наслідки процесів, пов'язаних із структурними та змістовими трансформаціями мотиваційного дискурсу .

Мотиваційно-дискурсивні феномени. Результатом розробленої моделі мотиваційно-дискурсивних процесів особистості є виокремлення ряду феноменів і їх локалізація у варіаціях інтеракційного простору. *Феномен часової асиметрії мотиваційного дискурсу-дії* (див. розділ IV) стосується простору монологу. Мотиваційний дискурс, як елемент життєвого світу особистості, має часовий вимір, оприявнений у «тому-що» (минуле) та «для-того-щоб» (майбутнє) реченнях (за А. Шюцом, див. *Шюц, Лукман, 2004*). Разом із тим, вибудова «для-того-щоб» і «тому-що» ланцюгів може мати відмінність від лінійного способу уявлення про час. Мотиваційний дискурс такої ланцюгової будови може мати як лінійну форму – ланки ланцюгів з'єднані послідовно, кожне попереднє «тому-що» веде лише до одного наступного «тому-що», кожна «для-того-щоб» – лише до одного «для-того-щоб» – так і не-лінійну, приміром, колову («тому-що» ланцюг виводить на «для-того-щоб» і навпаки), або деревовидну (кожне «для-того-щоб» має два і більше розгалужень), або ризомну (коли тому-що і для-того-щоб переплетені у складну мережу взаємозв'язків і синтаксичних відношень). Феномен асиметрії полягає у тому, що коли людина вибудовує «для-того-щоб» ланцюг (який, приміром, може мати лінійну структуру), а потім повертається назад за допомогою «тому-що» ланцюгів – структура може змінюватися із лінійної на іншу – деревовидну, ризомну, циркулярну тощо.

Феномен мотиваційної грамотності (п. 5.4) властивий просторам монологу і діалогу, оскільки стосується уміння «читати» мотиваційний дискурс Іншого, вникати у його мотиваційні теми, розуміти причини вчинків і їх цілі; розуміти власні мотиви та їх відношення; говорити про них, доносити власний мотиваційний дискурс до Інших та брати до уваги їх мотиваційні дискурси при розбудові стосунків. Мотиваційна грамотність у такому розумінні близька до понять «мотиваційний інтелекту» та «мотиваційна емпатія»

(*Mamali, 2008*), які перебувають у полі концепції множинного інтелекту. Однак у руслі ідей соціального конструювання дійсності поняття «мотиваційного інтелекту» отримує можливість не лише чіткої операціоналізації (через грамотність), але й можливості відстеження її генези (від рефлексивних процесів) та розробки способів фасилітації (через навчання правилам мотиваційної граматики).

Феномен мотиваційної експансії (п. 5.6) розгортається у просторах діалогу і полілогу та полягає у поширенні мотиваційного дискурсу-дії особистості на інших людей, які включають його елементи до своїх дискурсів. У такий спосіб мотиваційний дискурс-дія поступово стає дискурсом-контекстом для учасників інтеракції. Це явище близьке до «мотиваційного зараження», яке, незважаючи на ряд емпіричних досліджень, у яких доведено його існування, не знайшло свого чіткого пояснення (див. *Климчук, 2005; Turner, Patrick, 2004; Wild, Enzle et al., 1992, 1997*). Знову ж таки, у руслі означених нами ідей, мотиваційна експансія постає закономірним наслідком процесів трансформації мотиваційного дискурсу, які, у свою чергу, є закономірним наслідком пульсацій особистісного буття між полюсами Хаосу (трансформацій) та Порядку (стабілізації), наближення особистості до полюсу Вчинку, деконструкції / реконструкції мотиваційного дискурсу, ментативної форми дискурсу, трансдискурсивного позиціонування.

Феноменологічно мотиваційна експансія проявляється у зміні мотиваційного дискурсу-контексту внаслідок «прочитання вголос» особистісного дискурсу-дії, що можливо за двох умов: готовності Інших «почути» цей дискурс, і готовності особистості його «читати вголос» усупереч існуючому дискурсу-контексту. Феномен має сутнісне значення передусім для ієрархізованих інтеракційних систем – освітніх, підприємницьких, державних тощо, в яких особистість часто має додаткові важелі, щоб бути «почутою» – владу і відповідальність. Відтак, вивчення явища мотиваційної експансії має центральне значення для розуміння розвитку таких систем.

Існує і зворотній бік мотиваційної експансії – перетворення контексту у дію, зміни дискурсу-дії залежно від дій Інших, змін у контексті (див. п. 5.2, 5.4). Відтак, можна припустити існування опору чужим дискурсам-діям, контекстам і цінностям, і тоді перспективним стає вивчення детермінант його сили-слабкості: адже хтось може піддаватися чужим дискурсам одразу, а хтось – ніколи не змінить власний мотиваційний дискурс, незалежно від обставин. Тому мова може йти про ступінь ригідності мотиваційного дискурсу,

яка, відповідно, визначається позицією людини між полюсами наратив/ментатив, практики/вчинок. Йдеться про жорсткість його будови, гнучкість семантичних зв'язків між елементами, відкритість/закритість його семантичної системи.

Феномен мотиваційних субдискурсів – відомий у формулюванні «мотиваційний клімат» як певний стиль мотивування, домінуюча модальність цінностей, смислів, цілей, потреб, характерних для певної групи (команди, організації, учнівської групи, викладацького колективу тощо) (Sideridis, Ageriadis et al., 2006). У руслі окресленої нами методології, при переході від «клімату» до «субдискурсів» відкривається ряд цінних характеристик цього явища: 1) субдискурси завжди є частиною великого дискурсу, тому є його продовженням, або містять окремі його елементи, або протилежні йому, але однак у такий спосіб із ним пов'язані; 2) тому вивчення ізольованого субдискурсу окремої групи не дасть жодної інформації про його генезис і напрями розвитку; більше того – не скаже нічого про цю групу в цілому; 3) субдискурси, як і дискурси, є тим, що конструюється у форматі взаємодії дискурс-контексту і дискурсу-дії, а тому – здатні до розвитку, змін і трансформацій; 4) зміни можуть мати стохастичний характер, а можуть бути пов'язані із феноменами мотиваційної експансії/мотиваційної реконструкції; 5) відтак, відриваються шляхи до фасилітації змін.

Феномен тематизації мотиваційного дискурсу (п. 4.3, 4.6) – проявляється у всіх варіаціях інтеракційного простору, адже центральна мотиваційна тема може бути властива мотиваційному дискурсу-дії (монолог), проявлятися у взаємодії з Іншим (діалог), пронизувати мотиваційний дискурс-контекст (полілог) і виринати у інтеракції із трансцендентним (транслог). Мотиваційна тема є до певної міри стабілізованою системою мотивів, смислів, бажань, потреб, цінностей, які тематично близькі між собою та ув'язані у тісну сітку семантичних відношень; з точки зору конструювання дискурсу як ризому – то є стадія «плато», яке відіграє роль стабілізатора життєвого світу, і зокрема – його мотиваційного виміру. Приміром, це може бути тема «досягнення успіху», або тема «самоактуалізації», теми «уникання невдачі», «матеріальний добробут понад усе» тощо.

У історичному контексті кожна із мотиваційних теорій може також розглядатися як таке «ризомне плато», в якому кристалізувалася на певний час центральна мотиваційна тема (досягнення, альтруїзм, лідерство, інстинкти), яка резонувала із

певними соціально-історико-політико-економічними темами. У особистісному плані – такі мотиваційні теми можуть мати онтогенетичне коріння, бути зумовленими теперішнім дискурс-контекстом або бути само-сконструйованими на полюсі «вчинку» і потому кристалізованими на полюсі «практики». Мотиваційна тема певного субдискурсу також може мати різні шляхи конструювання – від поєднання кількох дискурсів-дій і їх наступної експансії (приміром, шлях бізнес-організацій) до спільного конструювання групою, унаслідок спільного життєвого шляху й конституювання певного спільного життєвого світу (приміром, шлях подружжя).

Виокремлені феномени є свого роду стрижнями для розбудови феноменології мотиваційного дискурсу. Вони можуть поєднуватися синхронно/діахронно і вибудовуватися у нові явища. Цінним у сформованій феноменології є те, що вона є: 1) відкритою до вбудовування нових феноменів; 2) прогностичною щодо перспектив власного розвитку; 3) вбудованою у категоріально-термінологічну систему мотиваційно-дискурсивної психології і в методологію постмодерну; 4) практично-орієнтована, відкриває виходи на застосування феноменів у психологічній практиці – організаційній, консультаційній, діагностичній тощо. Наразі найважливішою задачею є їх емпірична перевірка та виявлення варіантів їх проявлення у інтеракційному просторі, їх наслідків на мікро- та макрорівнях.

Підсумки до III розділу

Грунтуючись на розумінні дискурсу як мови, зануреної у життя, та життя, сконцентрованого у мові, на розумінні мотиваційного виміру життєсвіту як осі скеровування конституюючих процесів та сучасних дослідженнях мотиваційного конструювання визначаються два рівні мотиваційного дискурсу: дискурс-дія (мікро-рівень) та дискурс-контекст (макро-рівень). Також мотиваційний дискурс означається як подія, продукт, тип, жанр та соціальна формація. Пропонується розуміння двох типів конструювання мотиваційного дискурсу: нарративне (у формі сюжетної оповіді, нарративу) та ментативне (у формі безсюжетного міркування, ментативу). Вводиться поняття мотиваційної практики як типового, звичаєвого для окремої людини або цілої спільноти способу конструювання мотивації. Зі змістової точки зору – вводиться в обіг термін «мотиваційна тема» як відображення сутності, смислу певного мотиваційного дискурсу, та параметр «центр-периферія» для оцінки значущості тієї чи іншої теми.

Пропонується цілісна модель функціонування мотиваційного дискурсу в інтеракційному просторі. Вимір «вчинок-практика» презентує тенденцію до осциляції між стабілізаційними та трансформаційними процесами. Вчинок – результат трансформації та, водночас – її рушій; практика – стабілізатор, фіксатор змін у мотиваційному дискурсі. Трансформація мотиваційного дискурсу можлива за двома сценаріями – трансдискурсивне позиціонування та контекст-конструювання, і проходить етап деконструкції та реконструкції. Власне, це можливо лише при наближенні до вчинку, розхитуванні нарративу і переході до ментативної форми конструювання дискурсу. Збереження змін на певний час – результат нарративізації здобутого досвіду та перехід його у формат практик.

Інтеракційний простір, у якому конструюється та трансформується мотиваційний дискурс, розглядається як такий, що має чотири варіації: монолог, діалог, полілог та транслог (як розмова із трансцендентним). У означених варіаціях розгортається ряд мотиваційно-дискурсивних феноменів, кожен із яких буде розглянуто далі на емпіричному матеріалі: феномен часової асиметрії дискурсу-дії, феномен мотиваційної грамотності, феномен мотиваційної експансії, феномен тематизації мотиваційного дискурсу.

Розділ IV. СТРУКТУРА, ТЕМАТИКА ТА ПРАКТИКИ КОНСТРУЮВАННЯ МОТИВАЦІЙНОГО ДИСКУРСУ

4.1. Структура дослідження мотиваційного дискурсу особистості

Загальні вимоги до структури дослідження. Мотиваційний дискурс особистості є соціо-психо-лінгвістичним феноменом. У своїй основі він містить певну тематику та має кількісні та якісні характеристики. Відповідно – існує структурно-змістовий вимір процесів наративно-ментативного конструювання мотиваційного дискурсу, яке розгортається в інтеракційному просторі. Відтак – виникає потреба у методах, які б дозволили оприятити ці наративні та ментативні процеси, зробити їх доступними для фіксації та спів-аналізу.

Процесуальний аспект такого конструювання полягає у коливаннях мотиваційного дискурсу між полюсами вчинку та практики, історія яких зафіксована у досвіді особистості, у її життєвому шляху, віддзеркаленому у життєвому світі. Отже, дослідження повинно водночас доторкатися життєвого шляху особистості, досвіду її вчинків та практик, життєвих ситуацій. Ситуації у контексті нашого дослідження розуміються радше як сукупність об'єктивних елементів у їх суб'єктивному відображенні, аніж зовнішні по відношенню до людини елементи (*див. Бурлачук, Коржова, 1998*).

Тематичність, як структурно-змістова характеристика мотиваційного дискурсу, пов'язана з існуванням складних переплетень і взаємозв'язків між його елементами, і звісно – включенням у більш широкий, поза-мотиваційний контекст. Отже, наступна вимога до дослідження мотиваційного дискурсу – це можливість відтворити ці взаємозв'язки. Важливою є також можливість якісного аналізу даних, їх кількісної обробки та порівняння мотиваційних дискурсів, з огляду на ймовірність існування різних їх типів.

Слід відмітити, що інтеграція кількісних і якісних методів – одна із основних ознак усіх досліджень, представлених у цій книзі. Завдання, яке стоїть перед нами – це, з одного боку, проникнути у життєвий світ і мотиваційний дискурс кожної окремої людини, кожного учасника дослідження, а з іншого – виявити закономірності,

формалізувати й типологізувати отримані дані, що неможливо без кількісної їх обробки (див. *Слюсаревський, 2005, 2008*).

Для виконання сформульованих вимог найбільш придатним є нарративне інтерв'ю Ф. Шюце (*Schutze, 1982*) та психосемантичні методи (*Петренко, 2005*), аналізу яких та опису загальної структури дослідження і присвячено цей параграф.

Наративне інтерв'ю Ф. Шюце: структура, можливості та застереження. Важливою передумовою використання нарративного інтерв'ю Ф. Шюце є положення про гомологію форми оповідання структурі життєвого досвіду (*Журавлев, 1993-1994*). Як зазначають С. Йовчеловіч, М. Бауер (*Jovchelovitch, Bauer, 2000*), Ч. Меттінглі, М. Ловлор (*Mattingly, Lawlor, 2000*), структура нарації подібна до структури поведінкової орієнтації, оскільки містить контекст, послідовність подій і їх кінцеву точку, оцінку наслідків, тоді як ситуація, цілепокладання, планування та оцінка результату є конститутивами цілеспрямованої поведінки людини. Також, за Дж. Брунером, наратив дозволяє реконструювати і поведінку, і контекст у максимально відповідний спосіб: показує місце, час, мотивацію і символічну систему орієнтацій діючих осіб (*Bruner, 1990*). С. Йовчеловіч, М. Бауер, аналізуючи проблему співвідношення наративу й реальності, роблять ряд висновків. По-перше, у реальності наратива здійснюється посилення на те, що є реальним для оповідача, його власного життєвого досвіду й сприймання. По-друге, наратив не копіює реальність зовнішнього світу, а пропонує суб'єктивну інтерпретацію світу. По-третє, наратив закритий для доказів та суджень у категоріях «правда – вигадка», оскільки виражає правду певної точки зору, певної специфічної локації у просторі й часі. По-четверте, наратив завжди занурений у соціо-історичне, і конкретний голос у наративі може бути зрозумілим лише відносно ширшого контексту; жоден наратив не може бути створений без такої системи референцій.

Отже, оповідач у ситуації вільної, не спланованої й спонтанної розповіді про своє життя, відтворює у ній свій життєвий світ структурно й змістово (адже й сам життєвий світ є лінгвістично сконструйованою дійсністю). Щоб допомогти особистості перетворитися з «досліджуваного» на «оповідача» Ф. Шюце розробив по-крокову стратегію проведення нарративного інтерв'ю, яка наводиться нижче із доповненнями, які внесли С. Йовчеловіч,

М. Бауер, В.Ф. Журавльов.

Перший крок – підготовка. Передбачає занурення дослідника у предметне поле дослідження, чітке усвідомлення ним прогалин у цьому полі, які покликане заповнити використанням наративного інтерв'ю. Як підсумок цього етапу – дослідник має чітке формулювання центральної теми, яка буде «наративним імпульсом» для нарації, а також ряд «ексманентних» питань (питань, які відображають інтереси дослідника на його мові). Тут важливим є відділення їх від «іманентних» питань – тем, питань, оповідей, які виникають у наратора, і можуть перегукуватися із питаннями дослідника, а можуть – і ні. Важливо – спромогтися перекласти ексманентні питання у іманентні.

Другий крок – початок. Учаснику дослідження у загальних словах пояснюють контекст дослідження, беруть згоду на аудіо-запис, коротко пояснюють подальшу процедуру роботи і дають «наративний імпульс», метою якого є пропозиція розпочати оповідь про своє життя. Наративний імпульс повинен перебувати в межах досвіду досліджуваного, бути достатньо широким, щоб дозволити розвинути цілісні історії, мати особисту й соціальну значущість, без відсилань до індексних величин (дат, імен, місць тощо).

Третій крок – головна нарація. Комунікативна роль дослідника зводиться до активного слухання, яке у свою чергу допомагає налаштувати оповідача на відкритість і бажання продовжувати свою оповідь. Разом із тим, дослідник уважно стежить за оповіддю, відмічає ключові події, незавершені сюжети, різні невідповідності.

Четвертий крок – фаза запитань. На цьому кроці дослідник ставить уточнюючі запитання щодо подій, відносно яких лишилися незрозумілості. Саме на цьому кроці раніше сформульовані «ексманентні» запитання перекладаються на «іманентні» із використанням мови досліджуваного. Три базові правила: не ставити запитання «чому?», лише «що сталося до/після/тоді», не запитувати прямо про думки, судження, пояснення; ставити лише «іманентні» запитання, використовуючи слова досліджуваного; не акцентувати увагу на розбіжностях і протиріччях у історіях.

П'ятий крок – підсумкова розмова. На цьому кроці, за В.Ф. Журавльовим, учаснику дослідження пропонують зробити свого роду «теоретичне резюме» свого життя, дати оцінки й пояснення різних подій та життєвого шляху в цілому (Журавлев, 1993-1994). Це

свого роду «власні теорії» особистості (eigentheories). У більшості випадків вимикається запис, і розмова набуває менш формалізованого характеру. Тут можна ставити «чому?» запитання й використовувати отримані відповіді в якості ключа до аналізу наративів.

Шостий крок – реконструювання підсумкової розмови з пам'яті (memory protocol). Оскільки підсумкова розмова проводиться за вимкненого мікрофона, то одразу після її завершення дослідник має відтворити зміст, щоб запобігти втратам вагомої інформації.

Наступний блок роботи дослідника – це аналіз отриманого тексту, який, за Ф. Шюце, здійснюється у шість кроків: 1) формальний аналіз тексту (виокремлення наративних і не-нاراتивних фрагментів, розташування цілісних наративів у часову послідовність); 2) змістовий і структурний опис самотійних етапів життєвого шляху (аналіз колізій, сюжетних поворотів, плавних змін тощо, результатом якого є ряд суджень про етапи життя); 3) аналітична абстракція (узагальнення попереднього ряду суджень, творення узагальнюючої біографічної «формули»); 4) аналіз знань (до аналізу залучаються раніше виділені не-нاراتивні фрагменти, аналізуються їх функції); 5) порівняльний аналіз (із використанням стратегій мінімального й максимального контрастів здійснюється пошук спільностей та відмінностей у біографічних процесах учасників дослідження); 6) побудова теоретичної моделі (формулювання загальної моделі, яка б давала відповіді на запитання конкретного дослідження).

С. Йовчеловіч, М. Бауер також узагальнюють інші способи аналізу результатів наративного інтерв'ю: покрокова процедура якісної редукції тексту (Mayring, 2000), класичний контент-аналіз (Bauer, 1996), структуралістський аналіз, графо-теоретична репрезентація (Abell, 1987, 1993). Виокремлені способи дозволяють як якісно, так і кількісно проаналізувати наративи, здійснивши їх редукцію (за допомогою парафраз, підрахунку частот, аналізу наративної структури та її візуалізації).

Аналіз комунікативної ситуації наративного інтерв'ю, проведений О.Ю. Лапшиною, показує, що воно є особливою дискурсивною формою, яка поєднує у собі ознаки інтерв'ю (утримування дослідником комунікативної ініціативи) та бесіди (невимушеність та довірлива атмосфера спів-дослідження). Разом із тим, як відмічає авторка, дослідник може неявно впливати на хід

оповіді, в основному, завдяки закритим запитанням (які провокують зміну субтем) і парафразам (в яких зміна смислових акцентів може провокувати акцентування уваги на одних субтемах та ігнорування інших) (Латишина, 2008). У зв'язку із цим слід враховувати ймовірність впливу на хід нарації фактору очікувань, наявних у досліджуваних, відносно ситуації інтерв'ю, самого дослідника, його знань тощо, а також фактора не-реалістичних правил проведення самого інтерв'ю (С. Йовчеловіч, М. Бауер, А. Вітцель, У. Флік). До останнього можна віднести чутливість методу до наративного імпульсу, який реально може різнитися, залежно від обставин, і рідко коли лишається стандартним (Witzel, 1982); також – складність із дотриманням ідеальної структури інтерв'ю, оскільки досліднику часто доводиться шукати компроміс між наративом та розпитуваннями через потребу тримати розмову у річищі мети та предмету дослідження (Flick, 1998).

Таким чином, наративне інтерв'ю Ф. Шюце може слугувати одним із методів оприявлення мотиваційної тематики, наративних структур, які неявно відображають тип мотиваційного дискурсу та ментативів як не-нاراتивних стратегій конструювання мотиваційного дискурсу особистості. Враховуючи вплив змісту «нاراتивного імпульсу» на хід роботи, особливу увагу слід приділити його формулюванню, відповідно до «ексманентних» запитань, джерелом яких є дослідницькі завдання. Зважаючи на складнощі, пов'язані із інтерпретацією отриманих даних, суттєвим доповненням до процедури наративного інтерв'ю можуть стати методи психосемантики, які дозволяють відобразити семантичні елементи свідомості у вигляді візуалізованих математичних моделей.

Психосемантичні методи: характеристики та види. До завдань психосемантики (Артемьева, 1980; Петренко, 2005; Шмелев, 2002) за означенням В.Ф. Петренка, належить "... реконструкція індивідуальної систем значень, через призму якої відбувається сприйняття суб'єктом світу, інших людей, самого себе, а також вивчення її генезису, будови й функціонування" (Петренко, 2005, с. 8). Також варто відмітити і міждисциплінарність психосемантики, яка має, з одного боку, тісні переплетіння з філософією, культурологією, лінгвістикою, семантикою, соціологією, з іншого – знайшла застосування у більшості галузей власне психології (вікова та педагогічна психологія, соціальна та політична психологія,

психологія мотивації, інженерна психологія, психодіагностика тощо). Крім того, як зазначає В.П. Серкін, – у рамках психосемантики вдало інтегруються методи, розроблені як закордонними, так і вітчизняними дослідниками у різні часи (асоціативний експеримент, метод репертуарних решіток Дж. Келлі, семантичний диференціал Ч. Осгуда, методи суб'єктивного шкалювання, метод семантичної реконструкції значень О.Ю. Артемяєвої, контент-аналіз глибинних семантичних ролей В.П. Серкіна) (Серкин, 2008).

Усі означені методи в кінцевому підсумку працюють на відтворення змісту свідомості особистості у графічно-математичній моделі, при цьому сфера цих змістів цілком визначається предметом дослідження. Важливо, що методи математичного моделювання, які застосовуються у психосемантиці, не привносять до аналізованих структур нового змісту (за умови їх правильного використання), а лише віддзеркалюють те, що вже існує. Означені особливості зближують психосемантику з нарративним інтерв'ю, що стає однією із підстав до їх інтеграції в рамках дослідження мотиваційних тем особистості.

Структура дослідження мотиваційного дискурсу особистості: етапи, завдання, методи. Ґрунтуючись на результатах теоретичного аналізу та узагальненнях даних емпіричних досліджень інших авторів, виходячи із завдань дослідження та його теоретичної моделі, а також враховуючи результати пілотажних розвідок, розроблено загальну структуру емпіричного дослідження мотиваційного дискурсу особистості.

Перший етап – нарративний аналіз життєвого шляху особистості. Завдання дослідника на полягає у виявленні нарративних та ментативних описів життєвих ситуацій, значущих для особистості. У результаті застосування методу нарративного інтерв'ю Ф. Шюце оприявнюються, фіксуються та структуруються нарративний і ментативний компоненти конструювання життєвого світу особистості. Додатковим завданням є підготовка матеріалів до наступних блоків дослідження, пов'язаних із особливостями нарративного та ментативного конструювання мотиваційного дискурсу. У наповненні першого етапу наявне власне нарративне інтерв'ю, а також бесіди на основі інтеракційного та мотиваційно-дискурсивного імпульсів (див. далі).

Другий етап – структурно-аналітичний та тематичний аналіз мотиваційного дискурсу, який відбувається за кількома напрямками:

– кількісне структурно-аналітичне вивчення спонтанної наративної та ментативної форми конструювання мотиваційного дискурсу. Формулюються узагальнені кількісні індекси, та здійснюється контент-аналіз ментативних та наративних фрагментів текстів. На основі отриманих даних проводиться порівняльний аналіз текстів та здійснюється типологізація мотиваційних дискурсів.

– кількісне структурно-аналітичне вивчення ментативної форми конструювання мотиваційного дискурсу, спровоковане мотиваційно-дискурсивним імпульсом. Побудова індексів та типологізація, порівняльний аналіз мотиваційних дискурсів різних типів.

– якісний, змістовий аналіз мотиваційної тематики особистості. У результаті бесіди відносно життєвих ситуацій та їх інтеракційного простору, відпочаткованої мотиваційно-дискурсивними імпульсами, конструюються мотиваційні дискурси ментативного типу. На їх базисі складається перелік мотиваційних тем особистості. Далі здійснюється узагальнення отриманих даних, пошук основи та класифікація отриманих змістів з метою виокремлення певних груп домінуючих мотиваційних тем. Вивчається розподіл тематики у полі «центр-периферія» та феномени, пов'язані із цим розподілом.

Третій етап – аналіз практик конструювання дискурсів. На основі виявлених кількісних та структурних закономірностей будови мотиваційного дискурсу різних типів, результатів тематичного аналізу, виявляються практики конструювання мотиваційних дискурсів та шукаються закономірності їх використання.

Робота з кожним досліджуваним триває три зустрічі, перша з яких присвячена власне інтерв'ю, друга – аналізу інтеракційного простору та побудові мотиваційного ментативу, третя – аналізу кількісної та якісної реконструкції мотиваційної тематики.

Підготовка учасника до дослідження, формулювання «імпульсів». Основою формулювання наративного імпульсу є «ексманентні» запитання, які походять від предмета дослідження, і важливі, в першу чергу, для дослідника. У той же час для досліджуваного вони є зовнішніми, такими, що перебувають поза межами його життєвого світу. Відтак, завдання «наративного імпульсу» – звести місток між інтересами дослідника та життєвим світом людини; перекласти «ексманентні» запитання на мову

учасника дослідження. У контексті предмета та гіпотез нашого дослідження «ексманентними» запитаннями є такі: «Який вигляд мають процеси наративного та ментативного конструювання мотиваційного дискурсу? Які типи мотиваційного дискурсу існують і як вони конструюються / презентуються у мові людини? Які елементи-слова мотиваційної мови і як їх використовують люди з різними типами мотиваційного дискурсу?» Звісно, один лише наративний імпульс не здатен спровокувати оповідь, яка дасть відповіді на ці запитання – однак за умови вдалого його формулювання можна розпочати процес оприявлення наративів / ментативів особистості про її життєву історію, події, вчинки та ситуації.

Відтак, на першому етапі дослідження учасника вводять у контекст роботи:

«Я щиро дякую за Вашу згоду на участь у дослідженні. Воно буде побудоване у формі бесіди. Спочатку я задам тему, і Ви зможете вільно говорити. Потім я ставитиму Вам уточнюючі запитання, щоби переконатися, чи правильно я Вас зрозумів. Саме дослідження не має на меті якогось тестування, діагностики або оцінки. Кожен із нас має певне уявлення про світ, про причини наших вчинків, якимось пояснює вчинки інших і події свого життя. Власне, ця система пояснень мені найбільше й цікава. Я вважаю, що вона «просвічується» крізь розповіді про своє життя, крізь роздуми про нього та крізь сприймання інших».

Потому – формулюють «наративний імпульс»:

«Уявіть, що Ваше життя – це лінія, початкова точка якої – Ваше народження, а кінцева – теперішній момент. На цій лінії є відмітки. Це події, які з Вами сталися, або вчинки, які Ви здійснили. Я прошу Вас розповісти історію Вашого життя, – від самого народження й до сьогодні. Ви можете розповідати у власному темпі, починати або з минулого, або з теперішнього. Можете перестрибувати з одного часу в інший. Розповідайте про усе, що пригадується, говоріть вільно. Мені цікаво усе, що видається Вам важливим».

По завершенню етапу наративного інтерв'ю робота із досліджуваним спрямовується у царину інтеракційного простору та власне мотиваційного дискурсу. Частково під час першого кроку вже

озвучуються імена людей, значущих для особистості. Слід зацентувати на тому увагу й попросити назвати ще й інших осіб, які у той чи інший спосіб вплинули на життя учасника дослідження. Зробити це можна за допомогою «інтеракційного імпульсу»:

«Отже, серед людей, які в якийсь спосіб вплинули чи впливають на Вас, є... (назвати)... Можливо є ще хтось, кого я не назвав? Із Вашого минулого чи теперішнього? Хтось, хто для Вас важливий, цінний, або навпаки, такий, із ким не хотілося б далі мати справу?»

Ще одним блоком роботи є побудова мотиваційного ментативу особистості. Для цього слід кожному із озвучених у наративному інтерв'ю ситуацій розглянути спільно із досліджуваним, відпочаткувавши розгляд «мотиваційно-дискурсивними імпульсами» – запитаннями, побудованими на основі «тому-що» і «для-того-щоб» речень. Залежно від ситуацій конкретне формулювання мотиваційно-дискурсивного імпульсу може бути різним, але в загальному воно має такий вигляд:

«Як Ви собі пояснюєте те, що відбулося? Це сталося тому, що...»; «Ви (він, вона) зробили це для того, щоб...»

Кожне із таких речень продовжується, утворюючи «ланцюги» тому-що і для-того-щоб речень, у такий спосіб оприявнюється ментативний мотиваційний дискурс особистості, і зокрема, його тематика – конкретні мотиви, пояснення, схеми інтерпретацій тощо.

Загалом у дослідженні наративно-ментативної структури мотиваційного дискурсу взяли участь 124 особи віком від 18 до 52 років, з них 58 – чоловіки та 66 – жінки. Загальна тривалість бесід із учасниками дослідження – 198 годин.

4.2. Ментативне конструювання мотиваційного дискурсу: порівняльний аналіз і типологія

Конструювання особистістю мотиваційного дискурсу здійснюється у наративний або ментативний спосіб. Між цими двома способами є відмінності відповідно до їхньої ролі у конструюванні життєвого світу в цілому (стабілізація або трансформація), а також відповідно до внутрішніх кількісних і якісних особливостей. Саме аналіз цих способів, їх особливостей, практик їх використання – є

метою цього дослідницького блоку. Передусім, – здійснимо кількісний аналіз ментативного типу конструювання мотиваційного дискурсу.

У бесіді за мотивами наративного інтерв'ю, відпочаткованій мотиваційно-дискурсивним імпульсом, учасниками дослідження конструювалися мотиваційні дискурси ментативного типу, аналіз яких дозволив виділити ряд кількісних характеристик.

Кількість ситуацій/подій (або кількість мікро-нاراتивів) (m) – була підрахована за результатами транскрипції записів наративного інтерв'ю. Однією ситуацією/подією вважалася цілісна оповідь, яка мала початок та завершення, була об'єднана одним часом, місцем дії та героями. Наприклад, учасниця дослідження О. каже: *«Потім я поступала в універ. Виходить, я поступила в Житомир на державне, а потім мені повідомили, що я поступила в Київ на державне. Чи їхати в Київ, чи це ми вже сюди подали документи? Мама казала, як хочеш, іди сама забирай. Тоді ми зважили усі за і проти, вартість навчання і життя в Києві, і ми лишилися. У мене буде можливість попасти у майбутньому в Київ»*.

Кількість «тому-що» речень ($N_{\text{тому-що}}$) – підраховувалася на основі аналізу текстів, створених у відповідь на мотиваційно-дискурсивний імпульс. Ознакою тому-що речення вважалася експліцитне вживання фрази «тому-що», або її імпліцитне використання. Приміром, О., пояснюючи участь у багатьох гуртках у школі, каже: *«Це тому, що мені було цікаво»*; або свою участь у дослідженні: *«Я сама так вирішила. Мені це було важливо»*.

Кількість «для-того-щоб» речень ($N_{\text{для-того-щоб}}$) – підраховувалася як і у попередньому випадку, однак ознакою для-того-щоб речення вважалася експліцитне вживання фрази «для-того-щоб», «щоб», «з метою» тощо, або її імпліцитне використання. Приміром, А. говорить про своє народження: *«щоб зробити світ кращим»*.

Індекс орієнтації мотиваційного дискурсу в минуле ($T_{\text{мин}}$) – обчислюється як відношення кількості «тому-що» речень ($N_{\text{тому-що}}$) до кількості ситуацій (m).

$$T_{\text{мин}} = \frac{N_{\text{тому-що}}}{m}; \quad (4.1)$$

де:

$N_{\text{тому-що}}$ – кількість «тому-що» речень;

m – кількість ситуацій;

Індекс орієнтації мотиваційного дискурсу в майбутнє ($T_{\text{майб}}$) – обчислюється як відношення кількості «для-того-щоб» речень ($N_{\text{для-того-щоб}}$) до кількості ситуацій (m).

$$T_{\text{майб}} = \frac{N_{\text{для-того-щоб}}}{m}; \quad (4.2)$$

де:

$N_{\text{для-того-щоб}}$ – кількість «для-того-щоб» речень;

m – кількість ситуацій;

Індекс темпорального балансу мотиваційного дискурсу ($B_{\text{МД}}$) – обчислюється як різниця між індексами орієнтацій мотиваційного дискурсу в майбутнє та минуле.

$$B_{\text{МД}} = T_{\text{майб}} - T_{\text{мин}}; \quad (4.3)$$

де:

$T_{\text{майб}}$ – індекс орієнтації мотиваційного дискурсу в майбутнє;

$T_{\text{мин}}$ – індекс орієнтації мотиваційного дискурсу в минуле.

Середня довжина серії «тому-що» речень ($ДС_{\text{тому-що}}$) – обчислювалася як середнє арифметичне кількості «тому-що» речень, які припадали на одну ситуацію.

$$ДС_{\text{тому-що}} = \frac{\sum_{i=1}^m N_i^{\text{тому-що}}}{m}; \quad (4.4)$$

де:

i – номер ситуації;

m – кількість ситуацій;

$N_i^{\text{тому-що}}$ – кількість «тому-що» речень у i -й ситуації.

Середня довжина серії «для-того-щоб» речень ($ДС_{\text{для-того-щоб}}$) – обчислювалася як середнє арифметичне кількості «для-того-щоб» речень, які припадали на одну ситуацію.

$$ДС_{\text{для-того-щоб}} = \frac{\sum_{i=1}^m N_i^{\text{для-того-щоб}}}{m}; \quad (4.5)$$

де:

i – номер ситуації;

m – кількість ситуацій;

$N_i^{\text{для-того-щоб}}$ – кількість «для-того-щоб» речень у i -й ситуації.

Індекс відносного багатства мотиваційного дискурсу ($ВБ_{\text{МД}}$) – обчислювався як відношення сумарної кількості тому-що і для-того-щоб речень до кількості ситуацій/подій.

$$ВБ_{\text{МД}} = \frac{N_{\text{тому-що}} + N_{\text{для-того-щоб}}}{m}; \quad (4.6)$$

де:

m – кількість ситуацій;

$N_{\text{тому-що}}$ – кількість тому-що речень;

$N_{\text{для-того-щоб}}$ – кількість «для-того-щоб» речень.

Кількість зв'язаних «тому-що» речень ($N_{\text{зв}}^{\text{тому-що}}$) – підраховувалася як загальна кількість «тому-що» речень у тексті, які між собою пов'язані ланцюговим способом: наступне речення є відповіддю на попереднє. Приміром, досліджувана С. каже: «Я пішла на роботу, тому що не вистачало грошей. Не вистачало грошей тому, що багато часу я лінувалася й все чекала на допомогу від батьків. Чекала – тому що вони завжди допомагали...». Тут бачимо три зв'язані між собою «тому-що» речення.

Кількість фрагментованих «тому-що» речень ($N_{\text{фр}}^{\text{тому-що}}$) – підраховувалася як загальна кількість «тому-що» речень у тексті, які між собою не пов'язані ланцюговим способом: наступне речення є рядоположним із попереднім. Приміром, та ж досліджувана у іншій ситуації каже: «Я покинула його, тому що він мені не подобався. А

іще – тому, що хотіла побути сама». Тут бачимо два тому-що речення, між якими немає зв'язку, єдине, що їх поєднує – ситуація.

Кількість зв'язаних «для-того-щоб» речень ($N_{зв}^{для-того-щоб}$) – підраховувалася аналогічно до кількості зв'язаних «тому-що» речень. Приміром, досліджувана С. каже: *«Почала працювати, для того, щоб заробити грошей. Гроші – для того, щоб бути незалежною».* Тут є два зв'язані між собою «для-того-щоб» речення.

Кількість фрагментованих «для-того-щоб» речень ($N_{фр}^{для-того-щоб}$) – підраховувалася аналогічно до фрагментованих «тому-що» речень.

Індекс зв'язаності мотиваційного дискурсу ($ZB_{МД}$) – обчислювався як відношення сумарної кількості зв'язаних «тому-що» і «для-того-щоб» речень до загальної кількості подій, які виділив досліджуваний.

$$ZB_{МД} = \frac{N_{зв}^{тому-що} + N_{зв}^{для-того-щоб}}{t}; \quad (4.7)$$

де:

t – кількість ситуацій;

$N_{зв}^{тому-що}$ – кількість зв'язаних «тому-що» речень;

$N_{зв}^{для-того-щоб}$ – кількість зв'язаних «для-того-щоб» речень.

Індекс фрагментованості мотиваційного дискурсу ($\Phi R_{МД}$) – обчислювався як відношення сумарної кількості фрагментованих «тому-що» і «для-того-щоб» речень до загальної кількості подій, які виділив досліджуваний.

$$\Phi R_{МД} = \frac{N_{фр}^{тому-що} + N_{фр}^{для-того-щоб}}{t}; \quad (4.8)$$

де:

t – кількість ситуацій;

$N_{фр}^{тому-що}$ – кількість фрагментованих «тому-що» речень;

$N_{фр}^{для-того-щоб}$ – кількість фрагментованих «для-того-щоб» речень.

Взаємозв'язки між кількісними характеристиками мотиваційного дискурсу. Передусім, проведемо структурний аналіз цих характеристик – для цього використаємо факторний аналіз, який дозволить знайти структурні взаємозв'язки між окремими характеристиками та побудувати таким чином емпіричний базис для типології мотиваційних дискурсів.

Факторний аналіз масиву даних, побудованого на основі розрахунків кількісних характеристик мотиваційного дискурсу, проводився методом головних компонент із наступною варімакс-ротацією. Для обмеження кількості факторів використовувався критерій Кайзера (відсікалися фактори, власні значення яких менше 1,0). У результаті було виокремлено 4 фактори, які сумарно пояснюють 85,7% загальної дисперсії. Графічні зображення факторних навантажень (факторних полів) перших двох факторів – рис. 4.1, двох інших – рис. 4.2.

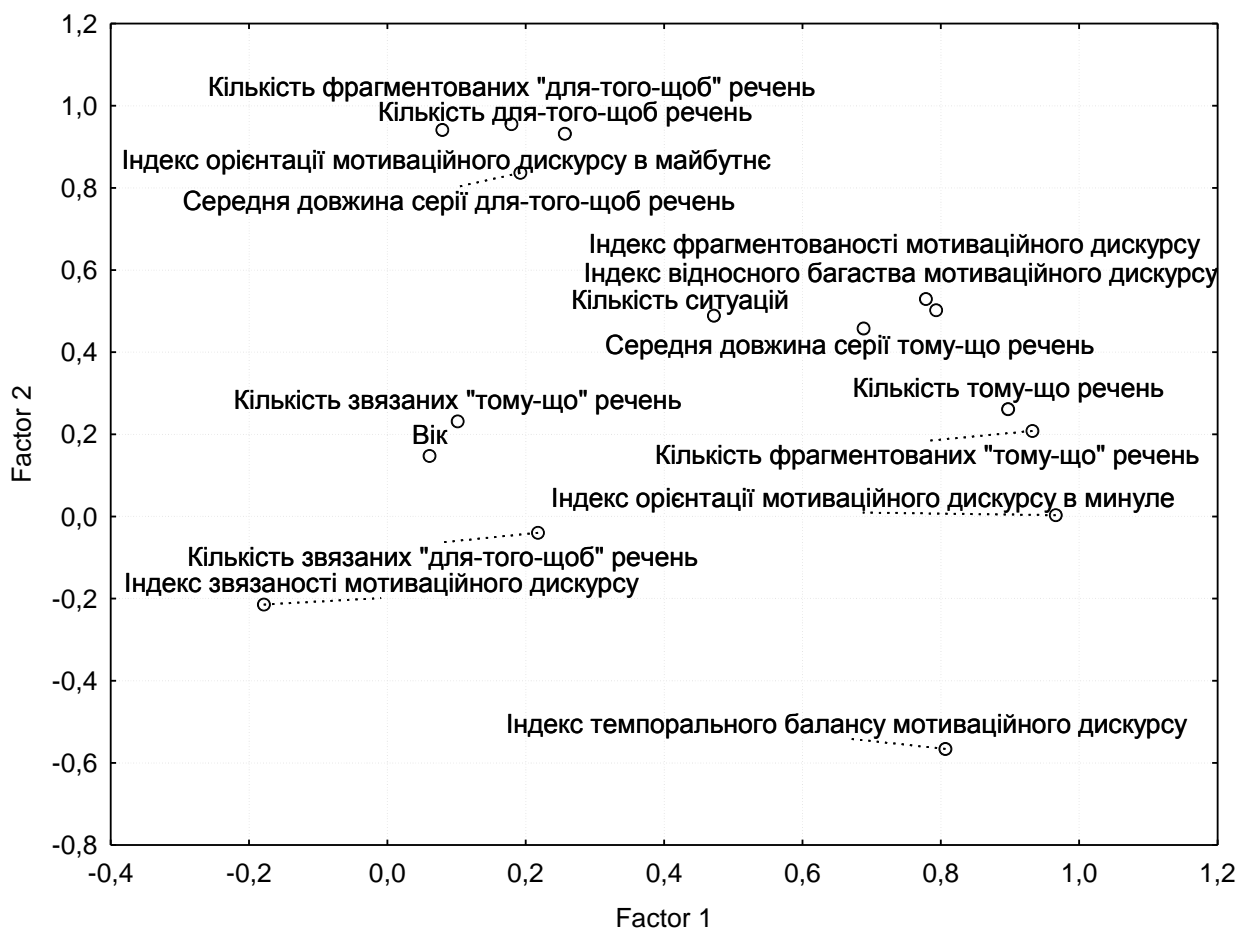

Рис. 4.1. Факторне поле кількісних характеристик мотиваційного дискурсу (фактори 1, 2)

Перший виділений фактор (45,5% дисперсії) утворений такими характеристиками, як «індекс орієнтації мотиваційного дискурсу в

минуле» (0,97), «кількість фрагментованих тому-що речень» (0,93), «кількість тому-що речень» (0,90), «індекс темпорального балансу мотиваційного дискурсу» (0,81), «індекс відносного багатства мотиваційного дискурсу» (0,79), «індекс фрагментованості мотиваційного дискурсу» (0,79), «середня довжина серії тому-що речень» (0,69). Фактор уніполярний, до його складу входять характеристики, пов'язані, з одного боку, зі зсувом темпорального балансу у минуле (усі характеристики, пов'язані із тому-що реченнями), з іншого боку – індекси багатства та фрагментованості мотиваційного дискурсу. Таким чином, до першої групи характеристик увійшли ті, які пов'язані з орієнтацією мотиваційного дискурсу у минуле, його багатством та фрагментованістю. Центральними ж характеристиками, з огляду на факторні навантаження, є саме темпоральний баланс, а точніше – його зсув у минуле. Відтак, перший фактор можна назвати **«орієнтація мотиваційного дискурсу у минуле»**.

Другий фактор (19,7% дисперсії) об'єднує такі характеристики, як «кількість фрагментованих для-того-щоб речень» (0,96), «індекс орієнтації мотиваційного дискурсу в майбутнє» (0,94), «кількість для-того-щоб речень» (0,93), «середня довжина серії для-того-щоб речень» (0,84), «індекс фрагментованості мотиваційного дискурсу» (0,53), «індекс відносного багатства мотиваційного дискурсу» (0,50), «індекс темпорального балансу мотиваційного дискурсу» (-0,57).

До складу другого фактора входять характеристики, пов'язані із орієнтацією мотиваційного дискурсу у майбутнє, – так само, багатством та фрагментованістю, які є спільними і для другого, і для першого фактора. Центральними ж характеристиками, з огляду як на факторні навантаження, так і на опозицію (індекс темпорального балансу), є **орієнтація мотиваційного дискурсу на майбутнє**.

Третій фактор (13,7% дисперсії) об'єднав «індекс зв'язаності мотиваційного дискурсу» (0,83), «кількість зв'язаних тому-що речень» (0,76), «кількість зв'язаних для-того-щоб речень» (0,75). Як впливає зі змісту характеристик, які його утворили, – усі вони стосуються **зв'язаності мотиваційного дискурсу особистості**, яка у такий спосіб виступає окремою, незалежною характеристикою (рис. 4.2). **Четвертий** фактор (6,9% дисперсії) утворений однією характеристикою – «вік» (0,82), що свідчить про незалежність усіх вище описаних характеристик мотиваційного дискурсу особистості від віку.

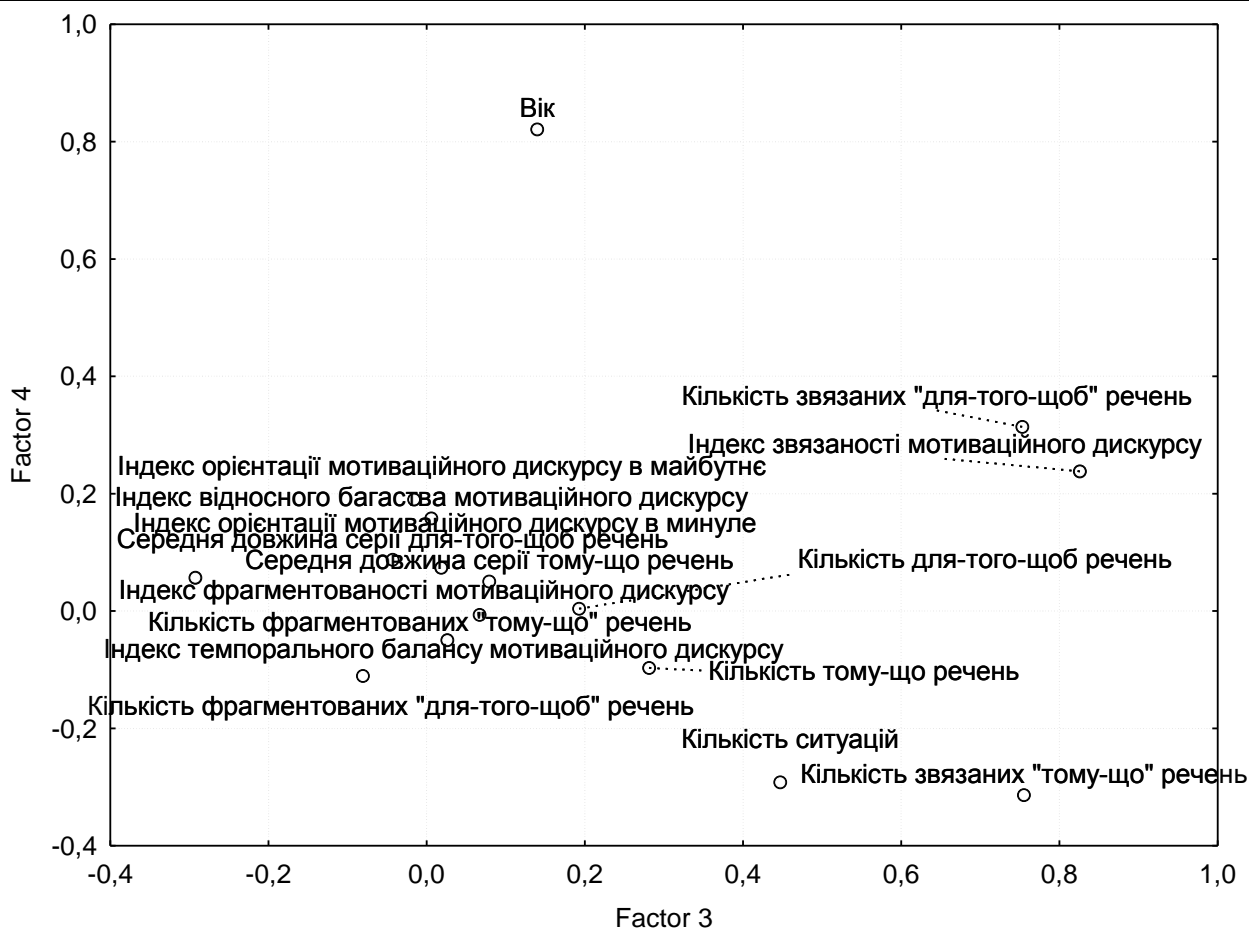

Рис. 4.2. Факторне поле кількісних характеристик мотиваційного дискурсу (фактори 3, 4)

Важливим висновком, який можна зробити, є двовимірність темпоральної характеристики мотиваційного дискурсу. Всупереч імпліцитним очікуванням параметри орієнтації мотиваційного дискурсу у минуле та майбутнє утворили не один біполярний фактор, в якому минуле та майбутнє виступають у опозиції одне до одного, а два ортогональних фактори. Це дає підстави говорити про темпоральне поле мотиваційного дискурсу, в якому минуле та майбутнє виступають як незалежні координати, й мотиваційні конструкції в яких можуть набувати складних часових конфігурацій – існувати одночасно у двох часах, існувати лише у минулому чи лише у майбутньому, або ж пульсувати, наближаючись то до однієї, то до іншої осі. Така «польова» темпоральна організація є підґрунтям часової асиметрії мотиваційного дискурсу (див. далі).

Відтак, на основі факторно-аналітичного дослідження можна виокремити декілька груп незалежних характеристик мотиваційного дискурсу особистості: орієнтація мотиваційного дискурсу в минуле, орієнтація мотиваційного дискурсу на майбутнє та зв'язаність

мотиваційного дискурсу. Також – дві характеристики виявилися тісно пов'язаними із темпоральними вимірами мотиваційного дискурсу – його багатство та фрагментованість.

Кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції Пірсона) показує тісний статистично значущий зв'язок ($p < 0,05$) між індексом відносного багатства мотиваційного дискурсу та орієнтацією мотиваційного дискурсу у минуле ($r = 0,85$) та майбутнє ($r = 0,64$). Також тісно пов'язані індекс фрагментованості мотиваційного дискурсу та його орієнтація у минуле ($r = 0,78$) і майбутнє ($r = 0,61$). Між самими характеристиками багатства та фрагментованості – показник взаємозв'язку рівний $0,93$ ($p < 0,05$).

Таким чином, базис для типологізації мотиваційних дискурсів, сконструйованих за ментативним типом, утворений трьома незалежними векторами (минуле, майбутнє, зв'язаність). Дві інші, залежні характеристики (багатство та фрагментованість), відіграють роль додаткового опису. У таблиці 4.3 наведені назви типів мотиваційного дискурсу, залежно від домінування виділених характеристик, розроблені із врахуванням результатів їх порівняльного аналізу.

Порівняльний аналіз мотиваційних дискурсів ментативного типу та їх характеристик, типологія. Виділення кількісних характеристик мотиваційного дискурсу ментативного типу, а також конструювання на їх основі типологічного базису дає змогу проаналізувати відмінності між окремими групами учасників дослідження. Серед виділених характеристик мотиваційного дискурсу наявні бінарні опозиції (приміром, кількість тому-що і кількість для-того-щоб речень), які мають однакову вимірність. Порівняння їх дає цінну інформацію про особливості мотиваційного дискурсу ментативного типу по вибірці в цілому.

За допомогою критерію знаків виявлено ряд статистично значущих відмінностей (вибір критерію зумовлений тим, що йдеться про залежні вибірки, показники яких не відповідають критеріям нормального розподілу). Загалом, у результаті аналізу виявлені такі закономірності:

- середня довжина серії тому-що речень є більшою у порівнянні з для-того-щоб реченнями (3 / 2);
- кількість тому-що речень більша, ніж кількість для-того-щоб речень (34 / 21);

- серед тому-що речень кількість фрагментованих речень більша, ніж кількість зв'язаних (26 / 8);
- серед для-того-щоб речень аналогічно, кількість фрагментованих більша, ніж кількість зв'язаних (14 / 7);
- серед зв'язаних речень кількість тому-що речень ненабагато, але значущо більша, ніж кількість для-того-щоб речень (8 / 7);
- серед фрагментованих речень кількість тому-що речень більша, ніж кількість для-того-щоб речень (26 / 14);
- індекс фрагментованості мотиваційного дискурсу більший, ніж індекс зв'язаності (2,35 / 0,97);
- за темпоральними характеристиками індекс орієнтації мотиваційного дискурсу у минуле переважає над індексом орієнтації на майбутнє (2,05 / 1,27).

Отже, мотиваційний дискурс, сконструйований за ментативним типом, можна охарактеризувати як такий, що орієнтований у минуле, у минулому ж він має більшу насиченість мотиваційними конструкціями, при цьому – переважно фрагментований.

У таблиці 4.1 наведено дані щодо порівняння окремих підвбірок за рядом характеристик.

Таблиця 4.1.

Кількісні характеристики мотиваційного дискурсу
(середні арифметичні)

	Стать		Вік			
	ч	ж	18-20	21-30	31-40	41-52
Середня довжина серії для-того-щоб речень	2	2	2	2*	3	2
Кількість зв'язаних "тому-що" речень	9	7	7	8	8	8
Кількість зв'язаних "для-того-щоб" речень	8**	6	6	6	7	8
Індекс зв'язаності мотиваційного дискурсу	1,07	0,89	0,85	0,97	0,89	1,04

* *напівжирним шрифтом позначено середні показники зі статистично значущою різницею ($p < 0,05$);*

** *напівжирним курсивом позначено показники із тенденцією до статистичної значущості ($0,05 < p < 0,1$).*

Результати аналізу (U-критерій Манна-Уїтні) дозволяють зробити висновок про відсутність статично значущих гендерних відмінностей між мотиваційними дискурсами за усіма характеристиками, крім зв'язаності дискурсу (рис. 4.3).

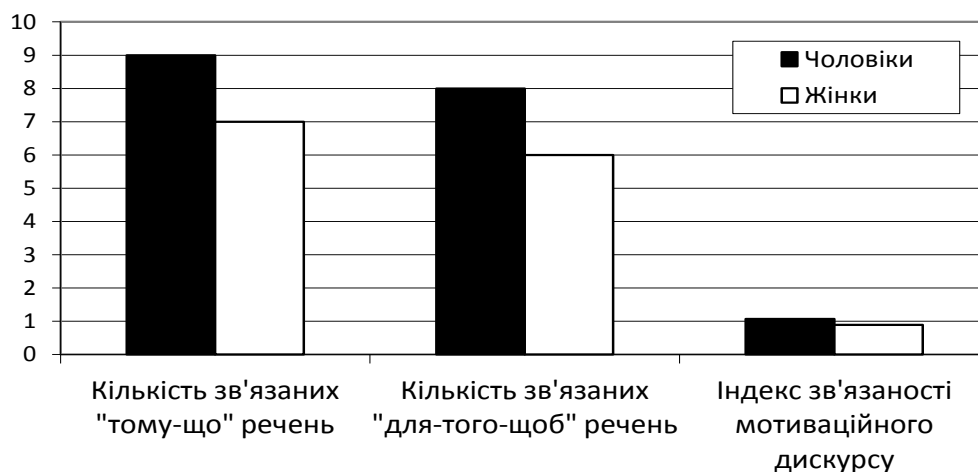

Рис. 4.3. Характеристики мотиваційного дискурсу, за якими спостерігаються відмінності між чоловіками та жінками

За характеристикою «кількість зв'язаних тому-що речень» ($\text{ч} = 9$; $\text{ж} = 7$) та «індекс зв'язаності мотиваційного дискурсу» ($\text{ч} = 1,07$; $\text{ж} = 0,89$) виявлені статистично значущі відмінності на рівні $p < 0,05$. Також виявлена тенденція до появи відмінностей ($p < 0,08$) за показником «кількість зв'язаних для-того-щоб речень» ($\text{ч} = 8$, $\text{ж} = 6$). Тобто, в цілому у мотиваційному дискурсі чоловіків виявилось більше речень, зв'язаних у послідовні мотиваційні ланцюги, тоді як у жінок таких ланцюгів менше.

Отже, зв'язаність мотиваційних дискурсів, як у тій частині ментативу, яка орієнтована у минуле, так і тій, що орієнтована на майбутнє, в цілому вища по вибірці чоловіків. Тобто, вищим є ступінь зв'язку мотиваційних конструкцій між собою – у чоловіків у більшій кількості випадків кожне наступне мотиваційне речення пов'язане із попереднім.

Аналіз статистичної значущості відмінностей між учасниками дослідження різного віку дозволив виявити, що лише за параметром «середня довжина серії «для-того-щоб» речень» різняться учасники віку ранньої дорослості (21-30 = 2) та (31-40 = 3) років ($p < 0,05$); за ним же є тенденція до значущих відмінностей у віці ранньої (31-40 = 3) та середньої дорослості (41-52 = 2) років ($p = 0,05$). Як видно з рис. 4.4, у віці 31-40 років спостерігається зростання середньої довжини серії «для-того-щоб» речень, яка є мірою насиченості події мотиваційними реченнями, орієнтованими на майбутнє. Тобто, у цьому віці зростає кількість мотивацій кожної події/ситуації, причому – із орієнтацією на майбутнє і цільовий компонент активності.

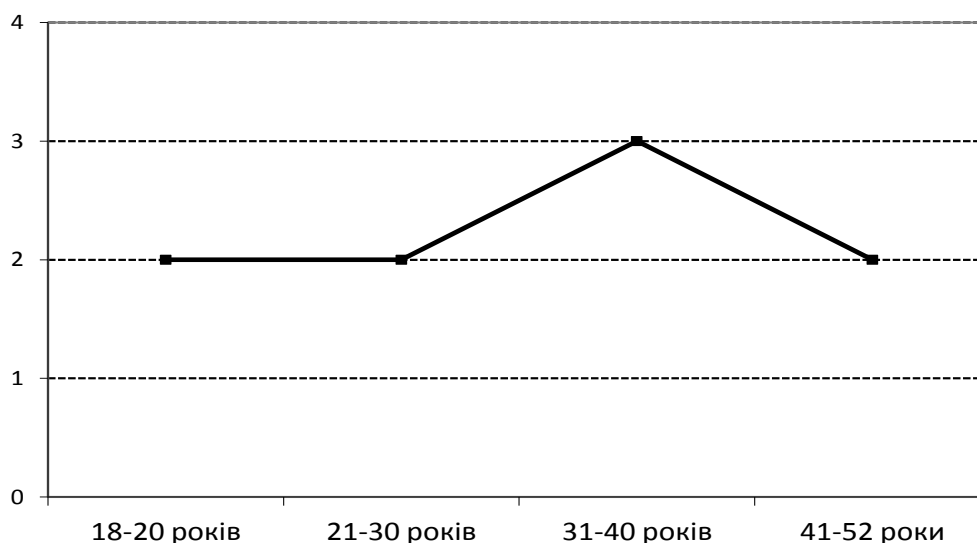

Рис. 4.4. Вікова динаміка характеристики мотиваційного дискурсу «середня довжина серії «для-того-щоб» речень»

Для аналізу відмінностей за базисними характеристиками (темпоральний баланс: орієнтація у минуле та на майбутнє; зв'язність дискурсів) на основі групування учасників передусім слід диференціювати їх за рівнем прояву згаданих характеристик (нижче та вище середнього по вибірці). По всій вибірці отримані такі показники: середній індекс орієнтації мотиваційного дискурсу у минуле ($T_{мин}$) рівний 2,05; середній індекс орієнтації мотиваційного дискурсу на майбутнє ($T_{майб}$) рівний 1,27; середній показник зв'язності мотиваційного дискурсу ($ЗВ_{МД}$) рівний 0,97. У табл. 4.2 наведено характеристики, за якими виявлено статистично значущі відмінності.

Учасники дослідження, в яких показник орієнтації у минуле вищий, ніж середній, мають у своїх наративах більшу кількість ситуацій (18), більшу довжину серії тому-що і для-того-щоб речень (4 та 3), більшу кількість таких речень (тому-що – 51, для-того-щоб – 26), відповідно – більший індекс відносного багатства мотиваційного дискурсу; суттєво більшу кількість фрагментованих тому-що речень (42) та більшу кількість зв'язаних (8) та фрагментованих для-того-щоб речень (18), відповідно – вдвічі більший індекс фрагментованості мотиваційного дискурсу (3,28); індекс темпорального балансу більший – зсунутий у минуле (-1,42).

Таблиця 4.2.

Кількісні характеристики мотиваційного дискурсу, за якими виявлені значущі відмінності (середні арифметичні)

	Темпоральний баланс				Індекс зв'язаності мотиваційного дискурсу (ЗВ _{мд})	
	Індекс орієнтації мотиваційного дискурсу в минуле		Індекс орієнтації мотиваційного дискурсу на майбутнє			
Критерій вибірки	< 2,05	> 2,05	< 1,27	> 1,27	< 0,97	> 0,97
Кількість ситуацій	14*	18	15	19	16	15
Середня довжина серії тому-що речень	2	4	3	4	3	3
Середня довжина серії для-того-щоб речень	2	3	2	4	2	2
Кількість тому-що речень	21	51	30	43	34	34
Кількість для-того-щоб речень	17	26	15	38	22	20
Індекс відносного багатства мотиваційного дискурсу	2,61	4,24	2,99	4,24	3,40	3,24
Кількість зв'язаних "тому-що" речень	8	9	8	9	5	11
Кількість фрагментованих "тому-що" речень	13	42	22	34	28	23
Кількість зв'язаних "для-того-щоб" речень	6	8	7	8	4	10
Кількість фрагментованих "для-того-щоб" речень	11	18	8	30	18	10
Індекс зв'язаності мотиваційного дискурсу	0,99	0,96	1,00	0,91	0,62	1,32
Індекс фрагментованості мотиваційного дискурсу	1,62	3,28	1,99	3,33	2,78	1,93
Індекс орієнтації мотиваційного дискурсу в минуле	1,44	2,83	1,97	2,24	2,08	2,01
Індекс орієнтації мотиваційного дискурсу на майбутнє	1,17	1,41	1,01	2,00	1,32	1,23
Індекс темпорального балансу мотиваційного дискурсу	-0,27	-1,42	-0,96	-0,25	-0,76	-0,78

* позначено середні показники зі статистично значущою різницею ($p < 0,05$);

Таблиця 4.3.

Типологія мотиваційних дискурсів (ментативний тип конструювання)

Типи мотиваційного дискурсу	Базисні характеристики			Додаткові характеристики	
	Орієнтація мотиваційного дискурсу у минуле	Орієнтація мотиваційного дискурсу на майбутнє	Індекс зв'язаності мотиваційного дискурсу	Фрагментованість мотиваційного дискурсу	Відносне багатство мотиваційного дискурсу
Орієнтований у минуле, фрагментований і збагачений	>	<	<	>	>
Орієнтований у минуле, збіднений	>	<	<	<	<
Орієнтований у минуле, зв'язно-фрагментований, збагачений	>	<	>	>	>
Орієнтований у минуле, зв'язний, збіднений	>	<	>	<	<
Темпорально збалансований, фрагментований і збагачений	>	>	<	>	>
Темпорально збалансований, зв'язно-фрагментований, збагачений	>	>	>	>	>
Орієнтований на майбутнє, фрагментований і збагачений	<	>	<	>	>
Орієнтований на майбутнє, збіднений	<	>	<	<	<
Орієнтований на майбутнє, зв'язно-фрагментований, збагачений	<	>	>	>	>
Орієнтований на майбутнє, зв'язний, збіднений	<	>	>	<	<
Невизначено темпорально орієнтований, зв'язаний, середньо багатий	<	<	>	<	=
Невизначено темпорально орієнтований, фрагментований, середньо багатий	<	<	<	>	=

В учасників дослідження, в яких індекс орієнтації мотиваційного дискурсу на майбутнє вищий, ніж середній, мають більшу кількість подій у наративах (19), більшу довжину серії обох

видів речень (4), більшу кількість самих речень (43 та 38), відповідно – майже вдвічі більший індекс відносного багатства мотиваційного дискурсу; більшу кількість фрагментованих тому-що і для-того-щоб речень – відповідно, вищий індекс фрагментованості мотиваційного дискурсу (3,33); індекс темпорального балансу зсунутий ближче до нуля – що означає його наближення до майбутнього.

Диференціюючи вибірку за індексом зв'язності мотиваційного дискурсу, можна відмітити, що у осіб, у яких показник зв'язності вищий, ніж середній, значущо переважають лише окремі коефіцієнти – більша кількість зв'язаних тому-що та для-того-щоб речень (11 та 10), менша кількість фрагментованих для-того-щоб речень (10), нижчий показник фрагментованості дискурсу (1,93).

Таким чином, на основі порівняльного аналізу мотиваційних дискурсів учасників дослідження, в якому диференціальними критеріями слугували базисні характеристики цих дискурсів, та результатів факторно-аналітичного моделювання типологічного базису, можна розробити типологію мотиваційних дискурсів, сконструйованих за ментативним типом – табл. 4.3.

Знаки «<» (менше), «>» (більше) та «=» (дорівнює) стосуються середніх арифметичних показників мотиваційних дискурсів за відповідними базисними характеристиками. Так, мотиваційний дискурс ментативного типу, «орієнтований у минуле, фрагментований і збагачений» – означає, що показник орієнтації у минуле більший, ніж середній, у майбутнє – менший, ніж середній, зв'язності – менший, ніж середній, фрагментованості та багатства – більший, ніж середній. А, приміром, «орієнтований на майбутнє, зв'язаний, збіднений» має орієнтацію у минуле меншу, ніж середня, на майбутнє – більшу, ніж середня, зв'язаність – більшу, ніж середня, фрагментованість та багатство – менші, ніж середні показники.

4.3. Тематика мотиваційного дискурсу особистості у контексті її життєвого шляху

Процедура аналізу тематики мотиваційного дискурсу особистості. Після проведення основної частини нарративного інтерв'ю та бесіди, відпочаткованої інтеракційним імпульсом, виокремлюється перелік подій, ситуацій із життя людини (мікронаративи), відносно яких учасникам дослідження пропонується

мотиваційно-дискурсивний імпульс. Після аналізу записів цієї частини виокремлюється перелік «тому-що» і «для-того-щоб» речень. Кількісний їх аналіз було здійснено у пункті 4.2. Разом із тим, отриманий перелік і є зовнішнім шаром мотиваційної тематики особистості, з якої надалі конструюється мотиваційний дискурс.

Завдання цього етапу дослідження – проникнення під цей шар, виокремлення базисних елементів мотиваційної теми та пошук взаємозв'язків між ними. Зовнішній тематичний шар, як і будь-який текст, характеризується «надлишковістю», тобто містить багато повторів, додаткових, не-мотиваційних елементів тощо. У зв'язку з цим виникає потреба у редукції змісту виокремлених речень, зведення їх до певного мінімально-можливого набору дискурсивних одиниць. Релевантним поставленій меті є *метод вільного сортування* (див. Серкин, 2008), при якому редукція даних відбувається у рамках дискурсу самого учасника дослідження і без привнесення дискурсу дослідника. Учаснику пропонується розподілити речення так, щоб утворилася певна кількість груп речень, близьких за змістом. Після завершення роботи – кожному з груп пропонують назвати, або підібрати речення, яке б максимально відповідало змісту об'єднаних речень.

Наступний крок – узагальнення отриманих даних, пошук основи та класифікація отриманих змістів із метою виокремлення певних груп домінуючих мотиваційних тем.

Змістовий аналіз тематики мотиваційного дискурсу особистості. У результаті узагальнення даних усіх учасників дослідження (124 особи, 6786 речень) виокремлено 26 тем мотиваційного дискурсу (наводяться у порядку спадання їх кількості): 1) значущі стосунки, афіліація, дружба, кохання (5,3%); 2) визнання, схвалення (5%); 3) підконтрольність, залежність (4,7%); 4) стабільність (4,7%); 5) самодетермінованість (4,5%); 6) досягнення успіху (4,4%); 7) духовність (4,3%); 8) матеріальне забезпечення (4,2%); 9) захоплення процесом, творчість (потік) (4,2%); 10) ризик, надситуаційна активність (4%); 11) самоактуалізація, самореалізація (3,9%); 12) самооцінка, почуття гідності (3,9%); 13) новизна (3,8%); 14) чесність (3,8%); 15) емоції та почуття (3,6%); 16) екзистенція, життя (3,5%); 17) відповідальність за інших (3,5%); 18) термінальна тема (смерть) (3,4%); 19) адаптація, пристосування (3,4%); 20) альтруїзм (3,3%); 21) лідерство, влада, контроль (3,3%); 22) самоствердження (3,3%); 23) задоволення (гедонізм) (3,3%);

24) естетика (3,1%); 25) уникання невдачі (2,8%); 26) патріотизм (2,7%).

Тема *«Значущі стосунки (афіляція, дружба, кохання)»* займає перше місце за частотою появи. Ця тема утворена реченнями, зміст яких у той чи інший спосіб торкається стосункового спричинення життєвих подій. Йдеться про взаємини дружби, зради, кохання чи його відсутності тощо. Сюди належать, наприклад, такі речення: *«Тому, що він для мене важливий», «Для того, щоб завоювати його прихильність», «Щоб колеги не подумали про мене погано», «Бо кохаю її», «Для того, щоб розірвати ці виснажливі стосунки».*

«Визнання, схвалення» є темою, до якої включенні речення-прагнення соціальної оцінки. Йдеться про бажання отримати від інших визнання та схвалення своїх досягнень, зусиль, зовнішності, потреб, а також про не-отримання такого; про визнання/невизнання й прийняття/неприйняття інших людей. Прикладами таких речень є: *«Бо втомилася щось робити, а у відповідь – ні слова вдячності», «Бо я не розумію, як можна стільки працювати важко, а тебе навіть не похвалили», «Тому, що хочу, щоб мене помітили, саме мене, а не мою зовнішність», «Ніхто мене не розуміє», «Я не можу прийняти такої його поведінки».*

Тема *«Підконтрольність, залежність»* віддзеркалює той фрагмент дискурсу, в якому людина конструює свою залежність від інших, неможливість/невміння/небажання прийняти самостійне рішення, взяти відповідальність за своє життя, стати суб'єктом своїх дій, здійснити вчинок. Для цієї теми характерні речення, зміст яких забарвлений пасивністю, втомою від відповідальності, зневірою у власні сили: *«Тому, що нічого не могла з тим зробити», «Для того, щоб не брати на себе відповідальності», «Щоб бути в теплі й не думати про майбутнє. Нехай хтось інший про мене думає», «Бо я так звик – рішення приймали мама, тато, старший брат – а я ніколи», «Це так важко – самій вирішувати».*

«Стабільність» є темою, у рамках якої змістовим інваріантом речень є бажання регулярності й повторюваності певних фрагментів життя, визначності, втома від змін і непередбачуваності, бажання відсутності змін. До речень, які конструюють цю тему, належать такі: *«Так хочеться вже спокою!», «Бо втомився переїздити з місця на місце», «Для того, що вставати вранці, й робити те саме: смажити яєчню, пити каву», «Тому, що набридло вранці вставати, й не знати, у якій країні ти встав», «Щоб не думати, йдучи на роботу – звільнять тебе сьогодні, чи ще лишать».*

«*Самодетермінованість*» – також одна зі значущих тем мотиваційних дискурсів. Вона твориться реченнями, змісті яких відбиває самостійність, незалежність, прийняття відповідальності за своє життя, певну «вчинковість» та суб'єктність, визнання себе джерелом власних рішень. Це, наприклад, такі речення, як: «Щоб стати незалежною», «Для того, щоб відчути, що я можу щось будувати сама», «Тому, що батьки весь час нав'язували мені свою думку, а я хочу сам!», «Втомилася бути пішаком у їх грі», «Бо моє життя – то моє життя, і лише я відповідаю за те, що в ньому відбувається».

Тема «*Досягнення успіху*» об'єднує змісти, які мають стосунок до успішності у діяльності, соціального успіху, досягнення певних цілей, вирішення поставлених завдань. При цьому проявляється потужний емоційний компонент, що вказує на радість від досягнення, задоволення від успіхів, невдоволеність і розчарування у випадку невдачі. Ілюстративними є такі речення: «Тому, що хочу отримати результат!», «Я не змогла виконати план продажів, дуже було неприємно», «Для того, щоб вирішити це питання будь-що», «Бо коли я йду до мети, мене ніхто не спинить», «Щоб стати на вершині, й з гордістю дивитися на пройдений шлях».

«*Духовність*» як тема мотиваційного дискурсу – об'єднує речення, які мають трансцендентний зміст, пов'язані із Богом, душею, вірою у щось більше, ніж матеріальний світ. Їхній зміст може сутнісно перетинатися з іншими темами, але у дискурсі досліджуваних вони виокремилися в окрему тему. Це, наприклад, такі речення: «Для того, щоб потім жити у кращому світі», «Я вручив своє життя Господу», «Бо вірю, що є інший світ», «Бог так вирішив», «Бо в душі кожного є світло», «Тому, що його дух у смятінні», «Тому, що під час молити я відчуваю єдність із Всесвітом».

Тема «*Матеріальне забезпечення*» об'єднує речення зі змістами: гроші, достаток, комфортне життя, прибуток, ситість, втеча від бідності. Часто ці змісти стосуються не себе, а дітей. Зокрема, це речення: «Щоб не бути голодним», «Втомилася рахувати копійки до зарплати», «Бо бачив, як живуть у Європі», «Щоб росли прибутки», «Бо не хочу, щоб діти жили, як я, у бідності», «Бо не хочу обирати, чи купити взуття, чи шапку», «Щоб мій син не почувався біднішим за інших».

Тема «*Захоплення процесом, творчість (потік)*» пов'язана із

зануренням людини у процес діяльності, творчості, інтеракції, «почуттям потоку» та переживанням при цьому ресурсних станів наповненості енергією, активізацією організму тощо. Це, наприклад, такі речення: «Тому що коли я пишу, то ніщо мене не турбує», «Тому що, коли я за кермом, я весь зібраний і повний сили, я відчуваю себе супер», «Я в танці забуваю про все на світі», «Для того, щоб отримувати задоволення від роботи».

«*Ризик, надситуаційна активність*» – тема, у якій концентруються змісти, пов'язані з ризиком, екстремальними переживаннями, виходом за межі зони комфорту, виконанням дій, надлишкових із точки зору необхідності, але важливих для людини. До речень, які ілюструють цю тему, належать: «Тому, що під час стрибка я відчуваю себе на межі», «Для того, щоб зробити більше, ніж я можу», «Бо коли мені треба докладати зусиль, виходити за зону комфорту – тоді я расту», «Для того, щоб відчути смак життя».

Тема «*Самоактуалізація, самореалізація*» пов'язує речення, які стосуються реалізації власних здібностей, потреб у «спорідненій праці», самоактуалізації в цілому. Це такі речення, як: «Тому, що я хочу навчитися це робити найкраще», «Для того, щоб реалізувати себе», «Щоб робити те, що я умію, й умію дуже добре», «Бо для мене йти сходами догори – то найбільше задоволення», «Щоб розвивати свої здібності».

«*Самооцінка, почуття гідності*» – тема, утворена реченнями, що стосуються віри у свої сили, високої/низької самооцінки, віри у достоїнність, почуття власної гідності, поваги до гідності інших. Прикладом є такі речення: «Бо я ціную себе», «Для того, щоб потім сам себе міг поважати», «Тому, що я достойний цього», «Не хочу, щоб об мене витирали ноги», «Бо не вірила у свої сили», «Тому, що не поважаю його», «Щоб мене не принижували».

Тема «*Новизна*» стосується речень, тематично об'єднаних змістами новизни, прагненням змін, бажанням оновлення у житті, в діяльності або стосунках. Ця тема звучить так: «Щоб відчути щось нове», «Він був новим, свіжим, як ковток повітря», «Схотілося спробувати чогось новенького», «Бо хочу змін», «Втомилася від застою, від стояння на місці», «Бо хочу робити щось нове, навчитися іншому чомусь».

Тема «*Чесність*» – презентує ті речення, які стосуються чесності із собою та іншими, відвертості у взаємодії, правди, яку важко

сказати, звинувачення у нечесності інших. Це такі речення: «Щоб бути чесним із самим собою», «Бо не хочу брехати», «Не люблю неправди», «Бо я звик по чесному – або так, або ніяких стосунків», «Тому що вважаю, що коли друг – то кажи правду, і я готовий її почути».

«Емоції та почуття» – узагальнююча тема для груп емоцій, почуттів, які містяться у змістах речень і містять певний мотивуючий потенціал, наповнюють пояснення подій і вчинків: «Бо він розізлився», «Щоб бути щасливою», «Бо така радість у нього була на лиці», «Щоб його очі світилися від захвату», «Тому, що була така пригнічена й виснажена», «Тому, що почуття захопили мене».

Екзистенційна тема «Життя» сконструйована реченнями, які містять слова та фрази філософського відтінку: життя, його цінність і самоцінність, екзистенція як фінітне пояснення. Це звучить так: «Щоб жити», «Тому, що цінували життя», «Бо його життя – то найвища цінність», «Я все віддав, аби лиш він жив», «Тому, що життя – священне», «Я хочу просто жити, і все».

Тема «Відповідальність за інших» об'єднує такі речення: «Тому, що я відповідаю за нього», «Бо він ні про кого, крім себе не думає», «Для того, щоб стати відповідальнішим», «Бо турбуватися про них – мій обов'язок», «А хто, крім мене – вона ж мені вірить», «Як там кажуть, ми відповідаємо за тих, кого приручили?», «Щоб він думав не лише про себе, але й про сім'ю» тощо. Це речення, які пов'язані зі узяттям на себе відповідальності за когось.

Термінальна тема, названа «Смерть», стосується згадок про смерть, про скінченність життя, про невідворотність кінця. Це речення типу: «Щоб лишити щось по собі», «Тому, що хотіла лишити слід», «Бо він пішов, а пам'ять про нього у мені живе», «Для того, щоб не зникнути безслідно», «Бо усі ми смертні», «Він не думає, що туди нічого не забереш, усе тут лишиться», «Бо страшно про це навіть думати».

Тема «Адаптація, пристосування» відображає змісти, які стосуються пристосування до обставин, особистісних змін після певних подій, бажання або небажання змінюватися у мінливому світі. Прикладом можуть слугувати такі речення: «Тому, що мала весь час до нього пристосовуватися», «Я не хочу себе міняти під нього», «Тому що по іншому – ніяк, якщо себе не зміниш під систему, тебе зламують».

Тема «*Альтруїзм*» віддзеркалює допомогу іншим, підтримку, пояснення поведінки інших такими ж альтруїстичними причинами. Наприклад: «Тому, що він просто хотів мені допомогти», «Я допомагаю людям, і це – основне, що мене тримає на цій роботі», «Для того, щоб навчитися підтримувати його», «Тому, що мені так захотілося – і я віддав їй усі кишенькові гроші», «У мене є, а у них – немає».

Тема «*Лідерство, влада, контроль*» утворена реченнями, загальний зміст яких пов'язаний із лідерством, бажанням контролювати інших, владними мотивами, можливістю вести інших за собою. Це речення такого типу: «Бо я знаю, як треба робити», «Для того, щоб показати іншим, що мій шлях правильний», «Щоб він ішов за мною, а не я за ним», «Так склалося, що у нашій родині я лідер, я веду».

Тема «*Самоствердження*» за своїм змістом займає позицію, близьку до теми самодетермінації та теми самооцінки, однак, має й певні відмінності. У темі самодетермінації чіткий акцент на незалежності, а у темі самооцінки – йдеться переважно про констатацію факту й визнання іншими своєї гідності. У темі самоствердження переважає акцент на власній активності у процесі утвердження себе і визнання своєї значущості. Це такі речення: «Тому, що я щось досягнув у житті, і себе за то поважаю», «Для того, щоб довести, що я не пuste місце», «Тому, що вважаю – кожного дня треба щось робити, щоб не впасти».

Тема «*Задоволення (гедонізм)*» пов'язує змісти, які стосуються почуттів приємності, задоволення, бажання отримати насолоду, уникання ситуацій, у яких відсутній елемент приємності. Це такі речення: «Щоб було приємно», «Нічого не робити – така насолода», «Бо я просто люблю музику», «Щоб мені було комфортно», «Бо він ніколи не знав, як то смачно», «Тому, що люблю дотик хутра до своєї шкіри».

«*Естетика*» – одна з тем, яка має відносно невелике навантаження. Тема естетики сконструйована реченнями, у змісті яких переважають інтонації краси, візуальної приємності, естетичного задоволення. Це речення такого типу: «Щоб було красиво», «Тому, що мені не подобається безлад», «Люблю, коли речі красиві», «Щось у ньому таке було... естетичне», «Тому, що приємно дивитися».

Тема «*Уникання невдачі*» за своїм кількісним наповненням також опинилася внизу списку. Вона утворена такими реченнями: «Бо боялася, що нічого не вийде», «А який сенс, однак – не справлюсь», «Щоб не плакати від поразки», «Щоб не було боляче», «Тому, що страшно – ану як не вступлю?», «Він усе життя наче й не жив – боявся не туди ступити, не те сказати».

Тема «*Патріотизм*» утворена з речень, у яких звучать змісти, пов'язані із патріотизмом, любов'ю до Батьківщини, небажанням виїздити назавжди, бажанням економічного й політичного росту країни. Цю тему ілюструють такі речення: «Щоб у країні стало краще жити», «Для того, щоб щось зробити для країни», «Тому, що хочу тут жити», «Бо моїм дітям тут жити – я хочу щоб стало краще», «Тому, що це – моя Батьківщина».

Узагальнюючи результати класифікації тематики мотиваційного дискурсу, варто відмітити важливу закономірність – визначені теми цілком вкладаються у наукові дискурси психології мотивації – теорії мотивації досягнення (теми досягнення успіху та уникання невдачі), теорії самодетермінації (теми значущих стосунків, самодетермінації, підконтрольності), теорії мотивації влади (тема лідерства, влади), теорії мотивації афіляції (значущі стосунки, альтруїзм, відповідальність за інших), теорію самоактуалізації (самоактуалізація, самоствердження, естетика, матеріальне забезпечення). Виявлений факт є підтвердженням нашого уявлення про науковий мотиваційний дискурс як певний фрагментарний зліпок із дійсності, а отже, може йтися про одну із засадничих ідей соціальної психології мотивації – ідею еквівалентності тематик наукового дискурсу психології мотивації та мотиваційного дискурсу особистості.

Розподіл тематики мотиваційного дискурсу у полі «центр-периферія». Підраховуючи індивідуальне кількісне наповнення кожної з категорій можна визначити ступінь *центральності-периферійності* певної теми. Чим більше речень, фраз наповнюють певну категорію, тим частіше вона використовується у мовлення, а відтак – і є ближчою до центру мотиваційного дискурсу особистості. Також можна говорити про *політематичність* мотиваційного дискурсу – як кількість тем, які у ньому присутні.

Наприклад, у досліджуваній Г. *центральне місце* у мотиваційному дискурсі посідає тема визнання й самооцінки («бути

потрібною комусь», 16 речень), тема стосунків (кохання) («кохати», 14 речень). Наближаються до центру теми родини («мати свою родину», 11 речень), підконтрольності («хтось так захотів, і так сталося», 9 речень), стабільності («стабільність», 9 речень). На *периферії* мотиваційного дискурсу – теми досягнення («досягати мети», 5 речень), альтруїзму («допомагати комусь», 4 речення), чесності («бути чесним із собою та іншими», 4 речення) та грошей («заробляти гроші», 3 речення). З точки зору кількісного наповнення центру-периферії – то бачимо, центр мотиваційного дискурсу бі-тематичний (2 теми), а периферія – квадро-тематична (4 теми); саме мотиваційно-дискурсивне поле – високо-дискретне (велика різниця між кількісними наповненнями різних тем).

Також є можливість аналізу типу інтеракційного простору, у якому конструюється мотиваційний дискурс. Мотиваційний дискурс досліджуваної Г., приміром, існує переважно у просторі монологу, про що свідчить формулювання більшості речень з рефлексивної Я-позиції.

Політематичність мотиваційного дискурсу. Параметр політематичності мотиваційного дискурсу визначається кількістю тем, які у цьому дискурсі присутні. Зважаючи також на розподіл їх у полі «центр-периферія» можна виокремити шість типів мотиваційного дискурсу (див. рис. 4.5). Тип перший – *монотематичні центр і периферія* (рис. 4.5, ліворуч угорі). У цьому дискурсі є дві теми, одна з яких – центральна, інша – периферійна. Тип другий – *політематичний центр і монотематична периферія* (праворуч угорі). Це дискурси, у центрі яких перебуває декілька тем, а на периферії – одна, як, наприклад, у досліджуваного К., у центрі дискурсу якого перебувають дві теми – «Альтруїзм» (7) і «Чесність» (7), а на периферії лише одна – «Матеріальне забезпечення» (4). Третій тип – *мотиваційний дискурс із монотематичним центром і політематичною периферією* (рис. 4.5, ліворуч посередині). У цих дискурсах, навпаки – у центрі одна тема, а на периферії – багато тем. Приміром, це дискурс досліджуваного Н., у центрі якого – тема «Самодетермінованості» (9), а на периферії – 3 теми («Матеріальне забезпечення» (4), «Задоволення» (4), «Духовність» (4)). Четвертий тип – *мотиваційний дискурс із політематичним центром та периферією* (рис. 4.5, праворуч посередині). Таких дискурсів більшість. Це, наприклад, дискурс досліджуваної Г.

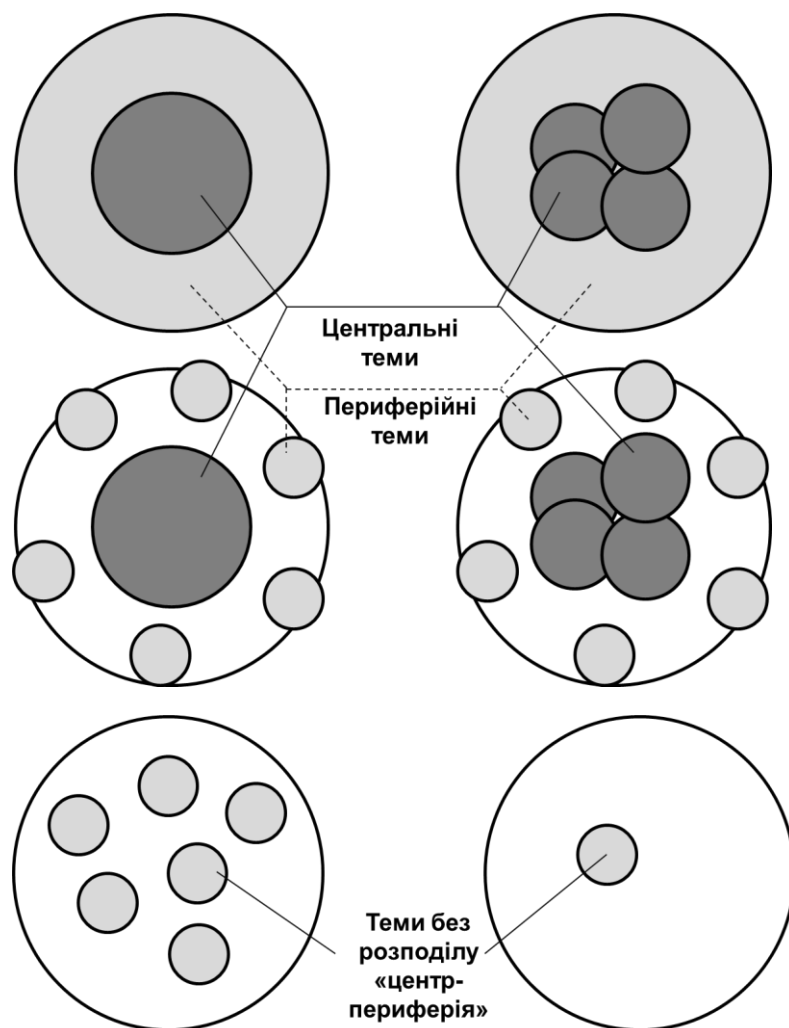

Рис. 4.5. Графічна модель типології мотиваційного дискурсу за розподілом тем у полі «центр-периферія»

П'ятий тип – *політематичні дискурси із рівномірним розподілом* (рис. 4.5, ліворуч унизу). Це дискурси, в яких відсутній поділ на центр-периферію за рахунок однакового кількісного наповнення кожної із тем. Це, приміром, дискурси досліджуваних Л. та З. У досліджуваного Л. це теми «Ризику» (8) та «Матеріального забезпечення», а у досліджуваного З. – теми «Альтруїзму» (7) та «Чесності» (7). Останній, шостий тип – *монотематичний мотиваційний дискурс* (рис. 4.5, праворуч унизу), рідкісний тип дискурсу, який у нашій вибірці був виявлений лише двічі. У дискурсі цього типу наявна лише одна тема, яка є водночас і центром, і периферією.

Тематична дискретність мотиваційного дискурсу. Розподіл тем мотиваційного дискурсу також можна аналізувати з точки зору його дискретності-континуальності. *Континуальний дискурс* має

рівномірний розподіл тем, і перехід від центру до периферії є повільним, без стрибків, такий, при якому може бути важко розмежувати ці полюси (див., приміром, приклад із досліджуваною Г.). До континуальних також належать дискурси п'ятого та шостого типів (рис. 4.5). *Дискретний дискурс* характеризується великими стрибками між кількостями тем у центрі та периферії. Це дискурси, як правило, першого-четвертого типів, однак тут можуть бути винятки, як у випадку із досліджуваною Г. Кількісною мірою дискретності слугує стандартне відхилення кількісного наповнення кожної із тем мотиваційного дискурсу особистості.

4.4. Характеристики мотиваційного дискурсу, сконструйованого за наративний типом

У дослідженні першим, базовим кроком є власне конструювання респондентом наративу про своє життя, відпочатковане наративним імпульсом. Наративи після транскрипції піддаються аналізу, в якому, передусім, здійснюється їх розподіл на власне наративні фрагменти (мікро-нاراتиви) та не-нاراتивні частини (мікро-ментативи). Аналіз виокремлених наративних і ментативних фрагментів, із точки зору наявності у них ознак мотиваційного дискурсу, дає змогу виділити ряд кількісних характеристик, співвідношення між якими важливо вивчати перед тим, як розпочинати рух до оприявлення змістовної типології мотиваційного дискурсу та практик його конструювання. Сегментація аналізу наративу пов'язана із ідеєю О.В. Полуніна про квантифікацію наративу суб'єктивним теперішнім та монофокальністю уваги на мікро-нاراتиви, тривалість яких тенденційно здатна до дрейфу (Полунін, 2012).

Кількісні характеристики мотиваційного дискурсу (нاراتивний тип конструювання).

Кількість мікро-нاراتивів (або кількість ситуацій/подій) (m) – спосіб підрахунку див. у 4.2.

Кількість спонтанних мікро-ментативів (N_M) – кількість не-нاراتивних фрагментів, виокремлених після транскрипції записів наративного інтерв'ю. Спонтанність у назві характеристик пов'язана із тим, що респонденти самостійно, без настанови дослідника, переходили із наративної форми оповіді у ментативну. У наступному

прикладі перші речення – мікро-нарратив, останній фрагмент, позначені *курсивом* – спонтанний мікро-ментатив: «До 9 класу я ходила в різні гуртки. Здається, 2 роки я ходила в музичну школу, *але то було більше бажання мого дідуся, який хотів, щоб я грала. Мені ж то зовсім не подобалося*».

Загальний нарративно-ментативний баланс (B_{HM}) – обчислюється як різниця між кількістю мікро-нарративів і спонтанних мікро-ментативів (форм. 2.8). Відображає збалансованість кількості мікро-нарративів та мікро-ментативів у межах одного великого нарративу.

$$B_{HM} = m - N_M ; \quad (4.9)$$

де:

m – кількість мікро-нарративів;

N_M – кількість спонтанних мікро-ментативів.

Кількість мікро-нарративів із мотиваційним дискурсом (m_{MD+}) – кількість мікро-нарративів, у змісті яких простежуються мотиваційно-дискурсивні конструкції. Так, наприклад, виглядає мікро-нарратив учасниці дослідження: «*Потім я поступала в універ. Я дуже хотіла в Київ, на психолога, але і в Житомир подали сюди на психолога. Виходить, я поступила в Житомир на державне, а потім мені повідомили, що я поступила в Київ на державне*». Відображає наповненість мікро-нарративу мотиваційним змістом.

Кількість мікро-нарративів без мотиваційного дискурсу (m_{MD-}) – кількість мікро-нарративів, у змісті яких не простежуються мотиваційно-дискурсивні конструкції (вони або взагалі відсутні, або оприявнюються у наступному за мікро-нарративом мікро-ментативі). Наприклад: «*Я народилася у неповній родині, тато з мамою розведені. Роль батька виконувала сестра*».

Відносна мотиваційно-дискурсивна навантаженість нарративу ($MДН_H^{відн}$) – обчислюється як відношення різниці кількості мікро-нарративів із мотиваційним дискурсом та без нього до загальної кількості мікро-нарративів (форм. 4.10).

$$MДН_H^{відн} = \frac{m_{МД+} - m_{МД-}}{m}; \quad (4.10)$$

де:

m – кількість мікро-нарративів;

$m_{МД-}$ - кількість мікро-нарративів без мотиваційного дискурсу;

$m_{МД+}$ - кількість мікро-нарративів із мотиваційним дискурсом.

Абсолютна мотиваційно-дискурсивна навантаженість нарративу ($MДН_H^{abc}$) – обчислюється як відношення кількості мікро-нарративів із мотиваційним дискурсом до загальної кількості мікро-нарративів (форм. 4.11).

$$MДН_H^{abc} = \frac{m_{МД+}}{m}; \quad (4.11)$$

де:

m – кількість мікро-нарративів;

$m_{МД+}$ – кількість мікро-нарративів із мотиваційним дискурсом.

Кількість мікро-ментативів із мотиваційним дискурсом ($N_M^{МД+}$) – кількість мікро-ментативів, у змісті яких простежуються мотиваційно-дискурсивні конструкції. Приміром, учасниця дослідження після оповіді про друзів, каже: «Тут інколи періоди бувають, що хочеться піти додому, щоб не бачити друзів. А буває, просто хочеться лишитися у гуртожитку, коли тут нікого немає».

Кількість мікро-ментативів без мотиваційного дискурсу ($N_M^{МД-}$) – кількість мікро-ментативів, у змісті яких відсутні мотиваційно-дискурсивні конструкції (такі ментативи містять переважно тексти емоційно-почуттєвого характеру, описи переживань, ставлень тощо). Наприклад: «Це була настільки страшна мені картинка. Спочатку так було гарно, а потім – страшно».

Відносна мотиваційно-дискурсивна навантаженість спонтанного ментативу ($MДН_M^{відн}$) – обчислюється як відношення різниці кількості мікро-ментативів із мотиваційним дискурсом та без нього до загальної кількості мікро-ментативів (форм. 4.12).

$$МДН_M^{відн} = \frac{N_M^{МД+} - N_M^{МД-}}{N_M}; \quad (4.12)$$

де:

N_M – кількість мікро-ментативів;

$N_M^{МД-}$ – кількість мікро-ментативів без мотиваційного дискурсу;

$N_M^{МД+}$ – кількість мікро-ментативів із мотиваційним дискурсом.

Абсолютна мотиваційно-дискурсивна навантаженість спонтанного ментативу ($МДН_M^{abc}$) – обчислюється як відношення кількості мікро-ментативів із мотиваційним дискурсом до загальної кількості мікро-ментативів (форм. 4.13).

$$МДН_M^{abc} = \frac{N_M^{МД+}}{N_M}; \quad (4.13)$$

де:

N_M – кількість мікро-ментативів;

$N_M^{МД+}$ – кількість мікро-ментативів із мотиваційним дискурсом.

Відносна мотиваційно-дискурсивна навантаженість тексту ($МДН^{відн}$) – обчислюється як сума відносних мотиваційно-дискурсивних навантажених наративу й ментативу (форм. 4.14).

$$МДН^{відн} = МДН_H^{відн} + МДН_M^{відн}; \quad (4.14)$$

де:

$МДН_H^{відн}$ – відносна мотиваційно-дискурсивна навантаженість наративу;

$МДН_M^{відн}$ – відносна мотиваційно-дискурсивна навантаженість ментативу.

Абсолютна мотиваційно-дискурсивна навантаженість тексту ($МДН^{abc}$) – обчислюється як сума абсолютних мотиваційно-дискурсивних навантажених наративу й ментативу (форм. 4.15).

$$МДН^{abc} = МДН_H^{abc} + МДН_M^{abc}; \quad (4.15)$$

де:

$МДН_H^{abc}$ – абсолютна мотиваційно-дискурсивна навантаженість наративу;

$МДН_M^{abc}$ – абсолютна мотиваційно-дискурсивна навантаженість ментативу.

Аналіз взаємозв'язків між виділеними кількісними характеристиками мотиваційного дискурсу наративного типу. Зважаючи на невелику кількість узагальнюючих характеристик (мотиваційно-дискурсивний баланс та мотиваційно-дискурсивна навантаженість (наративу, ментативу та тексту загалом)) факторно-аналітичне моделювання не є доцільним, натомість, варто проаналізувати кореляційні співвідношення між цими характеристиками, а також – ймовірні їх варіації залежно від типу вибірки.

Загальний наративно-ментативний баланс (який виражає співвідношення між обсягами власне наративних та ментативних фрагментів у великому наративі) має додатнє значення (відповідно, зміщений у наративний бік), і статистично значуще ($p < 0,05$) прямо корелює із кількістю наративів ($r = 0,60$), кількістю наративів із мотиваційним дискурсом ($r = 0,94$), мотиваційно-дискурсивною навантаженістю наративу ($r = 0,69$), а також із мотиваційно-дискурсивною навантаженістю тексту ($r = 0,38$). Тобто, особи із більшим зсувом балансу у наративний бік ймовірно матимуть більше наративів із мотиваційним дискурсом.

Водночас, простежується цікава тенденція. Кількість спонтанних мікро-ментативів тісно й значуще корелює із кількістю мікро-наративів ($r = 0,67$; $p < 0,05$), що цілком зрозуміло – оскільки чим більше наративних фрагментів у великому наративі, тим більше там може бути й мікро-ментативів. Однак, іще тісніший взаємозв'язок простежується між кількістю мікро-ментативів та кількістю мікро-наративів без мотиваційного дискурсу ($r = 0,96$; $p < 0,05$). Зіставлення цих коефіцієнтів дає підстави для висновку, що при побудові

нарративу ті мікро-нарративи, у змісті яких були відсутні мотиваційні конструкції (які би пояснювали причини вчинків чи їх цілі), учасники дослідження спонтанно супроводжували ментативними фрагментами, у яких таке пояснення уже давалося. Менші кореляції між кількістю мікро-ментативів із мотиваційними конструкціями та кількістю мікро-нарративів ($r=0,38$; $p<0,05$) та кількістю мікро-нарративів без мотиваційних конструкцій ($r=0,60$; $p<0,05$) свідчать про те, що не у всіх мікро-ментативних фрагментах наявний саме мотиваційний дискурс у чистому вигляді – є ментативи із емоційним, оцінним дискурсами тощо. Підтвердженням такого висновку слугує ще одна статистично значуща кореляція – обернений зв'язок між кількістю мікро-ментативів із мотиваційними конструкціями та мотиваційно-дискурсивною навантаженістю нарративу ($r=-0,40$; $p<0,05$).

Аналіз кореляцій між мотиваційно-дискурсивними навантаженнями тексту та нарративу ($r=0,52$; $p<0,05$) й ментативу ($r=0,80$; $p<0,05$) дає підстави для висновку про більший внесок у навантаженість тексту мотиваційним дискурсом його ментативною частиною. Цей висновок підтверджується також порівнянням середніх величин абсолютних мотиваційно-дискурсивних навантажень нарративу ($МДН_H^{abc}=0,35$) й ментативу ($МДН_M^{abc}=0,48$). Ще яскравіше цю тенденцію можна простежити при порівнянні середніх відносних величин, в яких знак «-» вказує на зсув у бік дискурсів без вбудованих мотиваційних конструкцій: $МДН_H^{відн} = -0,3$; $МДН_M^{відн} = -0,04$ – у обох випадках спостерігається переважання дискурсів без мотиваційних конструкцій, однак у нарративній частині такий зсув значно більший.

4.5. Порівняльний аналіз характеристик мотиваційних дискурсів нарративного типу

Для уточнення виявлених і описаних тенденцій, для їх пояснення – слід продовжити кількісний аналіз, спрямувавши його на порівняльний аналіз мотиваційних дискурсів нарративного типу (за статтю, віком, домінуванням певних характеристик) та порівняльний аналіз самих характеристик по вибірці в цілому.

Порівняльний аналіз характеристик мотиваційних дискурсів нарративного типу. Передусім, загальна особливість –

переважання ($p < 0,05$) кількості мікро-нарративів (16) над кількістю мікро-ментативів (11), що цілком зрозуміло, зважаючи на спосіб постановки запитання при нарративному інтерв'ю. Важливою відмінністю є також переважання кількості мікро-нарративів без мотиваційного дискурсу (їх у середньому 10, тоді як із мотиваційним дискурсом – у середньому 6). Цікаво, що при цьому кількість мікро-нарративів і мікро-ментативів із мотиваційним дискурсом значущо не різняться (6 і 5 відповідно).

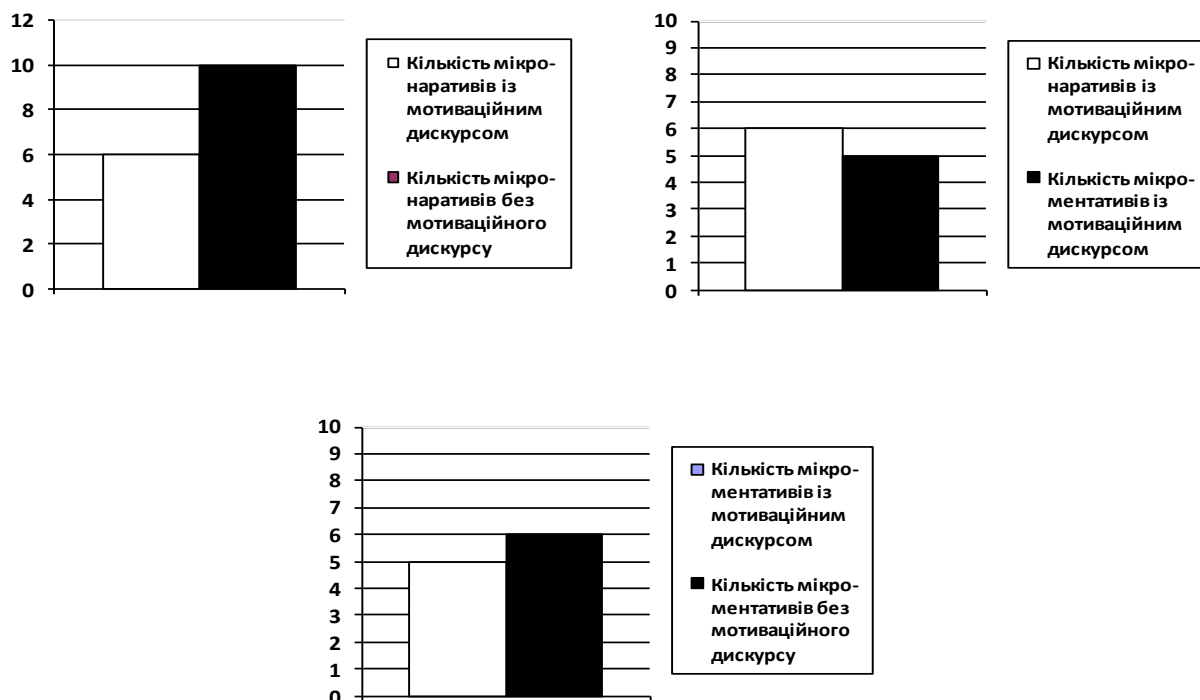

Рис. 4.6. Порівняльний аналіз відмінностей між кількісними характеристиками мотиваційного дискурсу нарративного типу

Це свідчить про стабільність відносного навантаження тексту мотиваційним дискурсом, незалежно від його способу конструювання. Також цікавим є майже 50% розподіл мотиваційно-дискурсивного навантаження у спонтанних ментативах – середня кількість мікро-ментативів із мотиваційним дискурсом рівня 5, без нього – 6, відмінності – не значущі.

Статистично значущими ($p < 0,05$) також виявилися відмінності між відносними мотиваційно-дискурсивними навантаженнями нарративу (-0,3) й ментативу (-0,04). У нарративній частині спостерігається зсув у бік домінування текстів без мотиваційно-дискурсивного навантаження, тоді як у ментативній частині – наближення до балансу (про що свідчить наближення індексу до

нуля). Таку ж картину показує порівняння абсолютних індексів (рис. 4.6) – середня навантаженість наративу рівня 0,35, ментативу ж 0,48 (відмінності статистично значущі, $p < 0,05$).

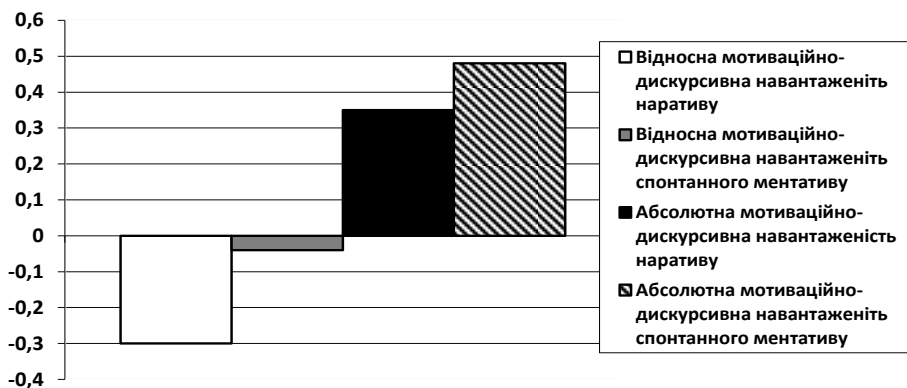

Рис. 4.7. Порівняльний аналіз відмінностей між узагальнюючими характеристиками мотиваційного дискурсу наративного типу

Порівняльний аналіз гендерних та вікових відмінностей мотиваційних дискурсів наративного типу. З метою статистичного порівняння вибірок за виокремленими вище характеристиками використано U-критерії Манна-Уїтні. Розглянемо, передусім, відмінності за гендерною ознакою (рис. 4.8).

Передусім, відсутні значущі відмінності у кількості мікро-нاراتивів, однак – кількість спонтанних мікро-ментативів хоч і незначно, але статистично значущо різняться (у середньому, чоловіки – 10, жінки – 12). Водночас, показник наративно-ментативного балансу у жінок (4) знаходиться ближчий до нуля, ніж у чоловіків (6).

Цікавою є внутрішня структура розподілу мотиваційно-дискурсивного компоненту між наративами та ментативами. У чоловіків більше мікро-нاراتивів із мотиваційним дискурсом (ч – 7, ж – 4), у жінок – мікро-ментативів (ч – 4, ж – 6). Ці ж висновки підтверджуються аналізом абсолютних та відносних мотиваційно-дискурсивних навантажень наративів чоловіків та жінок. Наративи чоловіків мають вищий рівень абсолютної мотиваційно-дискурсивної навантаженості (ч – 0,44, ж – 0,27) та відносної (ч – (-0,13), ж – (-0,45)).

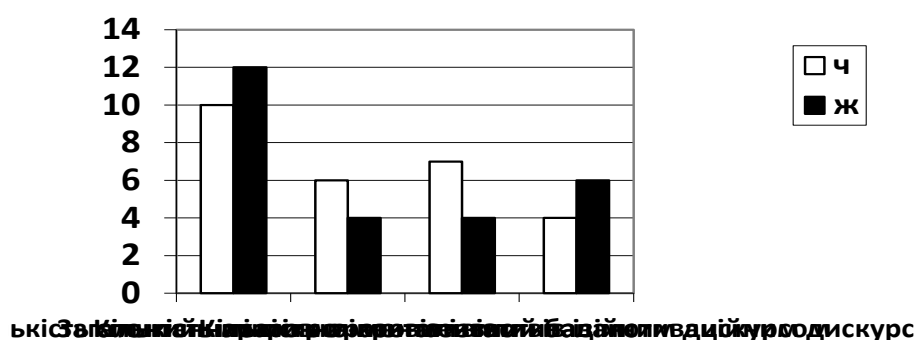

Рис. 4.8. Статистично значущі відмінності вихідних характеристик мотиваційних дискурсів наративного типу чоловіків та жінок

Аналіз вікової динаміки характеристик мотиваційного дискурсу дає можливість виявити декілька статистично-значущих тенденцій (див. табл. 4.6, рис. 4.9). З'ясовано, що відбувається поступове статистично значуще спадання кількості мікро-наративів із мотиваційним дискурсом. При цьому, росте кількість мікро-наративів без мотиваційного дискурсу, однак, ця тенденція не є статистично-значущою. У той же час, із віком кількість мікро-ментативів із мотиваційним дискурсом збільшується, а кількість їхня без мотиваційного дискурсу лишається стабільною протягом усього часу. Тобто, спостерігається віковий зсув мотиваційного дискурсу із нарративного до ментативного способу конструювання, що показано на рис. 4.9. На ньому ж видно, що загальна відносна мотиваційно-дискурсивна навантаженість усього тексту також падає, в основному, за рахунок її зменшення саме у частині нарративного конструювання.

Порівняльний аналіз відмінностей мотиваційних дискурсів нарративного типу за узагальнюючими характеристиками. Для аналізу відмінностей на основі групування учасників за узагальнюючими характеристиками (абсолютна мотиваційно-дискурсивна навантаженість нарративу, ментативу та тексту в цілому) передусім слід диференціювати за ними учасників за рівнем прояву цих характеристик (нижче та вище середнього по вибірці).

Кількісні характеристики мотиваційного дискурсу
(середні арифметичні)*

	Уся вибірка	Стать		Вік			
		ч	ж	18-20	21-30	31-40	40-52
Вік	34	33	35	19	26	36	46
Кількість ситуацій	16	16	15	15	15	17	16
Кількість мікро-наративів	16	16	15	15	15	17	16
Кількість спонтанних мікро-ментативів	11	10	12	<u>9</u>	10*	11	<u>12*</u>
Загальний наративно-ментативний баланс	5	6	4	<u>7</u>	6*	6	<u>4*</u>
Кількість мікро-наративів із мотиваційним дискурсом	6	7	4	7	6*	6	4*
Кількість мікро-наративів без мотиваційного дискурсу	10	9	11	8	9	11	11
Відносна мотиваційно-дискурсивна навантаженість наративу	-0,3	-0,13	-0,45	-0,13	-0,22*	-0,26	-0,46*
Абсолютна мотиваційно-дискурсивна навантаженість наративу	0,35	0,44	0,27	0,43	0,39*	0,37	0,27*
Кількість мікро-ментативів із мотиваційним дискурсом	5	4	6	<u>2</u>	5	5	<u>6</u>
Кількість мікро-ментативів без мотиваційного дискурсу	6	5	6	6	5	6	6
Відносна мотиваційно-дискурсивна навантаженість спонтанного ментативу	-0,04	-0,14	0,05	-0,47	0,02	-0,04	<u>0,05</u>
Абсолютна мотиваційно-дискурсивна навантаженість спонтанного ментативу	0,48	0,43	0,52	0,27	0,51	0,48	<u>0,53</u>
Відносна мотиваційно-дискурсивна навантаженість тексту	-0,34	-0,26	-0,40	<u>0,21</u>	-0,34	-0,42	<u>-0,42</u>
Абсолютна мотиваційно-дискурсивна навантаженість тексту	0,83	0,87	0,80	<u>1,1</u>	0,83	0,79	<u>0,79</u>

* **Напівжирним** шрифтом, підкресленнями та знаком (*) позначені показники, статистична значуща відмінність між якими $p < 0,05$.

Вибір абсолютних, а не відносних індексів зумовлений відсутністю від'ємних чисел, що спрощує розрахунки показників статистичної значущості, а також ідентичністю тенденцій, які демонструються ці показники.

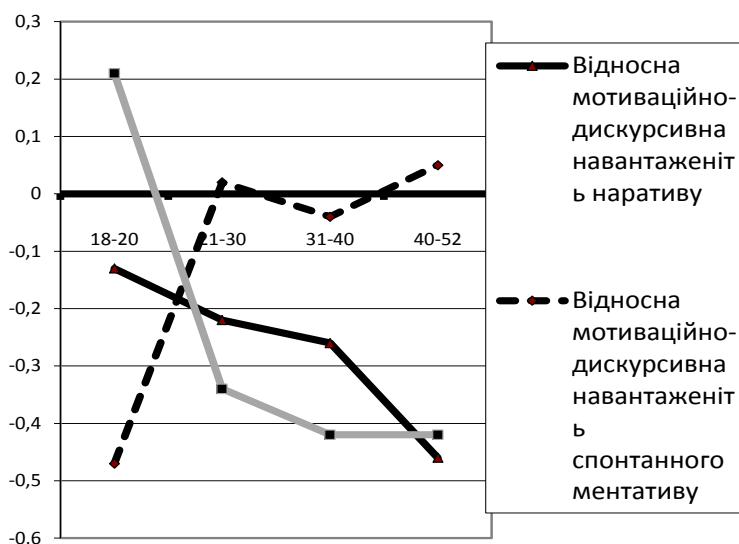

Рис. 4.9. Вікова динаміка відносної мотиваційно-дискурсивної навантаженості наративів і ментативів

По усій вибірці індекси $МДН_H^{abc}=0,35$; $МДН_M^{abc}=0,48$; $МДН^{abc}=0,83$. В табл. 4.7 наведено показники характеристик, за якими виявлено статистично значущі відмінності.

Учасники дослідження, у яких показник абсолютної мотиваційно-дискурсивної навантаженості наративу нижче середнього (таких у вибірці виявилося 66 осіб), мають більш статистично значущу кількість спонтанних мікро-ментативів (13 проти 8) при рівній кількості мікро-нاراتивів. За рахунок цього їх наративно-ментативний баланс зсунутий до нуля (2 проти 8), у бік рівності кількості цих двох способів конструювання дискурсу.

Таблиця 4.7.

Кількісні характеристики мотиваційного дискурсу, за якими виявлені значущі відмінності (середні арифметичні)*

	Абсолютна мотиваційно-дискурсивна навантаженість					
	наративу ($MДН_H^{abc}$)		ментативу ($MДН_M^{abc}$)		тексту ($MДН^{abc}$)	
Середній показник по вибірці	0,35		0,48		0,83	
Критерій вибірки	< 0,35	> 0,35	< 0,48	> 0,48	< 0,83	> 0,83
Кількість	66	58	56	68	69	55
Кількість мікро-нарративів	15	16	16	16	15	16
Кількість спонтанних мікро-ментативів	13	8	10	11	11	11
Загальний нарративно-ментативний баланс	2	8	5	5	5	6
Кількість мікро-нарративів із мотиваційним дискурсом	3	9	6	5	5	6
Кількість мікро-нарративів без мотиваційного дискурсу	12	8	10	11	10	10
Відносна мотиваційно-дискурсивна навантаженість нарративу	-0,64	0,08	-0,22	-0,36	-0,29	-0,31
Абсолютна мотиваційно-дискурсивна навантаженість нарративу	0,18	0,54	0,39	0,32	0,35	0,34
Кількість мікро-ментативів із мотиваційним дискурсом	6	4	2	8	6	4
Кількість мікро-ментативів без мотиваційного дискурсу	6	4	8	3	5	6
Відносна мотиваційно-дискурсивна навантаженість спонтанного ментативу	-0,02	-0,06	-0,60	0,43	0,03	-0,12
Абсолютна мотиваційно-дискурсивна навантаженість спонтанного ментативу	0,49	0,47	0,20	0,71	0,51	0,44
Відносна мотиваційно-дискурсивна навантаженість тексту	-0,38	-0,29	-0,24	-0,42	-0,85	0,30
Абсолютна мотиваційно-дискурсивна навантаженість тексту	0,81	0,86	0,88	0,79	0,58	1,15

* напівжирним шрифтом позначено середні показники зі статистично значущою різницею ($p < 0,05$);

Відтак, вони мають значно меншу кількість наративів із мотиваційним дискурсом (3 / 9) і більшу кількість – без нього (12 / 8). Цікаво, що у них же значущо більшою є кількість мікро-ментативів із мотиваційним дискурсом (6 / 4), що пов'язано із загальною більшою кількістю ментативів, бо за показниками навантаженості – таких відмінностей не спостерігається.

Учасники дослідження, у яких показник абсолютної мотиваційно-дискурсивної навантаженості ментативу нижчий, ніж середній (таких у вибірці виявилось 56 осіб), мають, відповідно, статистично значущо меншу кількість мікро-ментативів із мотиваційним дискурсом (2 / 8) та більшу – мікро-ментативів без мотиваційного дискурсу. У наративній же частині їх дискурсів суттєвих відмінностей не виявлено, крім тенденції до незначних відмінностей у кількості мікро-наративів із мотиваційним дискурсом (6 / 5; рівень значущості відмінностей $p < 0,053$); та трохи вищої абсолютної та відносної мотиваційно-дискурсивної навантаженості наративу ($p < 0,056$).

Аналіз відмінностей за критерієм абсолютної мотиваційно-дискурсивної навантаженості тексту показав їх відсутність, що зумовлено оберненими кореляційними зв'язками між мотиваційно-дискурсивними навантаженостями наративу й ментативу, які в сумі компенсують одна одну. Тому даний критерій не є диференційно-значущим для кількісної типології мотиваційних дискурсів наративного типу конструювання, а може слугувати лише додатковою описовою характеристикою.

Основи типології мотиваційних дискурсів, сконструйованих за наративним типом, на базі кількісних характеристик. Враховуючи результати кореляційного аналізу взаємозв'язків між характеристиками мотиваційних дискурсів наративного способу конструювання та їх порівняльного аналізу, є підстави виокремити дві базисні характеристики та одну – додатково-описову. Базисні: мотиваційно-дискурсивна навантаженість наративу ($МДН_H^{abc}$), мотиваційно-дискурсивна навантаженість ментативу ($МДН_M^{abc}$); описова: мотиваційно-дискурсивна навантаженість тексту ($МДН^{abc}$). Можливі варіанти комбінацій цих характеристик наведено у табл. 4.8.

У дискурсах із загальною **низькою мотиваційною навантаженістю** показники абсолютної мотиваційно-дискурсивної

навантаженості наративної й ментативної частин нижчі за середні; у таких дискурсах мала кількість мотиваційних конструкцій, хоча може бути велика кількість як самих наративів, так і ментативів. Це пов'язано із наявністю у ментативах, переважно, не-мотиваційних пояснень, натомість – більше емоційного чи оціночного дискурсу. Кількість таких наративів тісно пов'язана із віком – при переході від юнацького віку до віку середньої дорослості кількість їх невпинно зростає.

Таблиця 4.8.

Типологія мотиваційних дискурсів (ментативний тип конструювання), побудована на базисі кількісних характеристик

Тип мотиваційного дискурсу		Абсолютна мотиваційно-дискурсивна завантаженість наративу ($МДН_H^{abc}$)	
		$МДН_H^{abc} < \bar{X}$	$МДН_H^{abc} \geq \bar{X}$
Абсолютна мотиваційно-дискурсивна завантаженість ментативу ($МДН_M^{abc}$)	$МДН_M^{abc} < \bar{X}$	Низька мотиваційна навантаженість дискурсу ($МДН^{abc} < \bar{X}$)	Домінування мотиваційного навантаження наративу
	$МДН_M^{abc} \geq \bar{X}$	Домінування мотиваційного навантаження ментативу	Висока мотиваційна навантаженість дискурсу ($МДН^{abc} \geq \bar{X}$)

У дискурсах із **домінуванням мотиваційного навантаження наративу** баланс кількості мотиваційних конструкцій зміщений до наративної частини: більшість їх входить до структури самих наративів, тоді як у ментативних фрагментах таких конструкцій менше. Їх кількість також спадає із віком.

Вага дискурсів із **домінуванням мотиваційного навантаження ментативу** із віком зростає (див. табл. 4.7). У таких ментативах баланс кількості мотиваційних конструкцій зсунутий до ментативної частини, тоді як в наративах їх набагато менше.

У дискурсах із **загальною високою мотиваційною навантаженістю** спостерігається висока кількість мотиваційних

конструкцій у обох частинах тексту, і в наративах, і в спонтанних ментативах.

Відтак, можна виокремити чотири типи мотиваційних дискурсів, сконструйованих за наративним типом: 1) дискурс із загальною низькою мотиваційною навантаженістю; 2) дискурс із домінуванням мотиваційного навантаження наративу; 3) дискурс із домінуванням мотиваційного навантаження ментативу; 4) дискурс із загальною високою мотиваційною навантаженістю.

4.6. Практики конструювання мотиваційного дискурсу: конструктивно-осциляторний, структурний і темпоральний виміри

Узагальнюючи результати аналізу мотиваційних дискурсів особистості, презентованих у п. 4.2-4.5, а також звертаючись безпосередньо до їх якісного аналізу, можна виокремити декілька вимірів типових практик конструювання людиною мотиваційних дискурсів: конструктивно-осциляторний, темпоральний, структурний виміри.

Конструктивно-осциляторний вимір практик конструювання мотиваційного дискурсу. Зважаючи на розуміння самого поняття «практика», із масиву даних виокремлюються дві типові дискурсивні практики: *наративна* й *ментативна*, які перебувають між собою у складних семантичних відношеннях (див. далі про структурний вимір).

Наративна практика конструювання мотиваційного дискурсу полягає у конструюванні мотиваційних текстів через наратив: «хто – що – де – коли». Така практика пов'язана із осюжетненням мотивації (засобами наративізації) або мотиваційними включеннями у сюжет за рахунок тематичного виміру практик. У цьому випадку мотиваційні конструкції є прихованими, вбудованими у наратив – характерною їх рисою є імпліцитність. Їх важко виявити, почути й самій людині, а тим більше – досягти змін, у разі потреби, всередині наративу. Отже, характерними ознаками таких практик є *імпліцитність* і *стабільність* мотиваційних конструкцій. Вони наче пронизують життєвий світ людини, входять до його тканини. Саме тому їй важко уявити можливість змін, і більше того – усвідомити їх необхідність. Така наративізація мотиваційного дискурсу супроводжується також екстра-лінгвістичними компонентами: окремі фрагменти наративу,

або цілі наративи супроводжуються посиленою жестикуляцією, мімічними реакціями, емоційними проявами у тембрі й темпі мовлення тощо.

Ментативна практика конструювання мотиваційного дискурсу полягає, відповідно, у конструюванні мотиваційного дискурсу ментативними засобами: «що означає – чому – за яких умов – чим підтверджується». Мотиваційні конструкції тут оприявлені, вони наче «лежать на поверхні» – є *експліцитними*, а відтак, «баченими», такими, що можуть бути усвідомлені. Ментативні практики конструювання мотиваційного дискурсу не є типовими, вони наближаються за своєю сутністю не до «практик», а до «вчинку». Оприявлені мотиваційні конструкції є першими паростками ймовірних змін у дискурсі, і ментативізація мотиваційного дискурсу особистості може слугувати базовою ознакою його потенцій до *трансформації*.

Якщо вести мову про зв'язки між цими практиками усередині мотиваційного дискурсу особистості, то можна виокремити певні типові способи їх поєднання у цілісні структури – **осциляторні практики**. Передусім це *практика ментативної компенсації мотиваційного дискурсу* (рис. 4.10), яка полягає у супроводженні наративу, який не містить імпліцитних мотиваційних конструкцій, мотиваційним дискурсом ментативного типу. У такий спосіб людина у ментативній частині компенсує відсутність мотиваційного компоненту у наративі, пояснюючи причини/цілі своїх/чужих дій. Операціоналізовано домінування такої практики визначається як низька мотиваційно-дискурсивна навантаженість наративу та висока навантаженість ментативу. Така практика відстежена у 40 учасників, що склало 32% від дослідницької вибірки.

Прикладом такої практики може бути фрагмент історії А.Б.: «<наратив> Я пішов за нею слідом, йшов довго. Вона не озиралася, аж раптом, коли ми вийшли на Михайлівську, вона зупинилася й повернулася до мене обличчям. Мені так соромно стало. <ментатив> Я ж ішов за нею, бо вона мені подобалася, і ніяк не міг наважитися підійти. А вона подумала, це тому, що маніяк якийсь...».

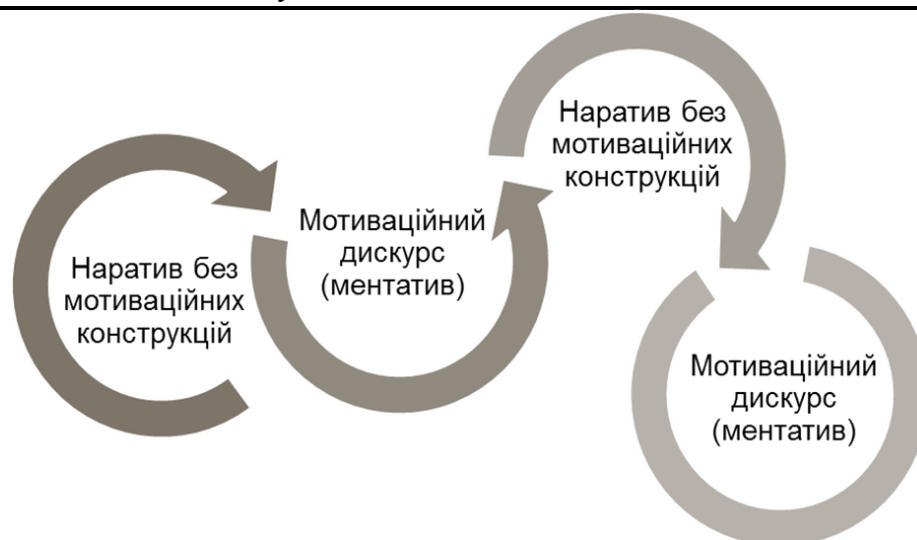

Рис. 4.10. Практика ментативної компенсації мотиваційного дискурсу

Другий тип практик – *практики переважно наративного конструювання мотиваційного дискурсу*. При їх використанні людина вбудовує мотиваційні конструкції у наратив (рис. 4.11) без додаткового їх ментативного супроводу.

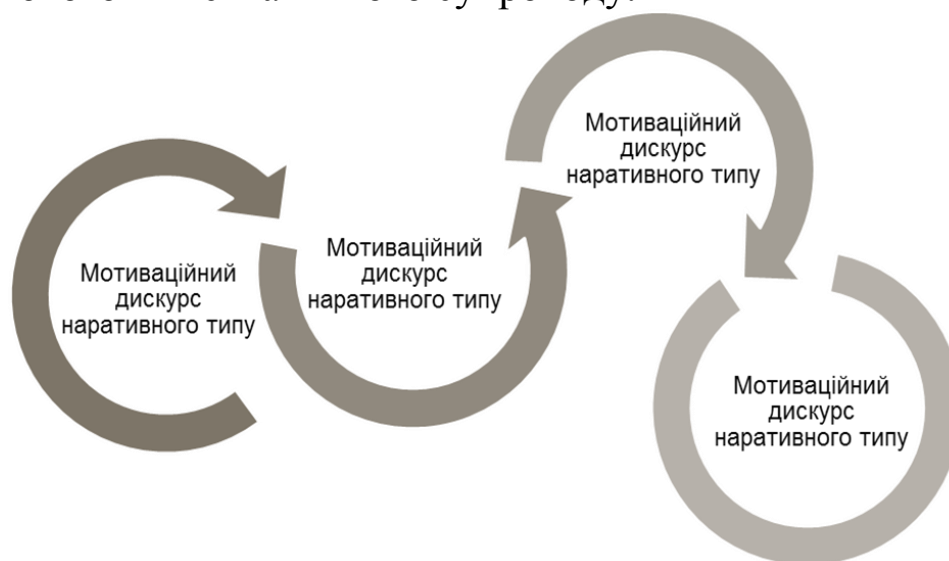

Рис. 4.11. Практика переважно наративного конструювання мотиваційного дискурсу

У такому випадку більшість таких конструкцій мають імпліцитний характер, і можуть бути виявлені лише при зіставленні ряду наративів та виокремленні в їхньому змісті спільної теми (див. далі про тематичний вимір). Такі практики властиві учасникам дослідження, в яких показники мотиваційно-дискурсивного навантаження наративу високі, а ментативу – низькі (таких учасників 30, 24% від дослідницької вибірки).

Прикладом такої практики може бути фрагмент історії Б.В.:

«<нарратив 1> Він заробляв стільки грошей – просто неймовірно, як йому то вдавалося. У нашій родині він з’являвся наче Святий Миколай, роздавав подарунки й брав мене на руки... <нарратив 2> Я зараз працюю на фірмі, яка дає такі перспективи... але зранку треба йти на роботу, і не дай тобі Боже запізнитися, а ввечері – ніколи не знаєш, коли повернешся... Працюю від зорі до зорі, але й платять за то добре...».

Третій тип практик, зображений на рис. 4.12, – *практики уникання конструювання мотиваційного дискурсу*. У випадку використання цієї практики людина не вбудовує у свої тексти (які переважно мають нарративний характер з можливими ментативними включеннями) жодних мотиваційних конструкцій, уникає пояснень причин вчинків, не аналізує їхні цілі, не прогнозує причини/цілі дій інших людей. Навіть при введенні «мотиваційно-дискурсивного імпульсу» отриманий дискурс є збідненим. У таких осіб низька мотиваційно-дискурсивна навантаженість як нарративів, так і ментативів. Усього виявлено 26 осіб, яким властиві такі практики, що складає 21% від дослідницької вибірки.

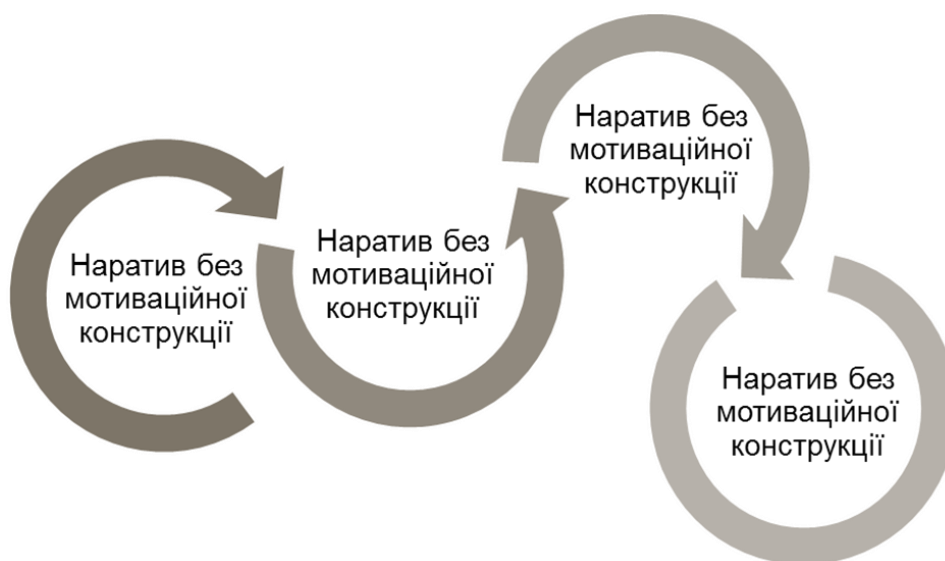

Рис. 4.12. Практика уникання конструювання мотиваційного дискурсу

Прикладом такої практики може бути фрагмент історії В.Г.: «<нарратив 1> Спочатку я вступив до університету, навчався добре увесь час, але під кінець – перестав то робити. Потім – була робота, потім – іще одна, і ще одна... <нарратив 2> А ще, пригадую, ми з друзями сиділи у кав’ярні, аж коштів у одного не вистачило

заплатити. То він паспорт свій заклав, а я потім його забирати ходив...».

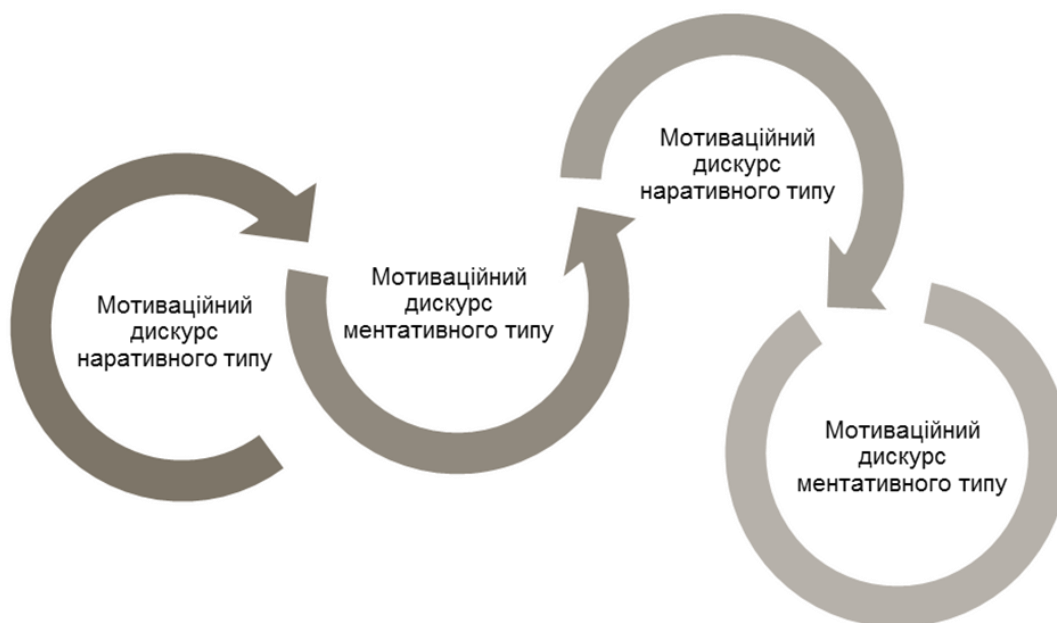

Рис. 4.13. Практика ментативного підсилення мотиваційного дискурсу

Четвертий тип – *практики ментативного підсилення мотиваційного дискурсу*. У випадку домінування практик цього типу людина вбудовує мотиваційні конструкції як у наративні, так і в ментативні фрагменти (рис. 4.13). Такі конструкції часто дублюються і взаємодоповнюються, утворюючи своєрідну ризоморфну структуру (див. про структурний вимір). Операціонально – це практика конструювання мотиваційного дискурсу, при якій і наратив, і ментатив мають високі мотиваційно-дискурсивні навантаження. Практики виявлено у 28 осіб, 23% від дослідницької вибірки.

Прикладом такої практики може бути фрагмент історії Д.К.: «*<наратив>* Я зустрів її у місті, випадково. І закохався з першого погляду, але довго не міг наважитися. Спочатку я ходив навколо її дому, потім – коли вона мене помітила, – купив квітів і одного дня їх подарував. І тоді ми познайомилися. *<ментатив>* Я не міг так довго підійти, бо боявся, що вона подумає, що я нецікавий. Я й сам про себе так думав...»

Структурний вимір практик конструювання мотиваційного дискурсу. Із точки зору типових структур, у які поєднуються практики конструювання мотиваційного дискурсу, виокремлюються такі практики конструювання: одинична та множинна; ланцюгова та колова; конструювання структуроморфних і ризоморфних дискурсів.

Одинична практика конструювання мотиваційного дискурсу (рис. 4.14) полягає у супроводженні одного наративного фрагменту (мікро-нاراتиву) одним мотиваційним дискурсом, як правило – моно-тематичним (див. про тематичний вимір практик).

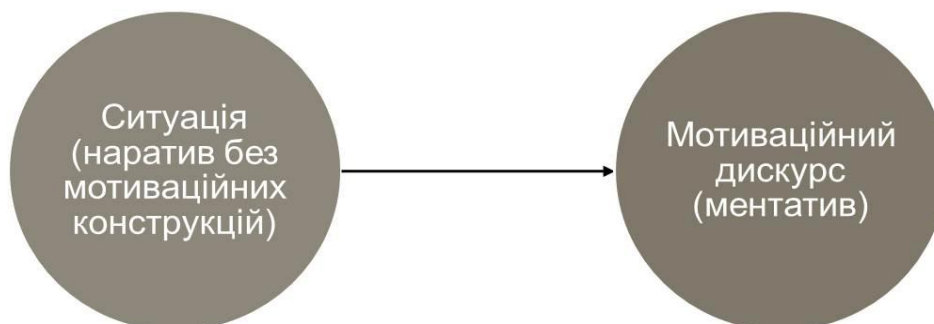

Рис. 4.14. Одинична практика конструювання мотиваційного дискурсу

Описана практика може бути розглянута як частинний випадок *множинної практики конструювання мотиваційного дискурсу* (рис. 4.15), за якої мікро-нاراتив супроводжується кількома, як правило, політематичними ментативами із мотиваційними вбудовами.

У якості прикладу можна навести продовження історії Д.К., у якій нарративний фрагмент представлений описом історії знайомства із коханою дівчиною, а ментативи ось такі: «<ментатив 1> Я не міг так довго підійти, бо боявся, що вона подумає, що я нецікавий. Я й сам про себе так думав. <ментатив 2> А ще хвилювався, що не підхожу їй – вона така красива, а я ж так собі був хлопець. Раніше якось не думав про це, а тепер – стало так важливо. <ментатив 3> Все змінилося, коли ми стали зустрічатися – виявилось, що то неважливо. Їй було важливо, що я надійний і не підведу ніколи. Бо її кілька разів чоловіки обманювали, і мені не хотілося, щоб вона і про мене так думала...»

Наступна виявлена практика – *ланцюгова*. Її використання передбачає послідовність взаємозалежних ментативів із мотиваційно-дискурсивним навантаженням, при якій кожен наступний мікро-ментатив впливає із попереднього (рис. 4.16).

Рис. 4.15. Множинна практика конструювання мотиваційного дискурсу

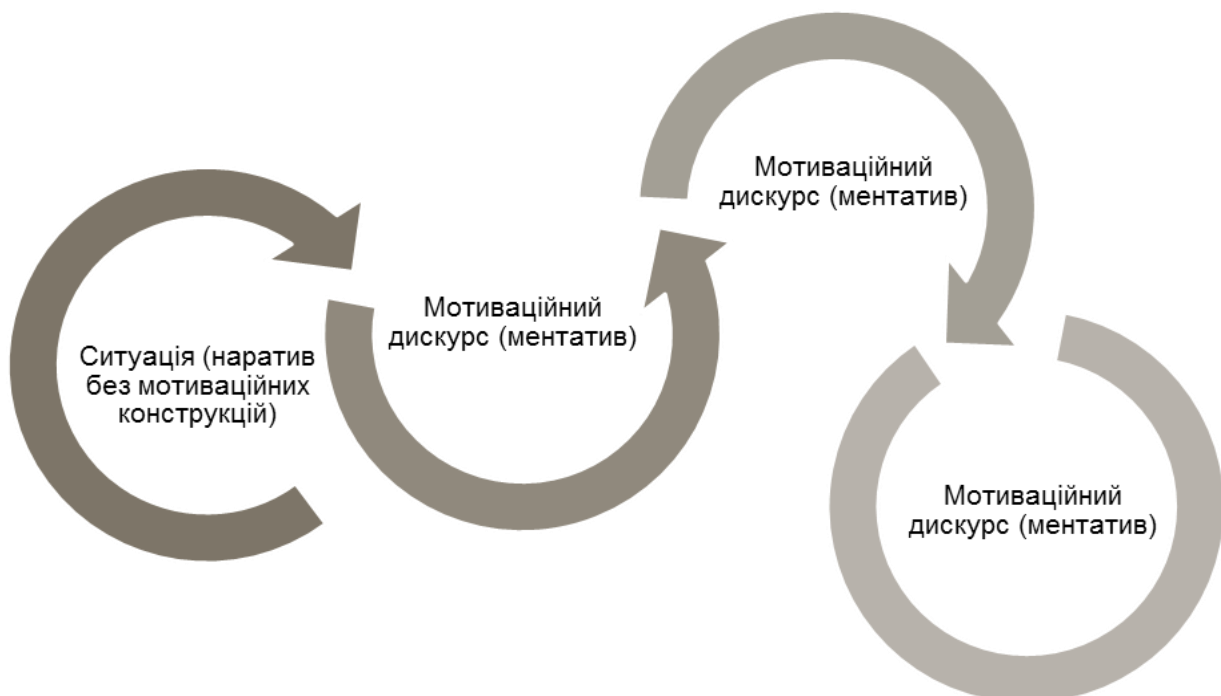

Рис. 4.16. Ланцюгова практика конструювання мотиваційного дискурсу

Типовим прикладом такої практики є послідовність «тому-що...» речень, при якій кожне наступне «тому-що» є відповіддю на наступне, як у досліджуваній С.М.: «<наратив> Він покинув мене й нічого не пояснив. <ментатив 1> Я думаю, так сталося, бо я йому не підходила. <ментатив 2> Тому що він такий весь красень, а я – така ніяка. <ментатив 3> Не навчила мене мама бути красивою, не до того було у родині. <ментатив 4> Усі гроші заробляли, щоб нас виховати. От і виховали...»

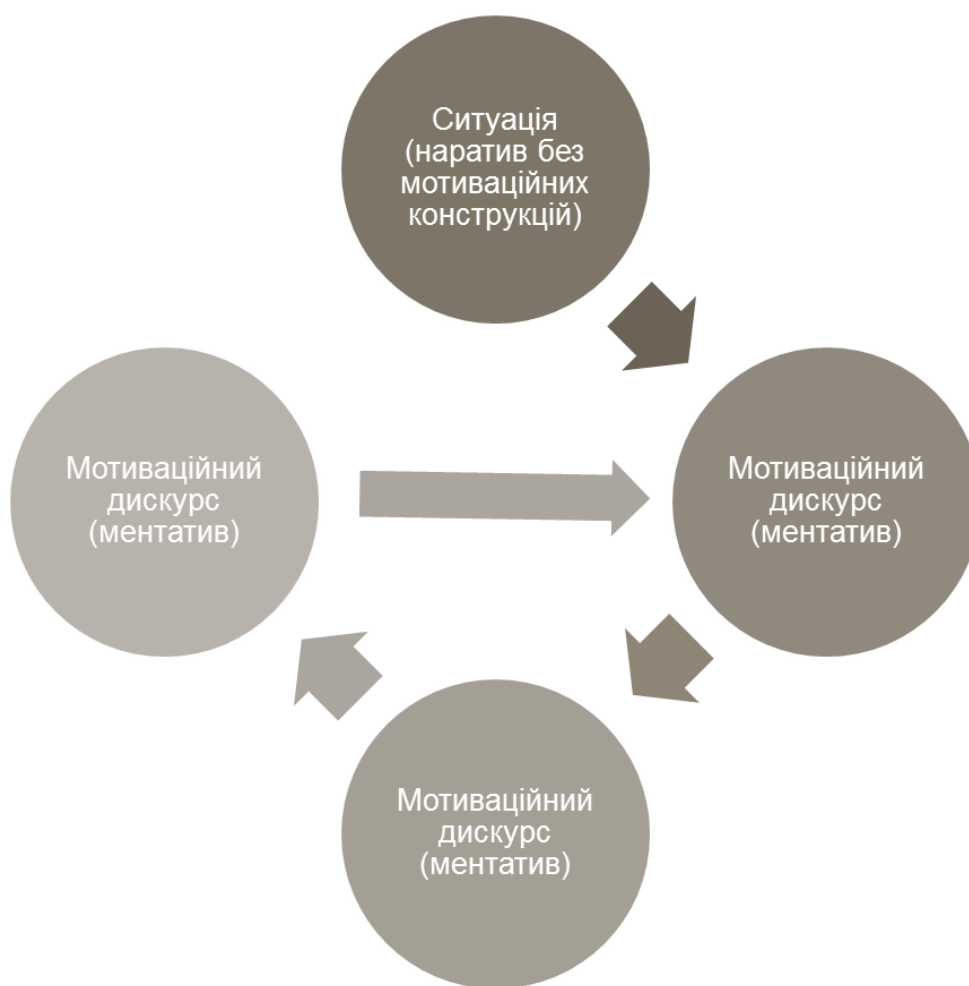

Рис. 4.17. Колова практика конструювання мотиваційного дискурсу

На рис. 4.17 зображено частковий випадок ланцюгової практики – *колову* практику конструювання мотиваційного дискурсу. У випадку її використання відбувається замикання ланцюга тому-що / для-того-щоб речень на одній із його ланок. Наприклад, ось таке коло утворене у оповіді С.Л.: «Не можу навчатися, бо часу просто не

вистачає... Бо увесь час витрачаю на свої хвороби, лікування... Бо запустив колись здоров'я, все часу на нього не було... От так мені весь час не вистачає часу...»

Аналізуючи весь особистісний наративно-ментативний масив, виявляючи взаємозв'язки між мікро-наративами й мікро-ментативами, можна виокремити іще два типи практик: *структуроморфна* та *ризоморфна*. *Практика конструювання структуроморфних мотиваційних дискурсів* полягає у формуванні таких констеляцій мотиваційних конструкцій, наративів та ментативів, які в кінцевому підсумку утворюють певну просту структуру, як от центровані навколо однієї теми мікро-наративи, поєднані в цілісне коло мікро-ментативи, наративно-ментативні цикли тощо. *Практика конструювання ризоморфних мотиваційних дискурсів* (рис. 4.18) полягає у формуванні таких констеляцій, форма яких не може бути вкладена у одну просту фігуру, більшою мірою нагадуючи ризому без чітких точок початку й завершення.

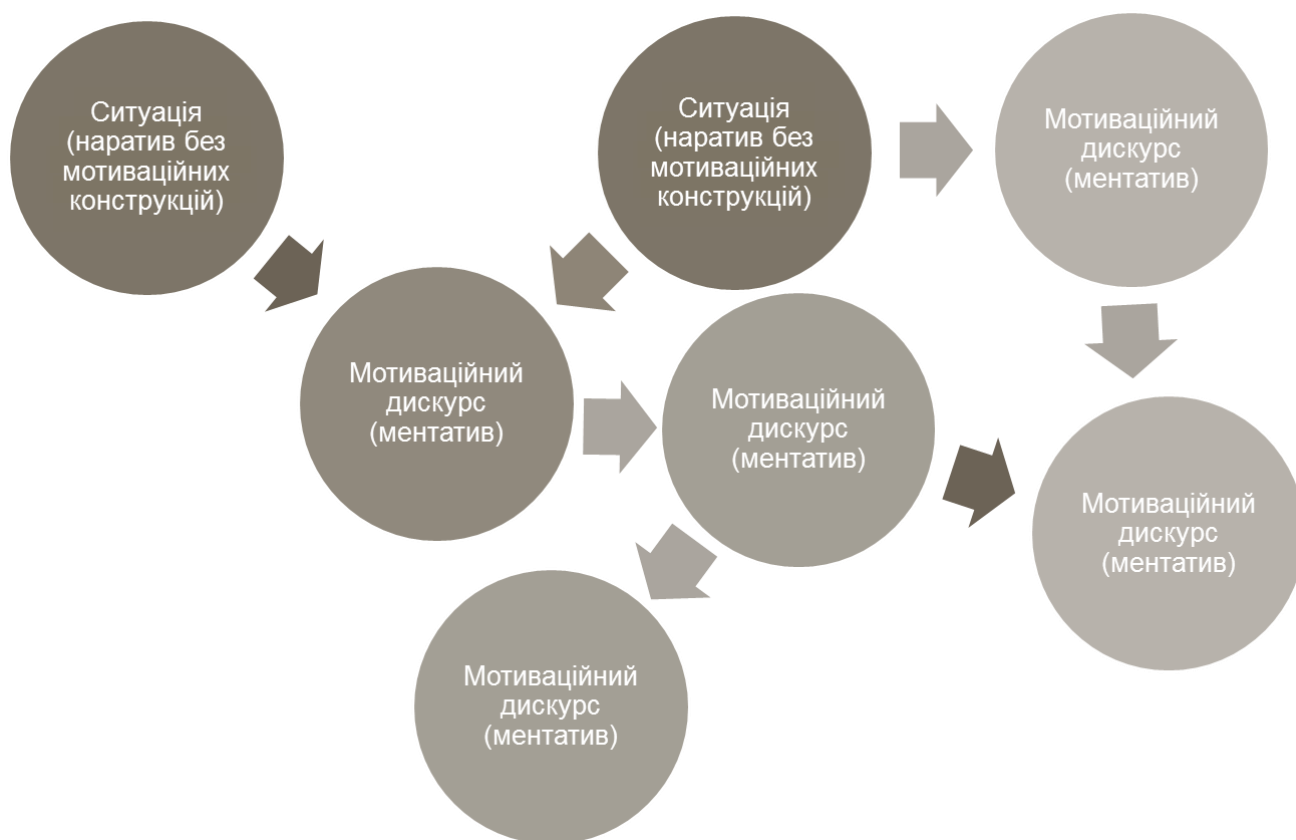

Рис. 4.18. Практика конструювання ризоморфних мотиваційних дискурсів

Така практика характерна для осіб із політематичними мотиваційними дискурсами, структурно вона містить у собі усі інші практики – одиничну, ланцюгову, множинну, колову, наративно-ментативну.

Темпоральний вимір практик конструювання мотиваційного дискурсу. Наступний вимір, у рамках якого можна здійснити класифікацію практик конструювання мотиваційного дискурсу – темпоральний. Час, у якому конструюються мотиваційні дискурси, є, водночас, одним із вимірів життєвого світу людини. Спираючись на таке розуміння життєвого світу та на результати дослідження, презентовані у попередніх розділах, можна оприятити такі типи практик: тому-що практики, для-того-щоб практики та практики темпоральних оксюморонів.

Тому-що практики – це практики конструювання мотиваційного дискурсу засобами минулого, при яких явно або неявно людина опирається на конструкцію «тому-що», пояснюючи те-що-є чи те-що-буде, тим-що-було або тим-що-є. Це практики, які тримають мотиваційний дискурс у межах теперішнього, або занурюють його у минуле, якщо набувають ланцюгового характеру. З такої позиції, протилежними до них є *для-того-щоб практики*, в яких є орієнтація на майбутнє і на цілі. Це пояснення того-що-є чи того-що-було тим-що-буде. У *для-того-щоб* практиках яскравіше виражена їхня векторність. Вони завжди виводять мотиваційний дискурс у майбутнє, відіграючи роль орієнтирів, маркерів майбутнього, цілей тощо. Акцент на суб'єктній активності є невід'ємною складовою *для-того-щоб* дискурсів, і особи з малою кількістю таких дискурсів мають заблоковані теми досягнень та самодетермінації. Відтак, можна виокремити осіб, які надають перевагу «тому-що»-практикам (36 осіб, 29%) і «для-того-щоб»-практикам (15 осіб, 12%), і тих, хто має баланс (водночас мало (55 осіб, 44%) й багато (18 осіб, 15%) практик обох типів) на основі індексів орієнтації мотиваційного дискурсу на минуле і майбутнє.

Іще один тип темпоральних практик, виявлений у наших дослідженнях – це практики, які зовні подібні до *тому-що* або *для-того-щоб* практик, однак їх внутрішнє наповнення цілком

протилежне їх формальній лінгвістичній конструкції (або просто їй не відповідає). Через таку їх специфічність, вони й отримали назву *темпоральних оксюморонів*. Вони не є домінуючими у жодного досліджуваного, однак, зустрічаються переважно у тих осіб, для яких звичною є практика уникання конструювання мотиваційних дискурсів. Приміром, типові «чисті» практики: «Тому, що між нами не було розуміння», «Для того, щоб стати ближчими один до одного». Темпоральні оксюморони конструюються так: «Тому, що хочу розуміти його», «Тому, що ніколи не досягну успіху у цій сфері».

Підсумки до IV розділу

Розроблено вимоги методів дослідження структури та змісту мотиваційного дискурсу. Вони мають оприявнювати наративні та ментативні процеси конструювання мотиваційного дискурсу, робити їх доступними для фіксації та спів-аналізу. Вони повинні торкатися життєвого шляху особистості, її досвіду вчинків та практик, життєвих ситуацій. Мають давати можливість відтворювати інтеракційний простір особистості. Важливими є також можливості якісного аналізу даних, їх кількісної обробки, а також типологізації. Зважаючи на це, в якості базового методу обрано наративне інтерв'ю Ф. Шюце із додаванням інтеракційного та мотиваційно-дискурсивного імпульсів.

Вивчено ментативний спосіб конструювання мотиваційного дискурсу особистості (рівень дискурсу-дії). Розроблено параметри аналізу дискурсу такого типу та кількісні індекси для їх оцінки (індекс орієнтації мотиваційного дискурсу в минуле, індекс орієнтації мотиваційного дискурсу на майбутнє, індекс темпорального балансу мотиваційного дискурсу, індекс відносного багатства мотиваційного дискурсу, індекс зв'язаності та індекс фрагментованості мотиваційного дискурсу). У результаті порівняльного аналізу вдалося, по-перше – створити загальний опис мотиваційного дискурсу ментативного типу, по-друге – виокремити відмінності між дискурсами за параметрами статі та віку, по-третє – встановити

відмінності між мотиваційними дискурсами, диференційованими за базисними характеристиками, на основі чого, по-четверте – вдалося створити цілісну емпіричну типологію мотиваційних дискурсів на кількісному базисі. На часі – змістовий аналіз та зведення кількісних та якісних даних до однієї моделі, що може буде здійснено після аналізу нарративного способу конструювання мотиваційного дискурсу.

Аналіз тематики мотиваційного дискурсу дозволив виокремити 26 тем, серед яких провідними є такі: значущі стосунки, афіляція, дружба, кохання; визнання, схвалення; підконтрольність, залежність; стабільність; самодетермінованість; досягнення успіху; духовність; матеріальне забезпечення. Виокремлені параметри тематичної типології мотиваційних дискурсів: політематичність-монотематичність, розподіл центр-периферія, дискретність-континуальність. Відмітно, що майже усі теми мотиваційного дискурсу так чи інакше співвідносяться із уже існуючими науково-психологічними мотиваційними дискурсами: теорія самодетермінації, концепція мотивації досягнення тощо.

Вивчено структурні характеристики мотиваційних дискурсів, побудованих за нарративним типом. Виявлено параметри їх аналізу та введено ряд індексів для їх оцінки: кількість мікро-нарративів, нарративно-ментативний баланс, мотиваційно-дискурсивна навантаженість нарративу, мотиваційно-дискурсивна навантаженість спонтанного ментативу, мотиваційно-дискурсивна навантаженість тексту. Виявлені й описані взаємозв'язки між характеристиками мотиваційного дискурсу, сконструйованого особистістю за нарративним типом. Продемонстровано низку статистично значущих тенденцій: наявність у нарративі ментативних фрагментів, навантаженість мотиваційними конструкціями переважно спонтанних ментативів, зв'язок появи ментативів із наявністю у дискурсі нарративів без мотиваційних конструкцій, загальне переважання у тексті дискурсів без мотиваційних конструкцій.

Підсумовуючи, відмітимо, що в цілому спостерігається переважання кількості мікро-нарративів без мотиваційного дискурсу. Цікаво, що при цьому кількість мікро-нарративів і мікро-ментативів із мотиваційним дискурсом значущо не різниться, що свідчить про

стабільність відносного навантаження тексту мотиваційним дискурсом, незалежно від його способу конструювання. Щодо гендерних відмінностей, то з'ясовано, що у чоловіків більше мікронаративів із мотиваційним дискурсом, у жінок же більше мікрментативів. Підбиваючи підсумки аналізу вікової динаміки, можна констатувати наявність, із одного боку, потреби у мотиваційному дискурсі, яка реалізовується спочатку у наративній формі, а з віком – переходить у ментативну. Із іншого боку – спостерігається ефект економії мотиваційного дискурсу або його мінімізації. Цей висновок цілком вкладається у логіко-структурну схему стабілізації-трансформації дискурсу у наративно-ментативних координатах, де молодший вік є періодом стабілізації життя, що характеризується намаганням закріпитися на певному базисі, у т.ч. й мотиваційному, а старший вік є періодом осмислення й готовності до трансформації через те, що базис уже знайдено. Щодо типології дискурсів, то можна виокремити чотири чистих типи мотиваційних дискурсів, сконструйованих за наративним типом: 1) дискурс із загальною низькою мотиваційною навантаженістю; 2) дискурс із домінуванням мотиваційного навантаження наративу; 3) дискурс із домінуванням мотиваційного навантаження ментативу; 4) дискурс із загальною високою мотиваційною навантаженістю.

Виділено ряд вимірів практик конструювання мотиваційних дискурсів: конструктивно-осциляторний, темпоральний, структурний та тематичний. Практики конструктивно-осциляторного виміру: ментативної компенсації мотиваційного дискурсу, переважно наративного конструювання мотиваційного дискурсу, уникання конструювання мотиваційного дискурсу, ментативного підсилення мотиваційного дискурсу. У структурному вимірі виявлені такі практики: одинична, множинна, ланцюгова, колова, структуроморфна та ризоморфна. Темпоральний вимір: тому-що та для-того-щоб практики, темпоральні оксюморони.

Розділ V. МОТИВАЦІЙНИЙ ДИСКУРС ОСОБИСТОСТІ У ІНТЕРАКЦІЙНОМУ ВИМІРІ

5.1. Мотиваційний дискурс-аналіз: засади, орієнтири, організація досліджень

Загальне розуміння та завдання дискурс-аналітичних методів. Вивчення дискурсу потребує особливих методів, з допомогою яких можна зануритися як у його структури, так і в зміст та практики його конструювання. Соціальна реальність набуває реальності у рамках дискурсів, а соціальні інтеракції не можуть бути зрозумілі без співвіднесення їх із дискурсами, в яких формуються їх значення (*Phillips, Hardy, 2002*). Самі по собі тексти не мають смислу; вони набувають його в процесі взаємодії з іншими дискурсами, з якими вони пов'язані. Таким чином, автори вказують, що дискурс-аналіз як спосіб вивчення дискурсу *спрямований* на аналіз того, як тексти набувають значення в цих процесах, а також їх ролі в конструювання соціальної реальності і процесі творення значень. Конкретніше – його *завданням* є аналізування текстів у рамках дискурсів, їх локалізація в історичному і соціальному контексті. У зв'язку з цим виникає необхідність вивчення конкретних діючих осіб, відносин і практик. Саме у такий спосіб у дискурс-аналізі пов'язуються текст, дискурс і контекст.

Характеризуючи дискурс-аналіз, більшість дослідників називають його не стільки методом, скільки методологією, яка ґрунтується на соціально-конструктивістській точці зору на соціальну реальність (Л. Вуд, М. Йоргенсен, Р. Крогер, Л. Філіпс, Н. Філіпс, С. Харді). Його пов'язують зі спробами вивчення того, як творяться соціальні ідеї та об'єкти, як вони підтримуються і актуалізуються. Якщо інші якісні методології працюють на розуміння та інтерпретацію соціальної реальності як даності, то дискурс-аналіз *спрямований* на вивчення способів її виробництва – він вивчає, як мова конструює феномени, а не як вона їх відображає чи розкриває; в дискурс-аналізі дискурс розглядається як конститутив соціального світу, а не шлях до нього; світ не може бути пізнаний незалежно від пізнання дискурсу.

Разом із тим, Н. Філіпс та С. Харді вказують на те, що в конкретних дослідженнях межа між дискурс-аналізом і іншими

якісними методами розчиняється, дискурс-аналітики широко використовують інші інтерпретативні техніки, оскільки не метод сам по собі робить дослідження дискурс-аналітичним, а його використання для досягнення розуміння дискурсу і його ролі в конституюванні соціальної реальності.

Ще одна важлива характеристика дискурс-аналізу – його рефлексивність, у тому сенсі, що академічний дискурс теж конститує певну реальність, і тому дискурс-аналіз звертає увагу на соціально-сконструйовану природу самих дослідницьких категорій. Цитуючи Л. Вуд та Р. Крогер: «Задача дискурс-аналізу – це не застосування категорій до мовлення учасників, а ідентифікація способів, якими учасники самі активно конструюють і використовують категорії у своїй мові; більше того – будь-яка категоризація є умовною; аналіз передбачає постійну рефлексію по процесам категоризації, в які включені як учасники, так і аналітик» (*Wood, Kroger, 2000, с. 29-30*).

Види та підходи до дискурс-аналізу. М. Йоргенсен та Л. Філіпс виділяють три підходи до дискурс-аналізу: 1) теорія дискурсу Е. Лакло та Ш. Муфф, 2) критичний дискурс-аналіз Н. Феркло, 3) дискурсивна психологія (*Йоргенсен, Філіпс, 2008*).

У теорії дискурсу Е. Лакло, Ш. Муфф ключовим поняттям є боротьба дискурсів. Логіка теорії така: дискурс формує соціальний світ за допомогою значень; мова є мінливою, а тому значення ніколи не є постійними; саме тому жоден дискурс не є замкнутим і завершеним, він постійно змінюється у процесі контакту з іншими дискурсами; різні дискурси залучені до перманентної боротьби за домінування.

Критичний дискурс-аналіз представлений підходом Н. Феркло, який наполягає, що дискурс є одним із багатьох аспектів соціальної практики. Основна тема критичного дискурс-аналізу у варіанті Н. Феркло – дослідження змін дискурсу. Використання мови ґрунтується на ранніх структурах дискурсу. Механізмом, за допомогою якого один текст залучає елементи і дискурси інших текстів, є інтертекстуальність. Шляхом комбінування елементів різних дискурсів, які використовуються у мові, можна змінювати дискурс, і як наслідок – соціальний і культурний світ. Метою використання критичного дискурс-аналізу є вивчення того, як і ким конструюється наш соціальний і культурний світ, за допомогою яких

текстів та інтертекстів створюються і знищуються дискурси. Т. ван Дейк говорить про критичний дискурс-аналіз як про метод, сфокусований на домінуючому впливі еліт та інституцій, і тому, як вони встановлюють, легітимізують чи репродукують тексти і мову (Dijk, 1993).

Метою *дискурсивної психології* є не стільки вивчення глобальних змін у суспільних дискурсах, скільки використання людьми доступних дискурсів для створення і обговорення своїх уявлень про світ, своєї ідентичності та соціальних наслідків цього. Це підхід до соціальної психології, в рамках якого розроблено спеціальний тип дискурс-аналізу для дослідження способів формування і змін особистості, її думок, емоцій у процесі соціальної взаємодії. У дискурсивній психології акцент робиться на тому, що люди, водночас, і продукти дискурсу, і його творці в специфічних контекстах взаємодії. Ґрунтується дискурсивна психологія на пізньому Л. Вітгенштейні, зокрема, на його думці, що твердження людей про свій психологічний стан слід інтерпретувати як соціальні практики, а не як прояв глибинних сутностей, що стоять за словами. В цьому контексті дискурс розуміється як контекстуальне використання мови. Ідеологами дискурсивної психології є Дж. Поттер та М. Везерел (*Поттер, 2004*). Одним із конкретних методів, який використовується у її рамках є *конверсаційний дискурс-аналіз*, аналіз природнього процесу мовлення.

Дж. Поттер зазначає, що вміння проводити дискурс-аналіз – це, швидше, розвиток певної спеціальної ментальності, ніж слідування готовим рецептам. Робота починається із виявлення певних дискурсивних феноменів, а не з формулювання гіпотези. Основний акцент – на текстах як засобах соціальної практики. Частина дискурс-аналізу полягає у кодуванні матеріалу, але лише для того, щоб зробити об'єм матеріалу більш керованим, а не для самого аналізу. Фрагменти матеріалу можуть вільно включатися і виключатися в ході аналізу. Оскільки кожна деталь мови чи тексту може бути важливою, то транскрипт високої якості використовується паралельно із друкованим матеріалом. Зазвичай при цьому уникають опори на припущення аналітика, які ґрунтуються на зовнішніх детермінантах (статус, цілі учасників, особливості контексту), надаючи перевагу розгляду безпосередніх даних, виражених у взаємодії. Увага концентрується на прийомах, за допомогою яких учасники взаємодії

включають до обговорення свої інтереси, протистоять їх знеціненню.

Т. ван Дейк виділяє *семантичний дискурс-аналіз*, як вивчення відношення послідовності фраз у дискурсі до послідовності суджень, які лежать в їх основі, а також того, наскільки значення цих послідовностей є функцією значення складових цих фраз чи суджень (*Dijk, 1993*). Йому ж належить розробка *функціонального дискурс-аналізу*, який включає: «функціональний аналіз тексту», лінгвістичний компонент, що має справу з граматичними і іншими функціональними відношеннями текстових структур та «функціональний текст-контекст аналіз», міждисциплінарний компонент, який сприяє аналізу функціональних відношень між текстовими структурами та іншими контекстуальними структурами, такими, як пізнання, інтеракція, і навіть структурами макро-рівня, соціальними чи культурними, (*Dijk, 1990*).

Дослідниця політичного дискурсу Н.Д. Павлова розробляє *метод інтеннт-аналізу дискурсу*, який дозволяє реконструювати інтенції учасників комунікації та їхній вплив на організацію дискурсу (*Павлова, 2008*). М.І. Найдъонов у контексті аналізу рефлексивних процесів у організаціях, розробив метод контекстуального функціонально-параметричного змістово-сислового аналізу дискурсу (*Найдъонов, 2008*).

Структура критичного дискурс-аналізу Н. Феркло. Взнявши до уваги результати аналізу поняття дискурсу та його похідного – мотиваційного дискурсу, узагальнивши підходи до дискурс-аналізу, можемо виділити два рівні аналізу мотиваційного дискурсу – макро- та мікрорівень, які співвідносяться, відповідно, із широким та вузьким розумінням мотиваційного дискурсу. Мотиваційний дискурс на макрорівні (як фрагмент цілісного соціокультурного дискурсу країни, в якому відбувається соціальне конструювання персональних мотиваційних тенденцій особистості) може бути вивчений за допомогою *критичного дискурс-аналізу*. В основі лежить система критичного дискурс-аналізу Н. Феркло, описана М. Йоргенсен та Д. Філліпс (*Йоргенсен, Филлипс, 2008*). *Перший етап* – вибір проблеми дослідження. Критичний дискурс-аналіз призначений для соціального дослідження, яке сприяє зменшенню нерівності та несправедливості у суспільстві. Відповідно, точка відліку – проблема, яку дослідження покликане вирішити: вона може бути сформульована людьми і стосуватися певних потреб, або

ідентифікована дослідником як «викривлення» – невідповідність між реальністю і уявленням людей про цю реальність, яке стало ідеологією. *Другий етап* – формулювання основних питань дослідження. Основний принцип – дискурсивні практики перебувають у діалектичній єдності із соціальними практиками, які за Н. Феркло, можуть бути не-дискурсивними. Тому питання починають формулювати із соціальної практики, яку, у свою чергу, необхідно маркувати із опорою на дисципліни, які її вивчають. Основна мета – показати зв'язок між дискурсивними практиками і більш широкими соціальними і культурними змінами. Допомогти сформулювати питання може також 3-мірна модель Н. Феркло, яка включає: 1) текст; 2) процеси продукування і споживання тексту (дискурсивні практики); 3) соціальні практики, яким належить комунікативна подія. *Третій етап* – вибір матеріалу дослідження. Вибір матеріалу залежить від: 1) питань дослідження; 2) знання дослідника про релевантність матеріалу певній соціальній сфері чи інституції; 3) доступності матеріалу. *Четвертий етап* – транскрипція, яка необхідна у випадку, коли матеріалом є бесіда, інтерв'ю, діалог, тобто, певна мовленнєва форма, яку слід транскрибувати для аналізу. Що саме транскрибувати – визначається питаннями дослідження. При цьому варто пам'ятати, що транскрипція – це вже своєрідна теорія (Ochs, 1979). Існує багато систем транскрипції, найчастіше використовують повну систему Дж. Джефферсон для детального мікролінгвістичного аналізу, та спрощену систему для менш деталізованого аналізу тексту. *П'ятий етап* – аналіз. Аналіз проводиться на основі 3-мірної моделі «текст – дискурсивні практики – соціальні практики». Аналіз дискурсивних практик – аналіз того, як продукується і споживається текст. Із точки зору продукування простежуються етапи його виробництва, зміни, які текст проживає у ході свого створення; аналізуються інтертекстуальні ланцюжки. З точки зору споживання – вивчається, як саме читачі інтерпретують текст. Ширший підхід – вивчення того, на основі яких дискурсів створено текст (інтердискурсивність) та як у ньому використовуються інші тексти (інтертекстуальність). Аналіз тексту проводиться з метою з'ясування, які дискурси активуються текстом і як забезпечують певну його інтерпретацію. Для аналізу використовуються такі інструменти: інтеракційний контроль (стосунки між співбесідниками); конструювання ідентичності (як за

допомогою мимики, жестів, мови конструюються ідентичності); метафори; вибір слів; граматики (особливо – транзитивність, номіналізація, модальність). Аналіз соціальних практик проводиться в двох напрямках: 1) дослідження відношень між дискурсивною практикою і порядком дискурсу; 2) визначення соціальної матриці дискурсу – тих не-дискурсивних елементів, у які вбудований дискурс. Саме аналіз відношень між дискурсивною і соціальною практиками дозволяє сформулювати основні висновки дослідження. *Шостий етап* – результати. Основна мета критичного дискурс-аналізу – критичне усвідомлення мови – усвідомлення людьми суті дискурсивної практики, в якій вони беруть участь, розуміння того, як дискурсивні практики міняють соціальні структури і розподіл влади. Якщо дослідник переслідує таку мету – має подбати, щоб результати були доступні людям, на яких спрямоване дослідження.

Орієнтири аналізу мотиваційного дискурсу сучасного соціокультурного середовища. Використовуючи описану систему критичного дискурс-аналізу для аналізу мотиваційного дискурсу, наведемо декілька орієнтирів, вписавши їх у шість кроків та координати 3-мірної моделі взаємодії текстів, дискурсивних та соціальних практик. Отже, на *першому кроці* орієнтирами для формулювання проблем можуть стати такі «викривлення», як «зовнішньо-мотиваційна ідеологія» та «ідеологія мотивації уникання невдач» населення; відсутність «дискурсу мотивації афіліації»; примітивізація та редукція «мотиваційної мови» та «мотиваційних концептів» у текстах до рівня базових потреб. Загальними орієнтирами *другого кроку* може стати взаємодія соціальних (рух по кар'єрних щаблях у політиці; виконання/невиконання законів; поведінка політиків під час слухань у Верховній Раді тощо) та дискурсивних практик (формування передвиборчих текстів та їх сприймання виборцями; пояснення своїх вчинків політиками; вибір і генезис текстів у процесі трансляції їх через ЗМІ). Більш конкретним є, приміром, питання про дії/акції/заяви певних політичних сил та продуковані і сприйняті у такий спосіб мотиваційні дискурси. На *третьому кроці* обраним матеріалом можуть бути: тексти політичних заяв та політичної реклами, її відеоряд; виступи в засобах масової інформації; діалоги під час дискусій та інтерв'ю; життєписи тощо. Транскрипція, яка здійснюється на *четвертому кроці*, має бути здійснена із врахуванням основних мотиваційних маркерів,

прикладом яких для мотивації досягнення можуть бути системи Д. МакКлеланда та Г. Гекгаузена. На основі проведеної транскрипції можна приступати до *п'ятого кроку*: 1) лінгвістичного аналізу тексту, вивчення домінуючих мотиваційних тем, конструювання мотиваційної ідентичності тощо (приміром, фрази «ми підніmemo зарплати» конструює у споживача дискурсу ідентичність «зовнішньо-мотивованого працівника», а фраза «ми не хочемо більше розрухи і дефолту» – ідентичність людини із мотивацією уникання невдачі); 2) вивчення відношень між виявленою дискурсивною практикою і порядком дискурсу; 3) визначення соціальної матриці мотиваційного дискурсу (приміром, соціальна матриця «віри в доброго царя», яка конструює зовнішню мотивацію та деконструює мотивацію досягнення успіху у споживачів дискурсів, в рамках такої матриці створених).

Отже, можна виснувати, що поняття мотиваційного дискурсу, розглянуте на мікро- та макро-рівнях, є надзвичайно продуктивним у плані його використання в процесі аналізу суспільних процесів. Зважаючи на наявність великого масиву емпіричних даних про роль суспільних мотиваційних тенденцій у економічному розвитку країни, слід особливу увагу приділяти процесам конструювання-деконструювання мотивації особистості, які в глобальному масштабі відбуваються саме на макро-рівні дискурсу. Саме тому використання критичного дискурс-аналізу є перспективним для вивчення макро-рівня мотиваційного дискурсу. Із його допомогою з'являється можливість відстежити взаємодії між текстом, дискурсивними практиками та соціальними практиками, і в кінцевому підсумку – сприяти розвитку в суспільстві «критичного усвідомлення мови» (Н. Феркло) та трансдискурсивному позиціонуванню (М. Фуко), завдяки чому з'являється шанс вийти за межі нав'язаного дискурсу і перейти до конструювання усвідомлених особистісних дискурсів.

Загальна структура дослідження взаємодії мікро- та макро-рівнів мотиваційного дискурсу. Ґрунтуючись на моделі мотиваційно-дискурсивної феноменології, результатах дослідження мотиваційного дискурсу особистості (його структури, тематики, характеристик, типів та практик конструювання) та розроблених орієнтирах мотиваційного дискурс-аналізу, створено структуру дослідження взаємодії мотиваційних дискурсів на мікро- та макро-рівнях. *Перший крок* – вибір об'єктів аналізу змістів мотиваційного

дискурсу макро-рівня, його тематик та практик конструювання. Так, обрано декілька просторів, які різняться своїм інтеракційним потенціалом (можливістю особистості вступити у безпосередню інтеракцію у рамках того чи іншого простору) – рекламу (можливість інтеракції цілком відсутня, крім кількох типів дискурсивних практик), соціальні мережі (є можливість віртуальної інтеракції між користувачами, прямого впливу на контент мережі), діадну та групову інтеракцію (є можливість безпосередньої взаємодії).

Другий крок – аналіз змістів мотиваційного дискурсу макро-рівня, його тема та практик конструювання у просторах соціальних мереж (п. 5.2) та реклами (5.3). Метод – мотиваційний дискурс-аналіз.

Третій крок – вивчення процесів взаємодії мотиваційних дискурсів: а) у безпосередній інтеракції, на мікро-рівні, що супроводжується феноменами мотиваційної грамотності, тематизації дискурсу та його реконструкції (у діаді та в групі, п. 5.4, 5.5); б) при взаємодії мотиваційних дискурсів мікро- та макро-рівнів, що супроводжується як мотиваційною реконструкцією дискурсу на мікро-рівні, так і мотиваційною експансією на макро-рівні (у контексті владно-підвладних стосунків (п. 5.6).

5.2. Мотиваційний дискурс інтеракційного простору соціальних мереж: аналіз мотиваційних проблем та конфліктів

Перед нами зараз постає особлива проблема пошуку конститутивів власного життєвого світу, власного «Я», власної Особистості у надзвичайно мінливому і часто – поверховому і нетривалому світі віртуальної інтеракції, зокрема, у соціальних мережах, які вже увійшли до життєвого світу багатьох як окрема підструктура. Відповідно, конструювання особистістю мотивації усе більше набуває контекстуального характеру й усе далі відходить від диспозиційності, сталості й стабільності, що провокує ряд «мотиваційних проблем», аналіз яких і є **завданням** нашого дослідження.

Наразі можна виокремити ряд емпіричних досліджень та теоретичних узагальнень у цій царині. Так, А.І. Лучинкіна вивчаючи інтернет-соціалізацію, виокремлює перший і особливий її етап – міфологічний, який містить у собі дві фази: початкову та основну. Авторка з'ясовує, що на початку своєї мережевої активності

користувачі знайомляться із інтернет-міфами (інтернет – це велике звалище, в інтернеті можна знайти все, інтернет шкодить здоров'ю, більшість користувачів – психічно нездорові люди, інтернет дає можливість утекти від реальності, інтернет потрібен тільки самотнім тощо) та визначаються із ступенем їхньої правдивості для себе. На основній фазі користувачі проявляють активну суб'єктність, самостійно обирають ніки, паролі, життєве кредо (*Лучинкіна, 2012*). О.М. Лещенко розглядає соціальні мережі як один із механізмів конструювання комунікації, при цьому виділяє ряд характеристик, які сприяють активному поширенню мереж. Це – «соціабельність» як можливість підтримки великої кількості контактів одночасно, і можливість накопичення соціального капіталу за рахунок цього; «мультифункціональність» як можливість одночасного задоволення багатьох потреб (професійних, ділових, комерційних, особистісних тощо); «аксіологічний статус» як доповнення соціальними мережами неефективних соціальних інституцій; сприяння «дифузії» інновацій та інформації, за рахунок чого конструюється сучасний комунікативний простір (*Лещенко, 2011*).

Для прояснення специфіки поведінки людини у соціальних мережах А. Балік пропонує розмежовувати дві індивідуальності – пасивну і активну. Пасивна – індивідуальність, яку користувач не в змозі контролювати – інформація, яку про людину розміщує в мережі третя особа; активна – та, яку є змога контролювати, приміром, власний профайл, або «стіна» на своїй сторінці у соцмережі (*Balick, 2012*).

Перші дослідження мотиваційних особливостей користувачів інтернет-мережі та комп'ютерів були проведені О.М. Арестовою, Л.М. Бабаніним, О.Є. Войскунським (*Арестова, 2000*), О.Є. Войскунським, В.Ф. Петренко та О.В. Смысловною (*Войскунский, 2003*). Зокрема, у дослідженні 2000 року було виявлено, що в основі діяльності користувачів інтернет-мережі лежать такі типи мотивації: ділова, пізнавальна, співробітництва, самореалізації, рекреаційна, ігрова, афіліативна, самоствердження і комунікативна. Також з'ясувалося, що існують в цілому дві групи користувачів, відповідно до домінуючої мотивації: перша група – ті, хто мають яскраво виражену комунікативну мотивацію, друга – користувачі із домінуючою мотивацією самореалізації і самоствердження, для яких інтернет-мережа є усвідомленим засобом досягнення певних цілей (професійних, ділових тощо). При цьому, аналіз часової динаміки

мотивації показав, що кількість користувачів першої групи невпинно зростає.

У дослідженні 2013 року у мережі facebook, проведеному К. Тома, показано, що з одного боку, перегляд власного профайлу підвищує самооцінку, а з іншого – знижує рівень мотивації (Тома, 2013).

Уявлення розробників соціальних мереж на мотивацію користувачів показує І. Бегтін (Бегтин, 2007). Він виявляє, що у різні типи соціальних мереж від початку закладені різні принципи мотивації. Зокрема, йдеться про 4 типи таких принципів: потреби/зручність, зиск, інтерес і середовище. Принцип «потреби/зручність» реалізовано у мережах, які спрямовані на задоволення певних потреб користувачів або, як мінімум, на спрощення цих процесів. Принцип «зиску» – можливість користувача отримати прибуток або інший матеріальний зиск із активної участі у мережі. Принцип «інтересу» – закладений у мережах, участь у яких пробуджує у людях допитливість, або дає якісь можливості, які не є безумовно необхідними. Принцип «середовища» – реалізується у мережах, де участь супроводжується зворотнім зв'язком від інших членів та можливістю розширення кола контактів, презентації себе світові і спостереження за цією реакцією. Власне, саме за таким принципом реалізовані середовища «ВКонтакте», «Facebook», «LiveJournal».

Вивчаючи мотивацію як складову інтернет-соціалізації, А.І. Лучинкіна виявляє кілька нових мотивів, притаманних винятково цьому середовищу: мотив внеску (бажання ділитися значущою інформацією із іншими, незалежно від їхньої згоди), мотив реплікації особистості (вхід у мережу під різними ніками та з різними легендами), мотив позначеної присутності (бажання бути одночасно у декількох місцях та спілкуватися одночасно із великою кількістю спірозмовників) (Лучинкіна, 2014).

Підсумовуючи проведений огляд, можна висувати, що наше теперішнє – це вже навіть не стан переходу від діади «людина-світ» до тріади «людина-світ-віртуальна соціальна мережа», бо цей перехід уже відбувся. Наразі – маємо стан переходу від тріади «людина-світ-віртуальна соціальна мережа» знову до діади «людина-світ, доповнений соціальною мережею», що ставить перед психологічною наукою і практикою зовсім нові завдання, одне з яких – нове розуміння мотивації, із потужним інтеракційним компонентом і

приматом дискурсивної лінгвістичної реальності. Опираючись на визначення С.Л. Рубінштейна (*Рубинштейн, 2003*), можна описати його так: мотивація як сконструйована у інтеракційному просторі, дискурсивна, текстуалізована і включена у життєвий світ особистості суб'єктивна детермінація поведінки людини соціальним світом. Відтак, аналіз дискурсу особистості у віртуальному інтеракційному просторі соціальних мереж може суттєво доповнити наше розуміння змін людської мотивації у добу постмодерну. Метод дослідження – мотиваційний дискурс-аналіз.

Загальний обсяг вибірки складав 235 осіб, віком від 16 до 25 років (116 – жінок, 119 – чоловіків), обраних випадковим чином серед студентів, які входять до кола контактів автора дослідження (соціальна мережа «ВКонтакте»).

До дискурс-аналітичного дослідження було включено: 1) «пости» (короткі повідомлення) користувачів на власних «стінах» (доступні для загального прочитання мікро-блоги); 2) «аватари» (фотографії) користувачів; 3) тексти користувачів, написані у відповідь на 2 запитання: «Чому ти користуєшся соціальною мережею?» та «Навіщо тобі потрібне залучення до соціальної мережі?»

У результаті узагальнення результатів аналізу матеріалів дослідження було виділено ряд мотиваційних проблем, з якими стикаються користувачі соціальних мереж, зокрема, мережі «ВКонтакте».

Мотивація вибору ідентичності у контексті потенційної можливості множинної ідентичності. Користувач соціальної мережі стикається із питанням ідентичності, адже тут він має більше можливостей обирати, ким бути та у який спосіб себе презентувати. Через фізичну віддаленість від Інших знімаються ряд соціальних норм, і з'являється можливість бути не-таким-як-зазвичай: «у житті я дуже сором'язлива, а тут я можу без проблем і посперечатися, і відстояти свою думку, і розповісти про свої почуття», «я більш зручно себе почуваю тут, бо можу говорити, що хочу – і мені за це нічого не буде». Відтак – усвідомивши можливість вибору, користувач часто стикається із питаннями: «Чи хочу я бути іншим? Навіщо це мені потрібно?» Відповідь на це питання відкриває ряд особливостей мотивації вибору ідентичності:

– «Свідома гра ідентичностями». Такі користувачі мають декілька профайлів із різними іменами, аватарами, стінами і – різними індивідуальностями. Основні усвідомлені мотиви тут –

ігровий інтерес («Мені просто цікаво», «Я заходжу під різними акаунтами, стаю іншою людиною, причому – по декілька разів на годину»), почуття володіння таємницею, унікальним знанням («Навіть найближчі друзі не здогадуються, що мене є декілька у них у друзях»), свідоме розмежування життєвих ролей («Я маю дуже багато граней, і не можу їх помістити в один профайл», «Під одним акаунтом я маю особисте спілкування, під іншим – виключно професійне, із колегами по роботі та замовниками»).

– *«Мережева ідентичність»*. Якщо у попередньому випадку йдеться про декілька мережевих ідентичностей, то тут – лише про розмежування людини-у-реальному-світі та людини-у-віртуальному-світі, мотивація якого – переважно задоволення потреб, які у світі реальному людина, в силу різних обставин, задовольнити не може: комунікативної, пізнавальної, ігрової тощо: «Мені тут поговорити навіть немає з ким – а у мережі у мене більше 400 друзів, з якими ми можемо говорити про все».

– *«Динамічна ідентичність»*. Ідентичність користувача змінюється з часом, і принципова відмінність соціальної мережі від реального світу – можливість докласти мінімум зусиль щоб презентувати цю зміну (змінивши аватар, дописавши кілька постів на своїй стіні, або змінивши текст у профайлі) та прийняття таких змін іншими користувачами. Інакше кажучи, у мережі користувач має абсолютне-право-змінюватися. Відтак – через буденність цього процесу, мотивація зміни ідентичності часто носить поверховий характер – сварка із дівчиною/хлопцем, поганий настрій, невдача у навчанні призводять до перебудови профайла, і таким чином глибина змін ідентичності поступається місцем швидкості і динамічності цього процесу.

Іманентна мотивація членства у соціальній мережі. Аналіз мотивів членства у соціальній мережі демонструє лише одну домінуючу тенденцію – не вирізнятися із оточення, бути як усі: «Там усі мої одногрупники», «Я не можу там не бути, – коли я прийшла на навчання, усі вони щось обговорювали, про щось натякали одне одному, а я не розуміла, про що вони», «Так прийнято – мати свій акаунт», «Я не розумію, як там не бути». Відтак, якщо раніше, коли соціальні мережі лише розвивалися, домінуючими мотивами були інтерес і спілкування, то зараз мотивація стандартизується і носить моно-тематичний характер, членство у соціальній мережі, ймовірно,

перестає бути темою добровільного вибору, і набуває характеру іманентного соціального інституту – як то отримання паспорту, навчання у школі, спілкування по мобільному телефону, а тому питання мотивів членства у соціальній мережі відпадає через його некоректність.

Перманентний мотиваційний конфлікт і домінування стратегії його уникання. Перед користувачем соціальної мережі постає перманентний мотиваційний конфлікт, пов'язаний із вибором між кількома пропозиціями: ігри, спілкування, спілкування у тематичних групах, перегляд фільмів, прослуховування музики, пошук інформації, орієнтування у подіях реального світу тощо. Можна виділити такі групи мотиваційних конфліктів: конфлікт *«між мережею і світом»*, конфлікт *«внутрішньо-мережевий»* та конфлікт *«між-мережевий»*. Мотиваційний конфлікт між мережею і світом полягає у необхідності вибору – бути в реальності чи бути в мережі, і часто – вибір робиться на користь мережі. Також було виявлено варіант поведінки, який можна позначити як «стан online у реальному світі»: «Я спілкуюсь із друзями на парах – а сам думаю, чи лайкають мій пост», «Йду вулицею і уявно пишу повідомлення у групу фанів ОЕ про новий альбом», «Їм, і кожну хвилину підхожу до компа, щоб перевірити новини». Внутрішньо-мережевий конфлікт – пов'язаний із складнощами вибору між різними сервісами соціальної мережі, спілкуватися чи грати, дивитися фільм чи читати нотатки друга, переглядати фотки чи створювати нову групу? Особливістю вирішення цього конфлікту є переважання «шляху найменшого спротиву»: чим більше сервіс вимагає інтелектуальних, емоційних, вольових зусиль – тим меншою є ймовірність вирішення мотиваційного конфлікту на його користь. Між-мережевий конфлікт виникає у користувачів, зареєстрованих одночасно у декількох мережах, і традиційний шлях його вирішення – одночасне відкриття вікон усіх мереж і паралельне спілкування у них.

Відмітно, що у всіх означених випадках переважає спроба не вирішення конфлікту, а його уникання – обравши одночасно усі можливі альтернативи. Для сучасного користувача проблема вибору, вочевидь, є складною і болючою через непризвичаєність до стану фрустрації. З іншого боку, конфлікт, який не вирішується, блокує контакт із реальністю і ще більше затуляє до віртуального світу, де вибір можна не робити – *досить відкрити декілька вікон одночасно.*

Трансформація первинної мотивації у «спілкування-заради-спілкування». Комунікативні процеси у соціальній мережі зтягають користувача, навіть якщо його первинна мотивація була зовсім не комунікативна у сенсі «спілкування задля спілкування», а бізнесова, професійна, пізнавальна тощо. Традиційна схема для користувача – зареєструватися із певною зовнішньою метою, або й без мети – просто так сталося, – потому, після певного періоду активності, обрости комунікативною мережею у формі груп, друзів, підписників, пабліків, – і потому втратити первинну мотивацію, «зависнути» у мережі: «Знаю, що треба писати курсову, але сиджу, пишу пости, читаю чужі пости, чіпляю нову аву і чекаю лайків», «Сусідка кличе вечеряти, я кажу – зараз, зараз, – і приходжу через годину».

Мотивація мінімізації тексту. Одним із феноменів, який часто спостерігається – мотивація мінімізації тексту – як його написання, так і читання, що позначається терміном: «многобукав» (сленгове «багато літер»). Відтак, великі тексти у соціальній мережі не схвалюються, нотатки обсягом більше кількох сторінок, лишаються недочитаними, а на стіні та в особистих повідомленнях – є обмеження на кількість написаного тексту.

Імпліцитна підтримка демонстративної мотивації. Для того, щоб бути у мережі популярним, щоб пости і фотографії користувача із більшою долею ймовірності потрапляли у поле зору інших – важливо постійно оновлювати стіну, дописувати на стіни інших людей, загалом – проявляти якомога більше мережевої активності. Тому – вітається постійна демонстрація власних переживань, думок, почуттів. Такому загальному дискурсу демонстрації важко не піддатися, і рано чи пізно, але навіть найінтровертованіші користувачі починають демонструвати свій внутрішній світ.

5.3. Конструювання мотиваційного дискурсу в сучасному рекламному просторі (на прикладі рекламних слоганів)

Один із наймасовіших дискурсів, у які занурена сучасна людина – це дискурс рекламний. Рекламні тексти, ролики, зображення, конструкції (біг-борди, сіті-лайти, ай-стоппери тощо) – поєднуючись, утворюють великий дискурс, який за означенням має потужний мотиваційний компонент, адже його кінцева мета полягає у спонуканні до купівлі певного товару, а шлях до цієї мети полягає у

конструюванні у людини мотивації (бажань, потреб, цінностей, страхів тощо). Відтак, рекламний дискурс є таким, що, з одного боку, у максимально сконцентрованому вигляді містить дискурс мотиваційний, з іншого – є максимально доступним і охоплює більшість громадян (загалом, є контекстом нашого життя). Саме тому рекламний дискурс може слугувати предметом для аналізу процесів конструювання мотиваційного дискурсу соціокультурного рівня (макро-рівня, дискурсу-контексту). Як зазначає В.В. Зірка, у ХХІ столітті реклама втрачає риси «інформативного дискурсу» й набуває рис дискурсу «аргументативного», прагматичного й маніпулятивного, адже її завдання тепер – спонукати людину до конкретної, наперед визначеної діяльності, а для виконання цього завдання реклама залучає мовні засоби із навколишньої дійсності, із того соціокультурного дискурсу, в рамках якого вона й існує (Зірка, 2005). У медіапсихологічних дослідженнях реклама вважається частиною медіапростору (див. Винтерхофф-Шпурх, 2007), вводиться поняття медіаспоживання, яке, приміром, Н. Жижина розглядає як «активну соціальну практику особистості, пов'язану із переробкою віртуального матеріалу» (Жижина, 2012, с. 45). У цьому контексті важливою є проблема медіасоціалізації, на якій наголошує Л.А. Найдьонова (Найдьонова, 2012). Дослідниця зазначає, що образно-понятійні опори для організації й структурування світу дитиною отримуються із текстів дорослих. Відтак, за підміни таких текстів медіа-текстами можуть змінитися традиційні закономірності соціалізації, з'являться нові закономірності тотальної медіасоціалізації. До них, приміром, можна віднести провокацію медіа-парасоціальних стосунків, які, у свою чергу, здатні породжувати нові психологічні проблеми, раніше не діагностовані. Сказане стосується й рекламних текстів, які супроводжують дитину мало не від народження. Аналізу соціалізації дітей у медіасередовищі, яке часто можна охарактеризувати як «агресивне», присвячена робота О.В. Петрунько, у якій показується, що медіасоціалізація стає небезпечною у випадку її здійснення «сам-на-сам», без участі дорослих, які б допомогли дитині інтерпретувати ті чи інші послання, згладити їх деструктивну дію, а то й вберегти від їх споживання в цілому (Петрунько, 2011).

Центральним елементом рекламного тексту, на думку дослідників реклами (В.В. Кеворков, А.С. Кармін, А.Д. Кривоносів,

І. Морозова, М.М. Блінкіна-Мельник), є «слоган». Вони визначають «слоган» як певний девіз, який складається з однієї або декількох фраз, створених з метою створення позитивного ставлення споживача до певного предмету; характеризується стислістю, емоційністю, і є основою для комплексності реклами; є поєднуючим ланцюгом між рекламою різного формату – графічною, друкованою, відео тощо; несе у собі ключову ідею усієї маркетингової політики компанії.

Важливість вивчення «слоганів» пов'язана також із тим, що вони є свого роду «дзеркалами культури» (*Новодержкина, 2008*), адже для того, щоб впливати, стимулювати, спонукати – слоган має говорити мовою, зрозумілою у тому соціокультурному середовищі, для якого він сконструйований. З іншого боку, трансляція слоганів, насиченість ними нашого індивідуального буття – впливає на конструювання персональних мотиваційних мікро-дискурсів, стимулюючи їх конструкцію, фіксацію, реконструкцію чи деконструкцію. І. Кондратюк, В. Жуков наводять дані про те, що слогани читають у 5 разів більше, ніж самі рекламні тексти, а процес «роботи» слогана містить 3 етапи: сприйняття, запам'ятовування та залучення (*Kondratuik, Zukow, 2012*).

Одними із перших дослідників психології слоганів були Л. Беллак, М. Шеріф та Ф. Ламлі (30-40-ві роки ХХ ст.). Л. Беллак визначив термін «слоган» як фразу, яка має характеристики стислості, вчасності, наказовості, ідентифікується з певної групою. Він зазначав, що престиж власника слогана може підвищувати його ефективність, а зміна ставлення до нього чи насиченість певним слоганом обмежує час його життя. Кожен слоган – це тимчасове явище, яке конструюється дискурсом, в рамках якого він створений, і водночас конструює цей дискурс, як його елемент (*Bellak, 1942*). М. Шеріф вважав, що слоган передбачає ціннісне судження; він не знаходив відмінностей між бізнесовими та політичними слоганами; вважав, що потужні слогани виникають спонтанно, у складних і критичних ситуаціях, відповідають «духу часу» (французьке «Liberté, Égalité, Fraternité», американське «United We Stand, Divided We Fall») та виражають депривації та тиск, який глибоко проник у людське життя (*Sherif, 1937*). Ф. Ламлі називав слогани потенційними засобами соціального контролю та закликав звернути увагу на їх потенційну небезпечність. Автор порівнював слогани із хвороботворними мікроорганізмами, пояснюючи це тим, що зі

слоганами неможливо сперечатися, так само, як не можливо сперечатися з мікробами (*Lumley, 1921*).

Аналізу вираження спонукання у слоганах телереклами 2003 року присвячена робота Л. Конюхової. Дослідниця доходить висновків про те, що *переважними синтаксичними структурами слоганів є означено-особові речення, присудок у яких виражений дієсловом наказового способу* («Живи з усмішкою!», «Залишайся зібраним!»). У таких реченнях акцент перенесено з діяча на дію; дієслова наказового способу мають відтінок побажання, доброзичливої поради, часто мають м'яку форму та позитивне емоційне забарвлення («Відчуй смак легенди»). Рідше зустрічаються слогани у формі безособових речень, присудок у яких – дієслово третьої особи в безособовому значенні або безособове дієслово з наказовою формотворчою часткою «Нехай» («Нехай кожна річ стане улюбленою»), за рахунок чого особливо пом'якшується звучання. Також зустрічаються структури спонукально-побажального типу, а саме квантитативно-генітивні речення («Багато радості вам!») та іменні генітивні речення («Добробуту Вашій родині!»). Загалом, переважають пом'якшені спонукання – оптатив (прохання), прохібітив (застереження), пермісив (дозвіл), когортатив (напучування), дезидератив (побажання) – і найчастіше спонукання в рекламному слогані є оптативним та дезидеративним. Узагальненими особливостями таких спонукань є відсутність об'єкта, що створює орієнтацію на споживача реклами, а семантика дієслів визначається як прохання споживача зробити щось на користь собі (*Конюхова, 2003*).

У дослідженні, проведеному у 2012 році, виділено два типи слоганів – вони можуть повідомляти про дію чи стан (мають у своїй структурі дієслівний присудок), а також означати предмет, характеризувати його властивості (мають у своїй структурі іменний присудок). Сучасні слогани – це переважно *розповідні речення зі складеним іменним присудком* («Потужний засіб, пом'якшуючий ефект», «Номер один для миття вікон»). Також з'явилися запитальні речення, які наче спонукають до діалогу, часто – із відповідями («Ви ще й досі не в білому? Тоді ми йдемо до Вас!»). Поширеними також є речення з умовами – складнопідрядні речення з підрядними умови («Якщо шашлик, то “Торчин”»), а також – псевдо-афоризми (утворені за рахунок зіставлення чи протиставлення частин безсполучникових

речень) («Діє зсередини – результат ззовні», «Ми працюємо – Ви відпочиваєте») (*М'яснікіна, 2012*).

Цікавим у лінгвістичному контексті є порівняння із англomовним рекламним дискурсом, який вивчає О. Корінь (*Корінь, 2007*). Дослідниця виокремлює такі типи англomовних слоганів: за домінуванням семантичного поля (слогани позитивної семантики, мета яких – створення позитивного образу торгової марки; слогани асоціативності, які конструюють зв'язок торгової марки, продукту із відомою подією, особистістю тощо; слогани підтримки іміджу, які акцентують увагу на високій якості самого продукту, професіоналізмі послуг); за комунікативним типом речення (розповідні, питальні, спонукальні, окличні); за ставленням до дійсності (ствердження чи заперечення фактів дійсності); за структурною композиційністю (прості речення, складні речення). Загалом же домінують спонукальні стверджувальні прості речення. Вивчаючи проблему перекладу слоганів, А.О. Малишенко виокремлює дві стратегії – стандартизація (дослівний переклад, без зміни семантики) та адаптація (зміна тексту відповідно до особливостей цільової аудиторії та інших факторів, зокрема, уникнення втрати гри слів або врахування регіональних конотацій) (*Малишенко, 2011*).

Дискурс-аналітичні дослідження, що межують із політичною психологією, також звертають увагу на слогани. Так, темі слоганів у контексті єгипетської та туніської революцій присвячені роботи Ф.А. Аль-Хаква, А.А. Хуссейна та М. Азаза. У контексті аналізу онлайн дискурсу Іранського Зеленого Руху виконана робота Т. Раяна. Політичним слоганам Китаю присв'ячене дослідження Кс. Лу, Ш. Фіткунага й Б. Чанг. Слогани президентської передвиборчої кампанії в Румунії вивчаються у роботі І. Хосу, П. Анісоа.

Ф.А. Аль-Хакв та А.А. Хуссейн виділяють 20 способів використання мови у слоганах (у порядку спадання частоти: демонстрація принижень, публічних вимог, обурення, стійкості позиції, людських прав, патріотизму, гумору, цинізму, попереджень, образ, похвал, заперечень, політичних змістів, прохань, спогадів, релігійних тем, мудрих висловів, особистих потреб, ліричних тем, прислів'їв) та 6 соціополітичних спрямувань (заклик до змін, заклики до відмови від іноземного втручання, заклики до відмови від несправедливості, тиранії й утисків, заклики до позитивної участі у політичному житті, заклики до свободи й незалежності, виклики

світовій політиці) (*Al-Haq, Hussein, 2014*).

Аналізуючи онлайн-дискурс на сайті Зеленого Руху Ірану (аналізований час – 04.11.09 – 10.06.10), дослідник Т. Раян доходить висновків, що слогани є особливим елементом опозиційної політичної культури Ірану, а їх використання властиво тим, хто її підтримує. Відповідно, коментарі зі слоганами містять більше тем демократії, реформ і справедливості, ніж коментарі без слоганів (*Ryan, 2012*).

Аналізуючи слогани комуністичного Китаю періоду 60-80-х років ХХ століття як засоби ідеологічної індоктринації, Кс. Лу доходить висновків, що вони створені, з одного боку, для задоволення потреби в змінах соціальних умов, з іншого – задоволення потреби авторитетів у встановленні контролю. Повсюдне використання цих політичних слоганів змінило обличчя Китайської культури і вплинуло на мислительні паттерни китайців (*Lu, 1999*). Порівняльний аналіз політичних слоганів США та Китаю проводять Ш. Фіткунага й Б. Чанг. Вони висновують, що китайські слогани більше змістовно-орієнтовані, тоді як у слоганах США багато уваги приділяється формі для привернення уваги. Крім того, виявлено, що американські слогани усе більше відображають ідеї колективізму і патріотизму, тоді як китайські – індивідуалізму (*Fitkunaga, Zhang, 2007*).

Політичні слогани Румунської президентської кампанії 2009 року вивчалися у дослідженні І. Хосу та П. Анісоа із використанням проєктивних технік, асоціативного методу, незавершених історій і аналізу речень. Автори доходять висновку, що політичні слогани того періоду не змогли стати базисом електоральної кампанії у свідомості людей і електоральна символіка сприймалася більшою мірою як набір звичайних, стандартних образів, фраз, які аж ніяк не конвергентні із реальністю (*Hosu, Anisoa, 2010*).

Аналіз слоганів як риторичних засобів та соціальних символів, а також їх класифікацію на цій основі здійснює Р. Дентон (*Denton, 1980*). Як соціальні символи вони поєднують, розділяють та перетворюють людей, групи, тим самим стаючи прямим посилом до соціальних чи індивідуальних дій.

Отже, слогани є своєрідним концентратом ідей – рекламних, соціальних, політичних, – які, з одного боку, вибираються із соціального поля і є вираженими цілісно та максимально

концентровано, з іншого – слогани конструюють ідеї, адже поширюючись, вони змінюють спосіб сприймання світу, а можливо – і трансформують життєві світи людей. У такому контексті продуктивним є вивчення слоганів з точки зору їх мотиваційно-дискурсивного навантаження, пошук відповіді на запитання: які теми мотиваційного дискурсу репрезентують слогани? Відповідь дасть змогу наблизитися до розуміння тих домінуючих соціокультурних мотиваційних дискурсів (макро-дискурсів, дискурсів-контекстів), у рамках яких конструюється життєвий світ особистості.

При розробці **структури дослідження** враховувалося одне з основних положень медіа-психології, відповідно до якого аналіз у цій царині є, за Л.А. Найдьоною, діалогічним рефлексивним соціально-психологічним дослідженням у дії (*Найдьонова, 2009*). Дотримання цього положення здійснювалося за рахунок позиції спів-дослідження, при якій і процес, і результат дослідження перебували у просторі діалогу й спів-рефлексії як дослідника, так і учасника дослідження. Відтак, у контексті обраного об'єкта дослідження – рекламних слоганів і їх мотиваційного дискурсу – та етапності мотиваційного дискурс-аналізу (який інтегрує критичний дискурс-аналіз і дискурсивну психологію), структура дослідження нараховує такі чотири етапи:

1. Аналіз змісту текстів рекламних слоганів відповідно до представленості у них певних мотиваційних тем, у тому числі й тих, які виявлені в особистісних мотиваційних дискурсах.

2. Кількісний аналіз презентованості тематики мотиваційного дискурсу у слоганах та її психосемантичний аналіз.

3. Аналіз лінгвістичних засобів конструювання мотиваційного дискурсу у рекламних слоганах. Основні параметри для аналізу: мотиваційна тема; інтеракційний контроль; конструювання ідентичності; словник; граматики (транзитивність, номіналізація, модальність).

4. Формулювання висновків на основі узагальнення п. 1-3.

Вибірка дослідження в частині п. 1 (змістовий та структурний аналіз) складається із 109 слоганів, які входили до структури телевізійних рекламних роликів (телеканали «5», «1+1», «К1», «М1», «НТН», «СТБ», «ТВі»); стенографування слоганів здійснювалося у квітні 2014 року.

Аналіз змісту рекламних слоганів із позицій наявності певних

мотиваційних тем реалізовувався в декілька кроків, зумовлених необхідністю підвищення надійності висновків (що є важливим у контексті ймовірної суб'єктивності результатів дискурс-аналітичного дослідження). На першому кроці учасникам дослідження (68 осіб, з них – 42 жінки та 26 чоловіків, вік – від 23 до 38 років, вибірка рандомізована) пропонувався перелік рекламних слоганів та перелік тем мотиваційного дискурсу, оприятнених у результаті попереднього дослідження (див. п. 4.3). Після чого пропонувалося оцінити, наскільки кожна з тем відповідає змісту кожного рекламного слогана (за 10-бальною шкалою). У разі відсутності тем, які на думку учасника можна було б віднести до певного слогана, йому пропонувалося їх додати у вільні комірки й теж оцінити. Теми, додані більшістю учасників, також пропонувалися іншим для до-оцінки. На другому кроці дослідник, не знайомлячись із результатами першого кроку (окрім аналізу додаткових тем, виокремлених досліджуваними), самостійно здійснював оцінку наявності певної теми мотиваційного дискурсу у рекламному слогані, орієнтуючись на зміст, словник, граматику слогана. Наявність у слогані теми позначалася (1), відсутність (0). Третій крок здійснювався з метою контролю релевантності інтерпретації тематики мотиваційного дискурсу дослідником – проводився кореляційний аналіз отриманих результатів, а саме – оцінок мотиваційних тем.

У результаті кореляційного аналізу сумарних оцінок тематики мотиваційного дискурсу учасниками дослідження та дослідником виявлено статистично значущий сильний прямий зв'язок між даними ($r=0,86$; $p<0,01$), що свідчить про відповідність аналізу дослідником тематичного навантаження рекламних слоганів дискурсу досліджуваних, вибірка з яких була сформована випадковим чином.

Тематичний аналіз мотиваційного дискурсу рекламних слоганів. Кількісний розподіл оцінок тематики мотиваційних дискурсів рекламних слоганів представлено на рис. 5.1. За результатами аналізу можна виокремити декілька тем, які мають максимальне оціночне навантаження, що свідчить про їх презентованість у більшій кількості слоганів ($\bar{X} > 4$).

Найбільшу представленість у рекламних слоганах мають такі теми мотиваційного дискурсу, як «Гарне самопочуття» ($\bar{X}=4,6$), «Досягнення успіху» ($\bar{X}=4,6$), «Стабільність» ($\bar{X}=4,6$), «Визнання, схвалення» ($\bar{X}=4,6$), «Задоволення (гедонізм)» ($\bar{X}=4,4$),

«Самоактуалізація, самореалізація» ($\bar{X} = 4,4$), «Відповідальність за інших» ($\bar{X} = 4,4$), «Самодетермінованість» ($\bar{X} = 4,3$), «Емоції та почуття» ($\bar{X} = 4,2$), «Значущі стосунки, афіліція, дружба, кохання» ($\bar{X} = 4,2$), «Змагання, порівняння» ($\bar{X} = 4,2$), «Самооцінка, почуття гідності» ($\bar{X} = 4,1$), «Захоплення процесом, творчість (потік)» ($\bar{X} = 4,1$), «Здоров'я» ($\bar{X} = 4,1$), «Новизна» ($\bar{X} = 4,1$).

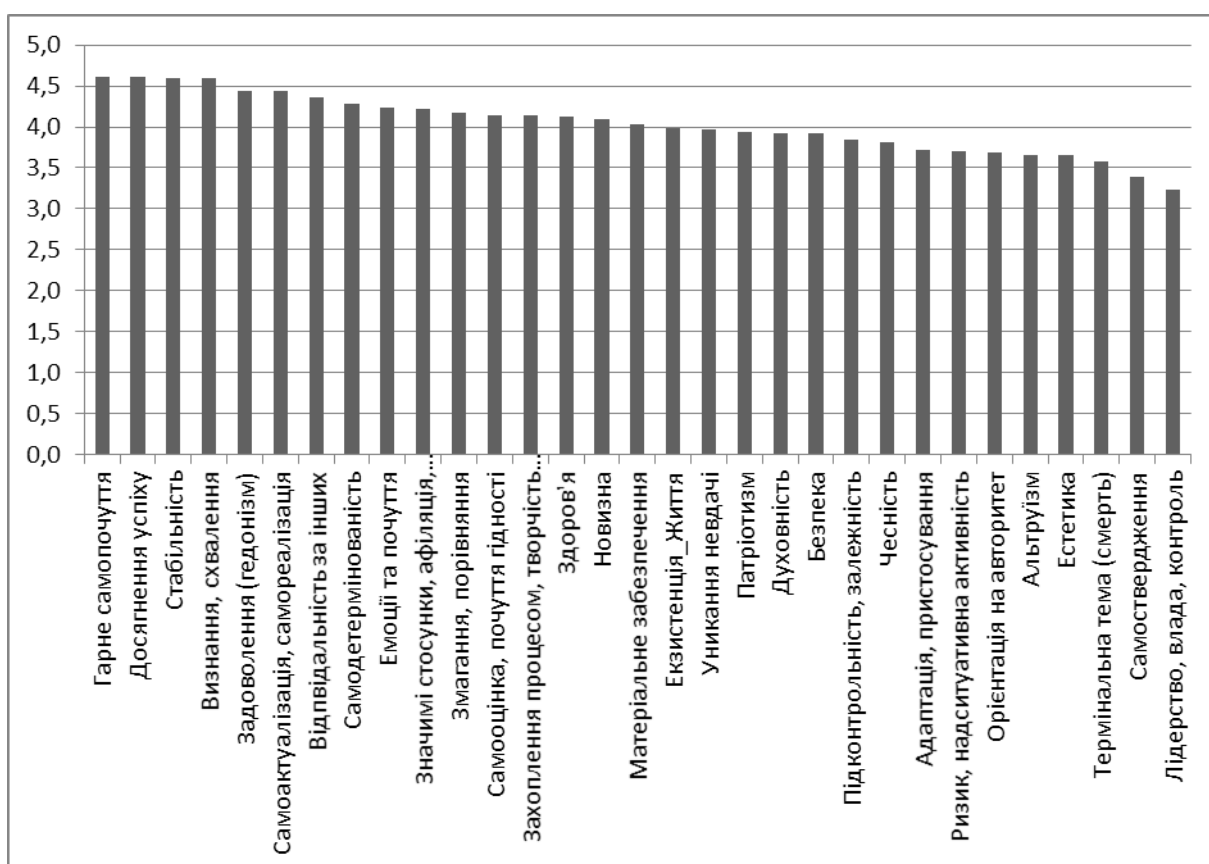

Рис. 5.1. Кількісний розподіл презентації мотиваційно-дискурсивної тематики у рекламних дискурсах

Найменшу представленість у рекламних слоганах мають такі мотиваційні теми, як «Термінальна тема (смерть)» ($\bar{X} = 3,6$), «Самоствердження» ($\bar{X} = 3,4$), «Лідерство, влада, контроль» ($\bar{X} = 3,2$).

Аналіз наповненості мотиваційними темами самих рекламних слоганів дає змогу виокремити декілька груп таких слоганів. Моно-тематичні слогани – ті, які містять одну мотиваційну тему («Аромоксамит, що зближує», «Чудові ігри для малих розумників», «Для діамантового блиску вашого посуду», «День, повний енергії – день Супрадин», «Їж. Пий. Жуй. Орбіт» тощо). Бітематичні слогани – містять дві теми («Звільни свою дику натуру», «Секрет залізних

нервів», «Зняти біль допомагає, радість руху повертає», «Дякувати – не передякувати»). Політематичні рекламні слогани – містять у собі три і більше мотиваційних тем («Зміни свій колір. Настав час для змін», 5 тем; «Твій простір», 5 тем; «Майстерність зірок. Натхнення нащадків», 4 теми; «Оживай і оживляй», 4 теми; «Не гальмуй. Снікерсуй!», 4 теми). У відсотковому співвідношенні монотематичних слоганів меншість – 14%, бітематичних – 36%, тоді як політематичних – 50%. На рис. 5.2. наведено перелік дев'яти мотиваційних тем, які навантажують політематичний рекламний слоган «Змінюй правила. Будь королевою».

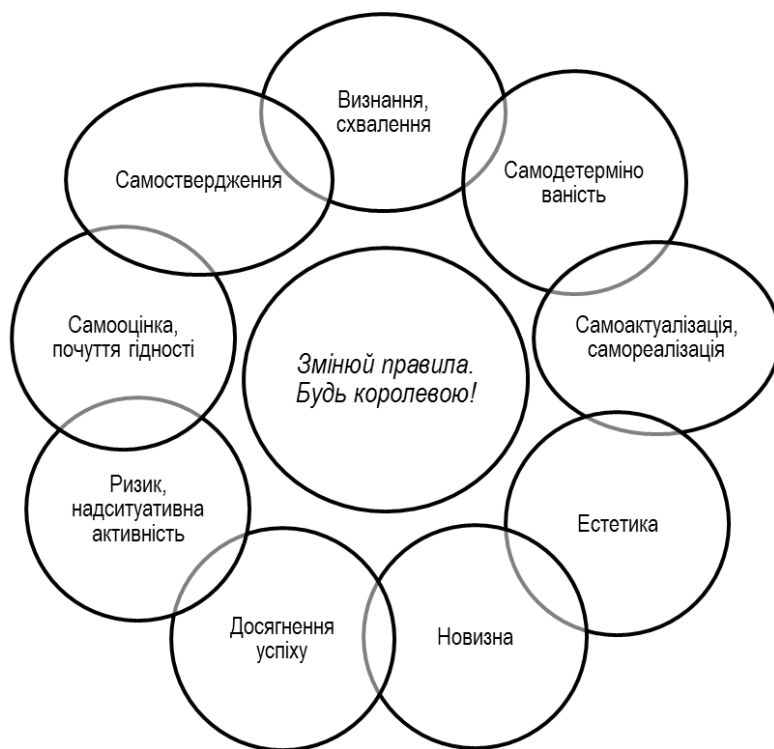

Рис. 5.2. Тематичне навантаження мотиваційного дискурсу політематичного рекламного слогану.

Домінування кількості політематичних слоганів у рекламі пов'язано із їх орієнтацією на різні групи споживачів, і, відповідно, різні типи мотиваційних дискурсів. «Прочитання» тієї чи іншої теми у слогані цілком визначається мотиваційним дискурсом особистості. Підтвердження цієї думки – у феномені релевантності мотиваційних дискурсів особистості та рекламних слоганів.

Релевантність тематик мотиваційних дискурсів особистості та рекламних слоганів. Соціокультурний мотиваційний дискурс є, з одного боку, сукупним результатом поєднання мотиваційних

дискурсів мікро-рівнів, а з іншого боку – тим середовищем, яке формує домінуючі теми мотиваційного дискурсу особистості. Вочевидь, між цими рівнями існує свого роду реципрокно-рекурентна взаємодія, при якій кожна попередня петля зворотного зв'язку формує змісти й структуру мотиваційного дискурсу наступної. Відтак, на феноменальному рівні повинна спостерігатися тенденція до відповідності між змістами соціокультурних мотиваційних дискурсів (часткою якого є мотиваційний дискурс рекламних слоганів) та мотиваційних дискурсів особистості. З метою перевірки цього припущення здійснено кореляційний аналіз тематичного розподілу мотиваційного дискурсу особистості (проаналізованого у п. 4.3) та розподілу тематики мотиваційного дискурсу рекламного слогану (у частину тем, які перетинаються; аналіз досліджуваних та аналіз дослідника).

Узагальнення отриманих результатів наведено на рис. 5.3.

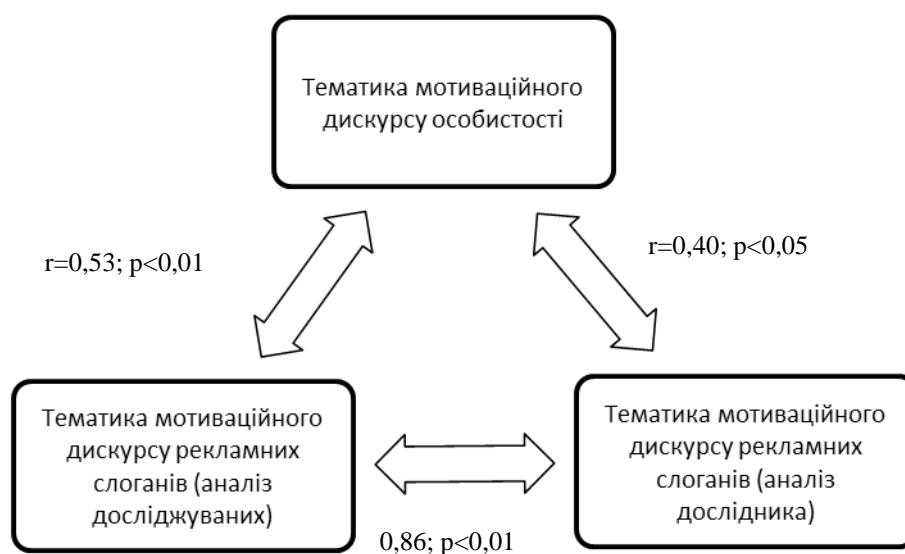

Рис. 5.3. Результати кореляційного аналізу зв'язків між мотиваційними дискурсами особистості та рекламних слоганів

Отримані коефіцієнти кореляції та їх статистична значущість вказують на наявність тенденції до прямого зв'язку між тематичними профілями мотиваційних дискурсів рекламних слоганів та мотиваційних дискурсів особистості, виявлених у попередньому дослідженні. Зважаючи на те, що в обох дослідженнях брали участь різні учасники (вибірki були рандомізовані) – можна зробити висновок про підтвердження припущення щодо наявності відповідностей між тематикою мотиваційного дискурсу на мікро- та

макро-рівнях. Мова йде про існування феномену тематичної релевантності між мотиваційним дискурсом особистості та соціокультурним мотиваційним дискурсом (зокрема, на прикладі рекламних слоганів). Відтак, постає питання про структуру мотиваційно-дискурсивного простору тематики рекламних слоганів. Окремої уваги заслуговує кореляція між тематикою рекламних дискурсів у аналізі дослідника та в аналізі досліджуваних – вона теж висока, що є емпіричним свідченням на користь ідеї мультисуб'єктності дослідницького процесу й розгляду учасників дослідження як таких, що можуть нагромаджувати поза-наукове знання, яке у свою чергу, може бути успішно трансформоване у наукове (див. *Слюсаревський, 2005, 2008*).

Психосемантична реконструкція мотиваційно-дискурсивного простору тематики рекламних слоганів. З метою аналізу психосемантичної структури мотиваційно-дискурсивного простору тематики рекламних слоганів була побудована узагальнена матриця оцінок змісту рекламних слоганів. Учасники дослідження оцінювали ступінь відповідності слоганів та тем мотиваційного дискурсу, а агрегована матриця оцінок піддавалася процедурі ієрархічного факторного аналізу.

Слід зауважити, що йдеться, передусім, про наявність виявлених тем у мотиваційному дискурсі рекламних слоганів. Відтак, первинним завданням є не пошук змістових інваріантів поєднання тем у певні фактори, а виявлення домінуючих стратегій такого комбінування, типових поєднань, які являють собою практики конструювання мотиваційного дискурсу у рекламних слоганах (що, нагадаємо, релевантно практикам конструювання мотиваційного дискурсу на мікро-рівні).

У результаті факторизації отримано структуру із 14 первинних (які пояснюють в сумі 71% загальної дисперсії) та 5 вторинних факторів. До першого вторинного фактору увійшли 1 (0,48) та 5 (0,56) первинні фактори; до другого – 2 (0,57), 4 (-0,46) та 12 (0,45); до третього – 3 (-0,52) та 8 (-0,59); до четвертого – 7 (0,58) та 9 (-0,42); до п'ятого – 13 (0,52) та 14 (-0,52). Три первинних фактори не були включені до жодного вторинного фактору через низькі кореляції із ними (6, 10, 11).

У таблиці 5.1. представлено узагальнення отриманих результатів та наведені приклади рекламних слоганів, які навантажують

відповідні первинні, а відтак – і вторинні фактори. Отримана 5-факторна структура відображає сприймання учасниками дослідження тематики мотиваційного дискурсу рекламних слоганів, і дає змогу, по-перше, редукувати вимірність аналізованого масиву даних, по-друге, виявити латентні мотиваційно-тематичні фактори, які лежать у основі сприймання мотиваційного дискурсу рекламних слоганів, по-третє, оприявнити практики конструювання мотиваційного дискурсу у рекламних слоганах.

Вихідна матриця, яка містила 31 тему, була редукована до 14 первинних косокутних факторів, які, у свою чергу, об'єдналися у 5 вторинних факторів. Загальний відсоток дисперсії свідчить про те, що у такий спосіб пояснено більше 2/3 даних.

Опишемо змістове навантаження кожного із виокремлених латентних первинних факторів (враховувалися факторні навантаження зі значенням більше 0,5). **Фактор 1**, уніполярний, значуще навантажений однією темою, «Уникання невдачі» (-0,72). **Фактор 2** – біполярний, утворений опозицією тем «Досягнення успіху» (0,50) та «Гарне самопочуття» (-0,65). **Фактор 3** – тема «Значущі стосунки...» (-0,71). **Фактор 4** – уніполярний, утворений темами «Орієнтація на авторитет» (-0,57) та «Змагання, порівняння» (-0,64). **Фактор 5** – уніполярний, утворений темою «Емоції та почуття» (0,67). **Фактор 6** – біполярний, один полюс якого утворює тема «Ризик, надситуаційна активність» (-0,55), а протилежний – теми «Патріотизм» (0,63) та «Духовність» (0,64). **Фактор 7** – уніполярний, утворений темою «Підконтрольність, залежність» (0,69). **Фактор 8** – утворений темою «Чесність» (-0,50). **Фактор 9** – біполярний, позитивний полюс складають теми «Визнання, схвалення» (0,63) та «Самооцінка, почуття гідності» (0,60), а опозицію – тема «Захоплення процесом, творчість» (-0,57). **Фактор 10** – утворений темою «Самоствердження» (0,73). **Фактор 11** – уніполярний, сконструйований двома темами, «Термінальна тема (смерть)» (-0,70) та «Безпека» (-0,71). **Фактор 12** – біполярний, з одного боку – тема «Адаптація, пристосування» (0,66), з іншого – «Задоволення (гедонізм)» (-0,60). **Фактор 13** – «Альтруїзм» (-0,61) та «Відповідальність за інших» (-0,58). **Фактор 14** – утворений темою «Екзистенція, життя» (-0,66).

Ієрархічна факторна психосемантична модель тематики
мотиваційного дискурсу рекламних слоганів

Вторинні фактори	Первинні фактори	Мотиваційна тематика первинних факторів	Приклади слоганів, які конструюють відповідні первинні фактори
1	1 (0,48)	Уникання невдачі	На всі випадки життя; Досить мружитися; Захистіть найдорожче.
	5 (0,56)	Емоції та почуття	Кларитин. Щоб повернути радість життя; Мамина любов у кожній ложці; Свято е!
2	2 (0,57)	Досягнення успіху / Гарне самопочуття	У пошуках неймовірного; Успіх – це Status; Виграє той, хто грає / Подолає мігрень удвічі швидше; Лікує, зігриває, болу позбавляє.
	12 (0,45)	Адаптація, пристосування / Задоволення (гедонізм)	Зміни свій колір. Настав час для змін / Легко жити здорово; Вишуканий смак для Вашого улюбленця
	4 (-0,46)	Орієнтація на авторитет; змагання, порівняння	Майстерність зірок. Натхнення нащадків; Номер один бренд у світі; Більший вибір. Кращі ціни.
3	3 (-0,52)	Значущі стосунки	Повір у краще. Ти не один; Захистіть найдорожче; Аромоксамит, що зближує.
	8 (-0,59)	Чесність	Я довіряю Гербер; Флай – довіра до якості; Зварено на совість.
4	7 (0,58)	Підконтрольність, залежність	Я обираю Джаффа. Він обирає мене; Німецький досвід проти подагри та артритів; Тому, що Вам потрібна здорова печінка.
	9 (-0,42)	Визнання, схвалення; самооцінка, почуття гідності / Захоплення процесом, творчість	Європа би пишалася; Адже Ви того варті; Твій простір / Назустріч відкриттям; У нас багато ідей для гри; Зварене для себе, розділене зі світом
5	13 (0,52)	Альтруїзм; відповідальність за інших	Ділись своїм натхненням; Чікен Бокс. Створений, щоб ділитися з друзями; Підтримаємо армію. Врятуємо країну.
	14 (-0,52)	Екзистенція, життя	Здорова їжа. Здорове життя; Оживай і оживляй; Якість життя.

Вторинні фактори, утворені внаслідок неортогональності первинних, являють собою комбінації з мотиваційних тем, які є типовими для процесу конструювання мотиваційних дискурсів рекламних слоганів. **Перший фактор** – комбінує фактори № 1

(Уникання невдачі) та № 5 (Емоції та почуття). Аналіз змісту слоганів, що утворюють ці первинні фактори, дає змогу інтерпретувати уникання невдачі як «гру на випередження», спонукання до споживацьких дій через акцент на ймовірній невдачі, проблемі тощо. Як правило, це акценти на боротьбі з хворобами («Захистіть найдорожче»), наслідками споживання неякісного продукту («Досить мружитися»), або й загалом із усіма негараздами («На всі випадки життя»). При цьому, у комбінації із цією темою йде тема емоцій та почуттів, які мають дуже позитивну модальність (радість, любов, святковість, щастя тощо – «Свято є!»). Таким чином, комбінується провокація очікування чогось недоброго, плюс вказівка як його уникнути (система дій) та створення комфортного стану, як того, до чого варто прагнути (теж із вказівкою на шлях – придбання відповідного товару).

Другий фактор – утворений із первинних факторів № 2 (Досягнення успіху / Гарне самопочуття), № 12 (Адаптація, пристосування / Задоволення (гедонізм)) та № 4 (Орієнтація на авторитет; змагання, порівняння). Позитивний полюс первинного фактору № 2 складають слогани з темою успіху, орієнтації на досягнення результату, як от «У пошуках неймовірного», «Виграє той, хто грає» тощо. З іншого боку, з цим полюсом обернено корелює полюс, пов'язаний із гарним самопочуттям, переважно – пов'язаним із доланням хвороби, болю («Подолає мігрень удвічі швидше», «Лікує, зігріває, болю позбавляє»). У таких комбінаціях прочитується імпліцитна формула: досягнення успіху важливе; досягти успіху неможливо через поганий стан здоров'я, необхідно мати гарне самопочуття; почувати себе гарно допоможе прийом ліків. Тема адаптації, пристосування, яка утворює позитивний полюс 12-го первинного фактору, має дещо зміщене навантаження у бік провокації та підштовхування до змін, відтак, відбувається адаптація до рекламної пропозиції, яка виступає агентом змін: «Зміни свій колір. Настав час для змін». Протилежний полюс – задоволення (гедонізм) – конструюється реченнями з констатацією цінності задоволення, й водночас легкості його отримання, як от «Легко жити здорово», «Вишуканий смак для Вашого улюбленця». Таким чином, рекламні слогани цього фактору провокують пасивну позицію у споживача (власне, пропонуючи йому об'єктну ідентичність), додаючи до цієї пропозиції ілюзію легкості життя. Цілком зрозумілим

є включення у цей загалом «об'єктуєчий» фрейм здавалось би протилежних мотиваційних тем 4-го фактору – орієнтація на авторитет; змагання та порівняння. При розгляді слоганів, які його утворили, стає зрозумілим, що на перший план виходить та сама тенденція, адже у них орієнтація на авторитет і змагання відбуваються в рамках самих рекламних продуктів («Номер один бренд у світі»; «Більший вибір. Кращі ціни»). Відтак глядачу водночас пропонують ідентифікуватися із продуктом через його кращість та/або авторитетність торгової марки, переваги у ціні тощо, і – продовжувати бути у об'єктній ідентичності (адже першості можна досягти не через зусилля, а через придбання товару).

Третій фактор поєднує дві теми: № 3 (Значущі стосунки) та № 8 (Чесність). Тема значущих стосунків з'являється у слоганах у двох іпостасях – як самоцінність (приміром, «Повір у краще. Ти не один») із віддаленою прив'язкою до рекламованого продукту (у даному випадку, «Ти не один», з тобою телевізійний канал...) або з безпосередньою конотацією («Захистіть найдорожче» (скористайтеся для цього нашим медичним препаратом); «Аромоксамит, що зближує» (саме із цим продуктом Ви матимете тісніші стосунки з іншими)). У всякому випадку, пряма чи віддалена, така конотація простежується, і стосунки пропонуються як цінність, заради якої глядач має/може спожити/придати певну продукцію. Тема чесності теж по-особливому звучить у рекламних слоганах – як чесність торгової марки, виробника продукції по відношенню до споживача («Флай – довіра до якості», «Зварено на совість», «Я довіряю Гербер»). Таким чином, тема чесності виробника тут є підтримуючим фактором по відношенню до теми цінності значущих стосунків.

Четвертий фактор – утворений темою підконтрольності, залежності, яка конструюється через пропозицію споживачеві зайняти пасивну позицію по відношенню до чогось більш авторитетного, важливішого, значущого («Німецький досвід проти подагри та артритів», «Тому, що вам потрібна здорова печінка», «Я обираю Джаффа. Він обирає мене»). Примітно, що до цієї теми доєднуються теми визнання й схвалення, самооцінки, почуття гідності (із опозиційним полюсом – захоплення процесом, творчість). Ці теми утворюють слогани, які на перший план висувають повагу до людини, визнання її важливою, цінною («Європа би пишалася», «Адже ви того варті», «Твій простір»). У опозиції опиняється тема

захоплення процесом, творчість, яка пов'язана із такими слоганами, як «Назустріч відкриттям», «У нас багато ідей для гри», «Зварене для себе, розділене зі світом» тощо.

П'ятий фактор конструюють такі ключові теми, як альтруїзм, відповідальність за інших (проявляються у слоганах «Ділись своїм натхненням», «Створений, щоб ділитися з друзями», «Підтримаємо армію. Врятуємо країну» тощо) та екзистенційна тема «життя» («Оживай і оживляй», «Якість життя» тощо). Відтак пов'язаність цих тем у одному факторі викликана її змістовими навантаженнями – пропозицією споживачеві уваги до життя як такого, яке саме по собі має ряд позитивно-емоційних забарвлених конотацій, та пропозицією активності, спрямованої на поширення цієї цінності.

Таким чином, психосемантичний простір мотиваційного дискурсу рекламних слоганів має 5-факторну ієрархічну структуру, зумовлену складністю конструювання мотиваційних тем, а її змістове наповнення відображає загальні тенденції мотиваційного дискурсу макро-рівня.

Лінгвістичні засоби конструювання мотиваційного дискурсу рекламних слоганів. Наступний крок – деталізований мотиваційний дискурс-аналіз практик конструювання дискурсу рекламних слоганів, виявлення лінгвістичних засобів, за допомогою яких мотиваційні теми вбудовуються у текст слогана.

Критерії аналізу такі: 1) інтеракційний контроль (хто контролює інтеракцію, визначає тематику, час, місце тощо; дозвіл як маркер контролю); 2) конструювання ідентичності (конструювання через текст певної ідентичності у читача, певного образу себе теперішнього й себе бажаного тощо); 3) граматики (транзитивність як зв'язок подій і процесів із суб'єктами і об'єктами; номіналізація як опис процесу, події через іменникову форму; модальність як ступінь залученості мовця до свого твердження: істина, категоричність-ймовірність, об'єктивність-суб'єктивність); 4) відношення між лексикою, граматикою та психосемантикою як спосіб конструювання певної мотиваційної теми.

Проаналізуємо слоган, у якому втілено найбільшу кількість мотиваційних тем (див. рис. 5.2): «Змінюй правила. Будь королевою». *Інтеракційний контроль*, як і у всіх рекламних текстах, передусім належить джерелу мовлення, рекламодавцю, який визначає час інтеракції (коли «читати» рекламний слоган), місце (в якій частині

віртуального телевізійного простору його «читати»). Звісно, з іншого боку – у глядача є можливість уникнути взаємодії із рекламою (найчастіше – перемкнути канал, вимкнути звук абощо), однак при цьому він знає, що рано чи пізно він перегляне й «прочитає» цей текст. Інакше кажучи, вибору як такого у «читача» немає, відтак – інтеракційний контроль цілком у руках реклами, й відповідно, рекламного слогана як його складової. Фокусуючи увагу на іншому аспекті інтеракційного контролю, дозволі, висновуємо, що в аналізованому рекламному слогані він реалізований у максимальний спосіб завдяки поєднанню у двох послідовних двослівних реченнях дієслів наказового способу «змінюй...» та «будь...». Відтак, у тексті слогана конструюється позиція, при якій «читачу» дають дозвіл на щось (у даному випадку на зміни правил і т.д.), і в такий спосіб легітимізується й озвичаюється право на надання такого дозволу, у право рекламного тексту власне конструювати позицію інтеракційного контролю. Посилення ефекту досягається завдяки звертанню до читача на «ти» (за рахунок особовості дієслів), завдяки якому вдається «наблизитися» до нього на більш інтимну відстань, створити ілюзію близької розмови й адресності слогана. Загальний наслідок для мотиваційного дискурсу «читача» – це конструювання позиції об'єкта дозволу, того-кому-хтось-має-дозволити-зміни.

У тексті слогана відбувається *конструювання декількох ідентичностей* у читача. Текст містить два дієслова недоконаного виду майбутнього часу, завдяки яким відбувається «темпоральна гра ідентичностями». У мотиваційному дискурсі «читача» конструюється майбутній час, у якому вибудовується ідентичність «я-майбутня», я-яка-змінила-правила. Відтак, виникає бінарна ідентичність «я-теперішня», я-яка-живу-за-старими-правилами. Цей образ імпліцитно конотує з негативним ставленням до я-теперішньої, бо я-майбутня – то «королева». Власне, шлях та підказку для досягнення до «я-майбутня» підказує друга частина слогана – «будь королевою». Саме тут і відбувається центральна конотація рекламованого продукту (шоколаду «Корона») із щойно сконструйованою максимально привабливою майбутньою ідентичністю. Відтак, мотиваційний дискурс читача/читачки збагачується ціллю/цінністю – майбутньою ідентичністю. Недоконаність дієслів дає надію на можливість досягнення цього стану, а привабливість його забезпечується демонстрацією орієнтира: «королева», який асоціативно

навантажений великою кількістю мотиваційних тем (див. далі).

Транзитивність як спосіб пов'язування процесів із об'єктами й суб'єктами презентована способом конструювання у читача відповідальності за власне життя, через пряму пропозицію змін, і водночас – через обмеження цієї суб'єктності за рахунок вказівки на вже готову майбутню ідентичність. *Номіналізації*, відтак, не відбувається – дієслова не трансформуються в іменники.

Модальність істини й категоричності є базовими у цьому слогані, що забезпечується відсутністю у тексті ймовірнісних граматичних конструкцій, неоднозначностей та сумнівів. Умовний «мовець» демонструє переконаність у істинності тверджень, їх однозначній цінності й відсутності альтернатив – «змінювати правила» необхідно, це треба робити, щоб відчувати себе «королевою», щоб стати «королевою» є лише один шлях – «змінити правила».

Відношення між лексикою, граматикою та психосемантикою речення дають змогу виявити джерела тих мотиваційних тем, які прочитуються у тексті. Тема визнання й схвалення конструюється за рахунок наявності у слогані прямого звертання як визнання рівності читача й мовця, який дає дозвіл на зміни, схвалює їх, а також образу майбутнього – «королеви», яка апріорі є визнаною. Тема самодетермінованості конструюється завдяки вказівці на віру «мовця» у здатність «читача» змінюватися самостійно. Тема є радше зовнішнім шаром слогана, який при прискіпливому погляді розчиняється у зовнішній детермінації через способи конструювання ідентичності, транзитивність, модальність і інтеракційний контроль. Тема самоактуалізації з'являється через один із способів конструювання ідентичності – наявність бажаного привабливого майбутнього образу себе, якого можна досягти. Естетична тема є епіфеноменом через конотацію образу королеви із красою, і водночас – додатково підтримує центральний посил про привабливість майбутньої ідентичності. Тема новизни утворена за рахунок першого речення «змінюй правила», в якому зміни – то шлях до чогось привабливого нового. Досягнення успіху – тема, також наявна у слогані через конотаційну конструкцію «королева – це успіх». Тема ризику й надситуаційної активності з'являється через те ж речення «змінюй правила», в якому читачами прочитується доля ризику, адже провокує сумнів – чи завжди зміна правил приведе до чогось кращого? Теми самооцінки та самоствердження супроводжує також

образ «королеви», як майбутня ідентичність із високою самооцінкою, додатково – таку конструкцію підтримує граматична конструкція із особовим звертанням на «ти».

5.4. Мотиваційна грамотність особистості: інтеракційний вимір

В інтеракційному просторі особистості відбуваються тісні переплетіння між мікро- та макро-мотиваційними дискурсами. Відтак, орієнтування у цьому переплетінні, здатність особистості «прочитати» мотиваційний дискурс іншого (інших), уміння «читати» власний мотиваційний дискурс та можливість зважування усіх «за» й «проти» відносно певних рішень – одна з ключових соціально-психологічних характеристик, яка визначає зміст та структуру інтеракційного простору, а також зміст і структуру власне мотиваційного дискурсу.

Науково-психологічний контекст виникнення поняття «мотиваційна грамотність». Вміння розпізнавати причини поведінки іншої людини, розуміти фактори, що на неї впливають, окреслюються поняттям «соціальний інтелект», яке було введене у науковий обіг Е. Торндайком (*Thorndike, 1920, 1936*). Воно було визначене дослідником як здатність розуміти й керувати людьми, чинити мудро у людських стосунках. Сьогодні Дж. Кілстром і Н. Кантор говорять про три підходи до розуміння соціального інтелекту (*Kihlstrom, Cantor, 2000*). Перший, означений як психометричний (приміром, концепція Дж. Гілфорда), презентує соціальний інтелект як рису, яку можна виміряти і порівняти за рівнем її прояву окремих людей (*Guilford, 1981*). Другий підхід представлено концепцією множинного інтелекту Г. Гарднера, відповідно до якої є багато типів інтелекту (мінімум 7), кожен із яких має свою знаково-символічну систему і ймовірно пов'язаний із функціонуванням різних ділянок мозку. Тут соціальний інтелект розглядається як такий, що має дві підструктури: інтраперсональний інтелект (здібність особистості отримувати доступ до її власного внутрішнього емоційного життя), та інтерперсональний інтелект (індивідуальна здібність помічати і розрізняти відмінності в інших людях) (*Gardner, 1993*). Третій підхід фокусований на «соціально-інтелектному» погляді на особистість (відпочаткований від соціо-когнітивних теорій особистості), відповідно до якого соціальна

поведінка є інтелектуальною відпочатку, а відтак визначається когнітивними процесами, пам'яттю, розмірковуваннями, стратегіями вирішення проблем. Ключовими для останнього підходу є ідеї В. Мішела, який підкреслював роль суб'єктивного осмислення ситуації, а також те, що основним продуктом соціального навчання і когнітивного розвитку є репертуар «когнітивних і поведінкових конструктивних умінь» як здатність особистості до конструювання широкого спектру когніцій і поведінок (*Mischel, 1973*). Як зазначає В. Мішел, термін «конструктивний» підкреслює спосіб, у який інформація шукається (реконструюється), а також активну організацію, через яку ця інформація категоризується, трансформується у процесі обробки. Базуючись на таких поглядах, слідом за Т. Віноград (*Winograd, 1975*) та Дж. Андерсон (*Anderson, 1976*), Н. Кантор і Дж. Кілстром виділяють дві підструктури соціального інтелекту: описові знання (соціальні концепції та специфічні спогади) та процесуальні знання (правила, уміння і стратегії, за допомогою яких особистість маніпулює й трансформує описові знання, а також перетворює їх у дії) (*Cantor, Kihlstrom, 1987*). Соціальні концепції стосуються уявлень про світ і наше місце у ньому (типи особистості, соціальні групи, ситуації); концепцій особистісного світу (знання про те, якою людиною ти є, і про те, як ти такою людиною став). Інший набір описових знань міститься в індивідуальній автобіографічній пам'яті, яка включає наративи особистості про її власні дії та досвід; те, чого вона навчилася в інших людей (*Hastie et al., 1980*). Процесуальні знання автори визначають як певні інтерпретаційні правила для пошуку смислів у соціальному досвіді. Зокрема, серед інших виділяють і правила атрибуції каузальності, формулювання висновків про поведінкові диспозиції інших людей, їхні емоційні стани, передбачення майбутніх подій тощо.

Поняття соціального інтелекту за різних причини, у тому числі й через його низьку прогностичність (у контексті психометричного розуміння), а також складність та широту визначення (у соціально-когнітивному контексті), не стало центральним у науковому дискурсі, натомість диференціювалося й звузилося в окремих галузях. Так, у організаційно-психологічному контексті П. Селові, Дж. Мейер (*Salovey, Mayer, 1989*), К. Петрідес, А. Фернам (*Petrides, Furnham, 2001*), Д. Голмен (*Goleman, 2005*) вводять поняття «емоційний

інтелект». Автори визначають його як здібність помічати власні емоції та емоції інших людей, розрізняти й називати їх, використовувати для спрямування мислення та поведінки (у варіанті Р. Бар-Она – емоційно-соціальний інтелект (*Bar-On, 2006*), К. Саарні – емоційна компетентність (*Saarni, 1990*)). У психотерапевтичному дискурсі виникає поняття «емоційна грамотність», авторства К. Штайнера (*Steiner, 2003*), який визначає його як «емоційний інтелект, центрований на любові» (*love-centered emotional intelligence*). Основою емоційної грамотності дослідник вважає здатність любити і бути любленим, якій можна навчитися або яку можна відновити, якщо вона була втрачена. Відтак, емоційна грамотність є здібністю, яку можна розвинути, і яка містить такі п'ять компонентів: 1) знання про свої власні почуття (вміння диференціювати одні почуття від інших, оцінювати їх силу, знати їх причини); 2) володіння «щирою емпатією» (*heartfelt sense of empathy*) (вміння розпізнавати почуття інших як свої власні, розуміти їх причини); 3) уміння управляти власними емоціями (контролювати їх, виражати їх, знати про наслідки такого вираження); 4) уміння відновлювати емоційні пошкодження (*repairing emotional damage*) (розпізнавати, що ми зробили не так по відношенню до інших і до себе самих, і виправляти це); 5) уміння поєднувати усі перші чотири пункти разом (К. Штайнер говорить про це уміння як про «емоційну інтерактивність»).

Водночас К. Мамалі вводить у обіг поняття «мотиваційного інтелекту» (*Mamali, 1981*), визначаючи його як здатність особистості досягати балансу між внутрішньою й зовнішньою мотивацією у окремії діяльності; у межах цілого потоку активностей та між власними мотивами й мотивами інших людей (*Mamali, 1998*). Дослідниця відмічає, що досягнення такого балансу збільшує шанси на особистісне зростання. Пізніше до структури мотиваційного інтелекту додається «мотиваційна емпатія» як точність висновків про мотиви іншої людини (*Mamali, 2008*). Примітно, що поняття «мотиваційного інтелекту» К. Мамалі вивела з теорії множинного інтелекту Г.Гарднера, а з іншого боку – на основі емпіричних даних, зібраних із використанням переважно наративних технік, аналізу листів та автобіографій (зокрема, аналізуючи життя М. Ганді) (*Mamali, 1998*). Конструкт «мотиваційний інтелект», на жаль, не став предметом широких наукових досліджень, натомість – на сьогодні є

zareestrovaniy u SSHA yak torghivельна марка, власником якої є Б. Рельф (<http://www.motivationaliq.com>). Відтак, на думку Б. Рельфа, мотиваційний інтелект – це «здібність, яка дозволяє мотивувати себе у приємніший і ефективніший спосіб», і складається із 4-х компетенцій, кожна із яких має два блоки, перший із яких стосується себе, другий – інших людей. Перший блок – мотиваційне сприймання (розуміння природи мотивації, потреб, мотивів, цінностей тощо). Другий блок – мотиваційне розуміння (усвідомлення факторів, які мають вплив на мотивацію). Третій блок – мотиваційна оптимізація (підтримування мотивації на належному рівні, відновлення у разі її втрати). Четвертий блок – мотиваційне самоуправління (стратегічна компетенція, управління мотивацією у контексті балансування між різними активностями, довготермінове планування тощо). На основі такого 4-компонентного уявлення про структуру мотиваційного інтелекту Б. Рельфом були розроблені тренінгові програми, навчальні курси, системи індивідуальних занять.

Водночас вводиться паралельний термін (як і у випадку із емоційним інтелектом) – «мотиваційна грамотність» (Motivational Literacy®), який також є торгівельним знаком, зареєстрованим у США. Його провідником є Дж. Бейлі, а власником – приватна тренінгова компанія «Transforming Changes, LLC» (<http://motivationalliteracy.com>). Мотиваційна грамотність у авторському розумінні є зоною особистісного розвитку («нова колекція інструментів, технік і шкал для дослідження, розуміння і досягнення паттернів ефективності, успіху й задоволення від досягнень»), навколо якої будується комплекс прикладних технік. Зауважимо, що чітке наукове розуміння суті феномену й результати його наукових досліджень відсутні, тож у викладі Дж. Бейлі, це радше, маркетинговий хід, ніж наукова концепція.

Науково місткішою є концепція «мотиваційної мови» авторства Дж. Саллівена, в якій доводиться, що використання керівником мови може бути інструментом мотивації підлеглих; а відтак – варто навчати керівників користуватися цим інструментом (*Sullivan, 1998*). Водночас, у теорії не йдеться про певні якості або здібності, лише про систему знань мотиваційної мови та уміння нею користуватися (*Mayfield et al., 1998*).

Підсумовуючи здійснений огляд, відмітимо: 1) проблема розуміння мотивації власної поведінки та поведінки інших людей має

глибоке коріння, що сягає часів Е. Торндайка; 2) незважаючи на ряд науково-ємних (соціальний інтелект, емоційний інтелект, емоційна грамотність, мотиваційний інтелект, мотиваційна емпатія) та практично-орієнтованих розробок (мотиваційний інтелект, мотиваційна грамотність), у рамках класичної й не-класичної парадигм проблема не знайшла свого вирішення – й по сьогодні точаться суперечки щодо прогностичної цінності, евристичного потенціалу та релевантності дійсності більшості з цих понять; 3) шляхи до нового погляду та нові підходи до аналізу вказаного феномену відкриваються при його розгляді через призму ідей мотиваційно-дискурсивного виміру життєвого світу особистості та його інтеракційної природи.

Поняття «мотиваційна грамотність» у контексті вивчення мотиваційного дискурсу особистості. Зважаючи на сучасне розуміння дискурсу та розроблене у нашій концепції розуміння мотиваційного дискурсу особистості на мікро- та макро-рівнях, максимально релевантним йому є поняття «мотиваційної грамотності», яке первинно означене нами як *«уміння «читати» мотиваційний дискурс Іншого, вникати у його мотиваційні теми, розуміти причини вчинків і їхні цілі; розуміти власні мотиви та їхні відношення між собою; говорити про них, доносити власний мотиваційний дискурс до Інших та брати до уваги мотиваційні дискурси Інших при розбудові стосунків».*

Для подальшого уточнення поняття «мотиваційна грамотність» і приведення його визначення до форми, яка може стати ґрунтом для дослідження – слід зосередитись передусім на його другій складовій – «грамотність». Відповідно до словникового визначення, «грамотність» – жін., абстр. іменник до «грамотний»; грамотний – 1) який уміє читати й писати; 2) який уміє граматично правильно писати; 3) який володіє необхідними відомостями з певної галузі (*Словник української мови, 1971, с. 156*). Відтак, термін «грамотність» відсилає до знань про те, як *правильно* читати та писати, а також до уміння це робити. Поняття *правильності* відсилає до правил, за якими відбувається писання й читання, які зафіксовані у «граматиці». У словниковому визначенні «граматика» означається як: 1) лінгвістична наука, що вивчає будову мови, тобто будову і форми слова, речення і словосполучення; 2) будова і форми слова, речення і словосполучення певної мови або групи мов (*Словник української мови, 1971, с. 155*). У другому сенсі йдеться про два аспекти:

морфологічні категорії і форми (будова слова, властивості слова, зміна форм слів і пов'язаних із ними граматичних значень), та синтаксичні категорії і конструкції (будова речення, засоби і правила побудови висловлювань) (*Кочерган, 2001*). Отже, грамотність як уміння правильно «читати» та «писати» у широкому сенсі (правильно говорити у т.ч.) передбачає володіння знаннями про морфологію (будову слів), синтаксис (будову речень), та уміння цими знаннями послуговуватись у повсякденному житті.

У цьому контексті варто відмітити роботи В.В. Андрієвської, В.А. Семиченко, Н.В. Чепелевої. Зокрема, В.В. Андрієвська розглядає поняття мовно-мовленнєвої компетентності через призму вирішення мовно-мовленнєвих задач трьох типів: раціонально-імпресивні задачі (пов'язані зі сприйманням, розумінням та інтерпретацією мовлення іншого), раціонально-експресивні задачі (пов'язані із продукуванням мовлення) та метакогнітивні задачі (рефлексія власного мовлення) (*Андрієвська, 2013*). В.А. Семиченко виділяє характеристики мовлення, які можуть бути складовими експресивного компоненту мовлення: доступність, довільність, варіативність, виразність, емоційність, логічність, літературність та доречність (*Семиченко, 1998*).

Беручи до уваги результати проведених досліджень, а також аналіз складової «грамотність», конкретизуємо попереднє широке визначення у термінах структурних та змістових характеристик мотиваційного дискурсу та з огляду на специфіку інтеракційного простору. Результати представлено у табл. 5.2.

Зі змістової точки зору – йдеться про мотиваційну грамотність як уміння орієнтуватися у тематиці мотиваційного дискурсу, уміння «читати» теми, визначати їх центральність-периферійність. Мотиваційна грамотність зі структурної точки зору є, передусім, умінням послуговуватися наративно-ментативними практиками конструювання мотиваційного дискурсу, вбудовувати мотиваційні конструкції у наративи, експлікувати їх у ментативах.

У просторі монологу (або Я-інтеракції) мотиваційна грамотність є умінням читати власний мотиваційний дискурс; готовністю до його перманентного конструювання у ході життєвого шляху; здатністю до використання наративних практик для стабілізації та ментативних для трансформування власного мотиваційного дискурсу. Метафорично, у просторі монологу можна говорити про уміння читати й писати власний текст, власний мотиваційний дискурс.

Визначення мотиваційної грамотності

		Інтеракційний простір	
		Монолог	Діалог / Полілог
Характеристики мотиваційного дискурсу	Змістові характеристики мотиваційного дискурсу	уміння прочитати власний мотиваційний дискурс та готовність до конструювання-щотриває у ході життєвого шляху	уміння читати мотиваційний дискурс Іншого / Інших (його тематику та розподіл у просторі центр/периферія); готовність до реконструкції тематики власного мотиваційного дискурсу; а також уміння допомагати Іншому / Іншим конструювати нові тематики їхніх мотиваційних дискурсів
	Структурні характеристики мотиваційного дискурсу	використання наративних практик для його стабілізації та ментативних для трансформування	уміння донести до Іншого / Інших змістові базиси власного мотиваційного дискурсу, релевантно послуговуючись наративно-ментативними практиками; готовність до реконструкції власного мотиваційного дискурсу на структурному рівні; уміння допомагати Іншому / Іншим послуговуватися наративно/ментативними осциляціями для конструювати їхніх мотиваційних дискурсів

У діалогічному та полілогічному просторах, які мають складнішу інтеракційну структуру, ускладнюється й структура мотиваційної грамотності, яка тут характеризує уміння читати мотиваційний дискурс Іншого / Інших (тематику та розподіл у просторі центр/периферія); уміння донести до Іншого / Інших змістові базиси власного мотиваційного дискурсу, релевантно послуговуючись наративно-ментативними практиками; готовність до реконструкції та трансформації власного мотиваційного дискурсу; а також уміння допомагати Іншому / Іншим конструювати їхні власні мотиваційні дискурси. Метафорично – можна говорити про уміння читати текст Іншого; читати Іншому власний текст вголос; готовність переписувати власний текст; допомагати Іншому писати власний текст.

Конкретні умови інтеракції визначають рамки мотиваційної

грамотності. Так, у педагогічній взаємодії на перший план виступає простір полілога та такі компоненти грамотності, як уміння прочитати мотиваційний дискурс учнів та сконструювати сприятливі умови, за яких їхні дискурси могли б змінитися. У рамках організаційної інтеракції задача управлінця полягає, передусім, у прочитанні дискурсів своїх підлеглих, конструюванні умов, за яких би ці мотиваційні дискурси могли підвищувати продуктивність праці, сприяння реконструкції мотиваційних дискурсів у випадку їх нерелевантності організаційному клімату як мотиваційному дискурсу макро-рівня. У просторі психологічного консультування основна задача полягає у сприянні конструюванню клієнтом власного мотиваційного дискурсу, його реконструкції чи де-конструкції у випадку нерелевантності життєвій ситуації.

Емпіричне моделювання феномену мотиваційної грамотності та його проявів у інтеракційному просторі діалогу. Можливості емпіричного моделювання й аналізу проявів феномену мотиваційної грамотності досить широкі, що пов'язано з задіянням різних компонентів мотиваційної грамотності у різних життєвих ситуаціях і інтеракційних просторах. У табл. 5.3. наведені варіанти можливих типів ситуацій, у яких прояви мотиваційної грамотності можуть різнитися.

Таблиця 5.3.

Умови можливого емпіричного моделювання феномену мотиваційної грамотності

Умови інтеракції		Тип інтеракційного простору	
		Діалог	Полілог
Рівність учасників інтеракції	Наявність формальної ієрархії	Викладач – студент, ситуація оцінювання	Учні та вчитель
	Відсутність формальної ієрархії	Дві незнайомі людини, спільна діяльність	Група учнів, спільна діяльність

Наразі центральними задачами є емпірична демонстрація існування феномену мотиваційної грамотності, виявлення варіантів його прояву та базових умов існування у інтеракційному просторі. З огляду на поставлені задачі акцент у дослідженні ставиться на діалогічній інтеракції за відсутності формальної ієрархії. Основне припущення – у результаті проведеного дослідження вдасться

виявити осіб із різними рівнями мотиваційної грамотності.

До участі у дослідженні були запрошені студенти денної форми навчання з різних факультетів, відібрані у рандомізований спосіб (із 132 бажаючих взяти участь у дослідженні випадковим чином відібрано 36 учасників, з яких так само випадково утворено 18 пар). Вік учасників дослідження – від 18 до 22 років (середній вік – 20 років), з них – 17 чоловіків та 19 жінок.

Учасникам дослідження запропоновано взяти участь у проекті з розробки концепції незалежної студентської газети, цікавої для усіх факультетів, та з мінімальним вкладанням коштів. Для розробки проекту виділено 5 діб, протягом яких кожен учасник мав робити у «щоденнику проекту» записи щодо часу зустрічей із своїм колегою та їх тривалості, у т.ч. час телефонних перемовин та спілкування у соціальних мережах, чатах, Skype тощо (з метою зіставлення часу, проведеного у інтеракції, із показниками мотиваційної грамотності). Також кожен із учасників у цьому ж щоденнику вів записи щодо важливих кроків, які сам здійснив для реалізації проекту, і також тих, які здійснив його колега. Записувалися і значущі моменти проекту (з метою виділення важливих для учасників етапів й моментів, пов'язаних із виконанням проекту, й формулювання на їх основі мотиваційно-дискурсивних імпульсів).

По завершенню роботи над проектом всі учасники брали участь у мотиваційно-дискурсивному інтерв'ю, що містило два основних фокуси: опис учасником дослідження причин власних дій і вчинків та опис причин окремих дій свого партнера. Також (на основі результатів аналізу спільно із дослідником) учасників просили оцінити значущість кожної із власних тем для себе, та прогнозованих тем – для партнера.

Додатково ставилося запитання «На основі чого Вами було зроблено такі висновки?», метою якого було виявлення додаткових факторів, що сприяли проявам мотиваційної грамотності або блокували їх.

Отримані у результаті дослідження дані аналізувалися передусім за схемою, розробленою й використаною у ході вивчення структурних та змістових характеристик ментативного способу конструювання мотиваційного дискурсу (п. 4.2). При цьому, зважаючи на вузьке завдання дослідження, кількісні показники мотиваційного дискурсу в аналізі не враховувалися.

Дані про тематику мотиваційного дискурсу (власну й партнера) зіставлялися між собою, й на основі розрахунків відношення кількості збігів між тематикою мотиваційного дискурсу партнера та уявленням про неї досліджуваного, а також кількістю розбіжностей – виводився загальний показник мотиваційної грамотності (тематична релевантність, ТР; від 0%, за відсутності збігів, до 100% за повного збігу). У випадку, коли кількість тем у котромусь із рядів була більшою, – окрема тема рахувалася як пара, яка не збіглася.

Додатковий параметр мотиваційної грамотності, – уміння читати не лише тематику мотиваційного дискурсу, але й розподіляти її за параметром «центр-периферія», вивчався на основі аналізу кореляцій між оцінками значущості тем мотиваційного дискурсу партнера та його власними оцінками значущості тем свого дискурсу (структурна релевантність, СР). Цей параметр досліджувався після того, як ставали відомі реальні теми мотиваційних дискурсів партнерів.

Отримані показники зіставлялися із часом, який учасники дослідження проводили у різних видах інтеракції (реальній та віртуальній). Окремо для учасників із різними рівнями мотиваційної грамотності аналізувалися способи, за допомогою яких вони зробили свої висновки, що дозволило здійснити перше наближення до факторів, які сприяють або блокують розвиток мотиваційної грамотності.

Результати емпіричного дослідження. Середній загальний час інтеракції між учасниками склав 11 годин ($\sigma=4,5$; $\max=17$; $\min=3$), з них у безпосередній взаємодії учасники провели 8 годин ($\sigma=4,9$; $\max=17$; $\min=0$), у віртуальній (телефон, скайп, чат) – 3 години ($\sigma=2,4$; $\max=8$; $\min=0$). Усереднений показник тематичних збігів, як однієї із характеристик мотиваційної грамотності (тематична релевантність), склав 44% ($\sigma=26\%$; $\max=94\%$; $\min=0\%$). Показник розпізнавання розподілу «центр-периферія», як друга характеристика мотиваційної грамотності (структурна релевантність), виявився в середньому на рівні 0,34 ($\sigma=0,24$; $\max=0,94$; $\min=0,01$).

Передусім, *проаналізуємо загальні тенденції та закономірності*. Між віковими характеристиками (у рамках вікових рамок дослідження) та показниками мотиваційної грамотності статистично значущих взаємозв'язків не виявлено ($r = -0,07$ та $0,17$; $p > 0,05$). Найтісніший прямий взаємозв'язок виявлено між відсотком

тематичних збігів та часом безпосередньої інтеракції ($r = 0,94$; $p \leq 0,05$). Менш тісний, але теж прямий зв'язок між часом безпосередньої інтеракції та розпізнаванням розподілу центр-периферія ($r = 0,53$; $p \leq 0,05$). Разом із тим, тривалість віртуальної інтеракції виявилася обернено пов'язаною із обома характеристиками мотиваційної грамотності. Так, показник зв'язку між часом віртуальної інтеракції та відсотком тематичних збігів $r = -0,39$; $p \leq 0,05$; між часом віртуальної інтеракції та розпізнаванням розподілу центр-периферія $r = -0,42$; $p \leq 0,05$. Взаємозв'язок між обома характеристиками мотиваційної грамотності виявився теж прямим і рівним $r = 0,53$; $p \leq 0,05$.

Порівняльний аналіз із використанням U-критерія Манна-Уїтні не підтвердив припущення про наявність гендерних відмінностей, пов'язаних із мотиваційною грамотністю.

Відтак, попередній висновок, який випливає із результатів емпіричного дослідження – рівень мотиваційної грамотності перебуває у тісному прямому взаємозв'язку із тривалістю безпосередньої інтеракції, та в оберненому – із тривалістю віртуальної інтеракції. Обидві аналізовані характеристики (тематичні розпізнавання та розпізнавання центру-периферії) корелюють між собою із середньою силою, що дає підстави вважати їх не ортогональними, а такими, що пов'язані спільним латентним фактором – мотиваційною грамотністю, – але відображають його різні аспекти.

Наступне наближення дає змогу порівняти рівні мотиваційної грамотності учасників усередині кожної з пар. У результаті такого порівняння виокремлюється декілька типів пар, залежно від рівня релевантності тематичного розпізнавання мотиваційного дискурсу партнера (тематичної релевантності): двостороння тематична релевантність (обидва учасники взаємно розпізнали тематику мотиваційного дискурсу), одностороння тематична релевантність (один із членів пари розпізнав тематику мотиваційного дискурсу, інший – ні) та двостороння тематична іррелевантність (обидва учасники не розпізнали тематику мотиваційного дискурсу один одного). Аналогічно, можна виокремити такі ж 3 типи пар за критерієм структурної релевантності: двостороння, одностороння структурні релевантності та двостороння структурна іррелевантність.

В якості критеріїв розмежування релевантності-іррелевантності

обрано рівень більше 50% включно і більше 75% включно (для тематичної релевантності) та більше 0,4 включно і більше 0,7 включно (для структурної релевантності).

Таким чином, із 18 пар учасників дослідження 100% рівня тематичної релевантності не досяг жоден (табл. 5.4). При встановленні диференційного критерія тематичної релевантності на рівні 75% – лише 2 пари (11%) переступили цю межу у двосторонньому напрямку, та 3 пари (17%) – в односторонньому напрямку. При зниженні порогу розмежування до рівня 50% (розрізнено більше половини тем) – межу двосторонньої релевантності переступають 6 пар (33%), односторонньої – 2 пари (11%).

Так само, малий відсоток пар, які переступили поріг структурної релевантності, встановлений на рівні 0,7: двостороння релевантність – 1 пара (5,5%), одностороння – 1 пара (5,5%). Відсоток зростає при встановленні порогу 0,4: двостороння – 2 пари (11%) та одностороння (9 пар, 50%).

Таблиця 5.4.

Кількісний розподіл розпізнавання мотиваційного дискурсу

	Кількість пар (тематична релевантність)		Кількість пар (структурна релевантність)	
	ТР $\geq$ 50%	ТР $\geq$ 75%	СР $\geq$ 0,4	СР $\geq$ 0,7
Двостороння релевантність	6 пар, 33%	2 пари, 11%	2 пари, 11%	1 пара, 5,5%
Одностороння релевантність	2 пари, 11%	3 пари, 17%	9 пар, 50%	1 пара, 5,5%
Двостороння іррелевантність	10 пар, 56%	13 пар, 72%	7 пар, 39%	16 пар, 89%

Важливо відмітити, що найвищі показники двосторонньої структурної релевантності (на рівні порогу 0,4 і 0,7) мають пари із найвищими показниками тематичної релевантності. Цікаво, що ці пари – різностатеві. Однак, останній факт є лише ґрунтом для подальших гіпотез, оскільки обсяги вибірок та структура дослідження не дають змоги статистично підтвердити чи спростувати отримані закономірності для великих вибірок.

Також відмітно, що при встановленні мінімальних

диференційних порогів (50% та 0,4) найбільшу відносну вагу мають двостороння тематична релевантність (1/3 вибірки) та одностороння структурна релевантності (1/2 вибірки).

Для *додаткового підтвердження існування феномену мотиваційної грамотності* слід провести додатковий аналіз розподілів отриманих величин. За умови випадковості розподілу йтиметься про «вгадування», а не про розпізнавання певних характеристик. Для перевірки цього припущення передусім звернемо увагу на тематичну релевантність. У випадку застосування ймовірнісного підходу йтиметься про вгадування як вибір із певної кількості варіантів. Ситуація експерименту полягає у тому, що при тематичному аналізі учасники не знають нічого про тематичний набір елементів мотиваційного дискурсу свого партнера. Себто, мова про вибір елементів із множини, обсяг якої теоретично прямує до певної великої величини, а практично – до нескінченності. Якщо кількість комбінацій певної сукупності елементів є рівна $n!$, то ймовірність вгадування цієї величини рівна $1/n!$. При $n \rightarrow \infty$, відношення $1/n! \rightarrow 0$. Відтак, ймовірність вгадування певної теми мотиваційного дискурсу партнера прямує до нуля. А якщо так, то розподіл такої міри мотиваційної грамотності як тематична релевантність наближався б до рівномірного. Однак, як видно із рис. 5.4, ліворуч, розподіл цієї величини відповідає параметрам гамма-розподілу, $\chi^2 = 2,7$ ($p \leq 0,3$).

Тут дійсно більшість величин сконцентрована у нижній частині розподілу, однак, наявність великого відсотку величин у верхній частині розподілу дає підстави вважати, що вони є не випадковими величинами, а саме результатом розпізнавання мотиваційних тем.

Складніша ситуація із аналізом структурної релевантності, оскільки для її виміру учасники знайомилися із переліками мотиваційних тем один одного і вже на основі цих переліків повинні були робити розподіли. Тут імовірність випадкового вибору «правильної» комбінації «центр-периферія» зростає, оскільки: 1) кількість комбінацій уже прямує не до нескінченності, а до цілком визначної величини, яка розраховується як $n!$, при цьому $n \rightarrow k$, де k – кількість тем у мотиваційному дискурсі партнера; 2) ймовірність вгадування також перестає прямувати до нескінченно малої величини, і прямує до цілком визначеного числа; 3) для кожного з учасників це число різне через різну кількість мотиваційних тем. Отже, слід для кожного учасника розрахувати ймовірність

випадкового вгадування, побудувати на основі цих величин теоретичний розподіл ймовірностей вгадування та порівняти його із отриманим у дослідженні емпіричним розподілом. Розподіл випадкової величини наведено на рис. 5.5.

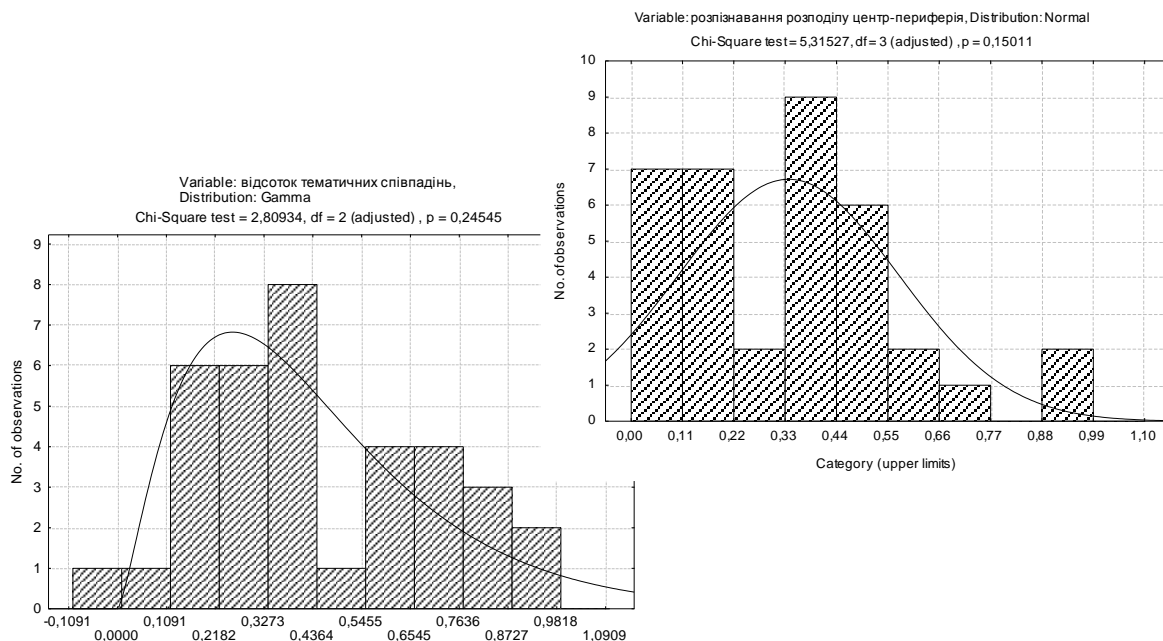

Рис. 5.4. Розподіл величин тематичної релевантності (ліворуч) та структурної релевантності (праворуч)

Як видно із аналізу, теоретичний розподіл статистично значуще відрізняється від нормального ($\chi^2=23,4$; $p \leq 0,001$). У той же час, розподіл реального розпізнавання наведено на рис. 5.4, і він значуще не відрізняється від нормального розподілу ($\chi^2=5,3$; $p \leq 0,15$). Відтак, ці розподіли різняться. Додатково, аналіз кореляцій між даними емпіричними й теоретичними ймовірностями показує відсутність зв'язків між цими рядами даних ($r = -0,04$; $p \gg 0,05$).

Таким чином, загальний висновок, який можна зробити – це те, що високі показники мотиваційної грамотності (тематична й структурна релевантності) є нечастим явищем, однак – зустрічаються у досліджуваній вибірці. Це, а також статистичний аналіз розподілів аналізованих величин, дає підстави вважати, що гіпотеза про існування самого феномену мотиваційної грамотності на рівні емпіричного моделювання підтверджена.

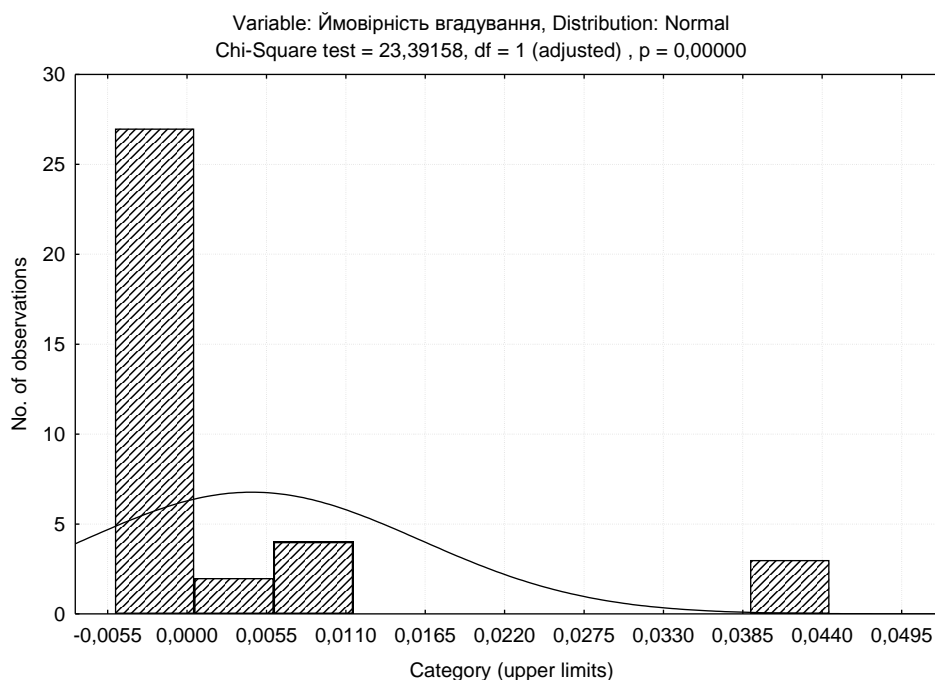

Рис. 5.5. Розподіл ймовірності вгадування структури мотиваційного дискурсу партнера

Також окреме питання – які фактори сприяють тому, що у певних парах спостерігався високий рівень мотиваційної грамотності, а в інших – низький? Передусім, один із уже виявлених моментів – це час, проведений у реальній інтеракції. Він значуще корелює із тематичною та структурною релевантністю. Звісно, результати кореляційного аналізу не дають змоги зробити висновки про причинно-наслідкові зв'язки (це є перспективою подальшої розробки теми), однак, відкривають шлях до побудови гіпотез і формулювання попередніх висновків. Додаткові дані, які б висвітлили підступи до пошуку відповідей на поставлене запитання, було отримано у результаті аналізу записів фінальних бесід, в ході яких учасникам ставилося запитання: «На основі чого Вами було зроблено такі висновки?» Узагальнення наведено у табл. 5.5.

Підсумовуючи, можна озвучити такі умови підвищення релевантності як компонента мотиваційної грамотності особистості: 1) збільшення тривалості інтеракції у безпосередньому контакті; 2) мета-дискурсивна позиція; 3) центрація на партнері (активне слухання та увага до екстра-лінгвістичних параметрів мікро- та макро-рівнів); 4) спроби відтворення мотиваційно-дискурсивних ланцюгів; 5) готовність до рефлексивної позиції відносно власного мотиваційного дискурсу; 6) наявність у дискурсі партнера ментативної частки (у вигляді самоописів).

Узагальнення причин тематичної релевантності/іррелевантності

Типи пар та учасників (TP ≥ 50%)	Узагальнені результати аналізу відповідей на питання про причини зроблених висновків
Двостороння релевантність (6 пар)	Центрація на партнері (слухання, спостереження за невербальною поведінкою – мікро- та макро-рівня); відтворення мотиваційно-дискурсивних ланцюгів (спонтанні спроби пояснення вчинків через послідовності тому-що та для-того-щоб); впевненість у тому, що партнер центрований на учаснику (відчуття, що він дослухається, готовий до поступок); готовність до мета-дискурсивної позиції (визнання, що хтось може мати інші мотиви, інший життєвий світ); рефлексивна позиція (готовність відстежувати власний дискурс, сприймати відносно себе позицію самопізнання); розповіді партнера про себе.
Одностороння релевантність (2 пари)	Подібні результати, за однієї відмінності – відсутність впевненості у тому, що партнер розуміє учасника і центрований на ньому.
Одностороння іррелевантність (2 пари)	Центрованість на власному мотиваційному дискурсі й зануреність у нього (інтра-дискурсивна позиція); відсутність мета-дискурсивної позиції; спонтанні спроби відтворення мотиваційно-дискурсивних ланцюгів за їх замкненості на власному дискурсі; відсутність рефлексивної позиції (неготовність до вербалізації результатів самоаналізу).
Двостороння іррелевантність (10 пар)	

Отримані результати є підготовчими кроками на шляху до вивчення факторів, які сприяють мотиваційній грамотності особистості. Однак, уже на цьому кроці можна виокремити дві їх групи: дискурсивні (2, 4, 5, 6) та не-дискурсивні (1, 3), які перебувають у взаємодії, подібній до соціальних та дискурсивних практик, при якій перші є ґрунтом для других і навпаки.

Отже, тематична (розпізнавання тематики мотиваційного дискурсу партнера) та структурна (розпізнавання розподілу центр-периферія серед мотиваційних тем партнера) релевантності є

окремими компонентами мотиваційної грамотності особистості, частково пов'язаними між собою. Релевантності можуть мати односторонній (лише один партнер розпізнає дискурс іншого) та двосторонній (обидва партнери розпізнають дискурси один одного) характер. Також існують іррелевантності, за яких партнери не розпізнають дискурси один одного. Важливо відмітити, що найвищі показники двосторонньої структурної релевантності мають пари із найвищими показниками тематичної релевантності. Невипадковість виявлених характеристик підтверджують результати статистичного аналізу, що свідчить на користь припущення про існування феномену мотиваційної грамотності.

5.5. Трансформація мотиваційного дискурсу особистості в інтеракційному просторі

У попередніх дослідженнях виявлено структурні та змістові особливості мотиваційного дискурсу особистості, оприявлено практики їх конструювання; проаналізовано мотиваційний дискурс соціокультурного рівня на матеріалі соціальних мереж та рекламних слоганів; підтверджено гіпотезу про існування феномену мотиваційної грамотності, який проявляється особливо яскраво у просторі діалогічної інтеракції. Всі згадані дослідження мають спільну рису – статичний і водночас інтеракційний характер своєї структури та отриманих результатів. Разом із тим, у рамках розробленої моделі мотиваційного дискурсу передбачається динамічність його характеру, а саме – можливість змін у просторі між полюсами вчинку та практики. Попередні дослідження концентрувалися переважно на полюсі «практика». Тому наступний крок – це емпіричний аналіз трансформації мотиваційного дискурсу з точки зору його змістових, структурних, видових та типологічних аспектів (полюс «вчинку» та простір між полюсами «вчинок» / «практика»).

Підтверджують справедливість твердження про вчинковий характер трансформаційних процесів дані, отримані А.С. Борисюк при аналізі змін у мотиваційній сфері студентів-медиків у ситуаціях фрустрації значущих життєвих цінностей (Борисюк, 2006, 2013). Окремий пласт аналізу відкривається при залученні ідей індивідуальної авторської міфотворчості, яка розглядається

О.В. Яремчук як самоініціація суб'єкта у культурі (*додамо від себе – у субкультурі*). При самоініціації відбувається перехід у інший міфологічний простір, у якому конструюється оновлений образ як світу, так і самого себе. Авторка виділяє такі її складові: вихід за межі буденності (зміна середовища, стану, дискурсу), період інтроверсії (внутрішнє конструювання нових структур), термінальні переживання (поява символіки переродження, зміна імені тощо) (*Яремчук, 2009*).

Однією зі сфер, у яких мотиваційний фактор є надзвичайно вагомим, є зміни, які відбуваються у процесі лікування хімічної залежності. Відпочаткові мотиваційні дискурси, які характеризуються відсутністю бажань до змін, або їх наявністю, але без підкріплення внутрішніми та зовнішніми ресурсами й інструментами, у процесі лікування набувають змістів через вплітання у особистісний наратив цілей, цінностей, вибудовування системи реалізації потреб, відпрацювання навичок рефлексивної мета-позиції по відношенню до себе й своїх станів.

Аналіз досліджень у цій царині показує, що існують чіткі зв'язки між мотиваційними змінними та залежною поведінкою і власне, змінами під час лікування залежностей. Щодо власне мотивації вживання алкоголю – то тут поширеною є 4-факторна модель М. Купера (*Cooper, 1994*), яка ґрунтується на роботі В. Кокса та Е. Клінгера (*Cox, Klinger, 1988*) і включає два виміри мотивації вживання алкоголю: валентність (позитивна / негативна) та джерело (внутрішнє / зовнішнє). Відтак, виникає: 1) мотивація покращення (внутрішнє джерело, позитивна валентність; покращення свого настрою, загального стану); 2) мотивація копінгу (внутрішнє джерело, негативна валентність; зменшення негативних емоцій); 3) соціальна мотивація (зовнішнє джерело, позитивна валентність; досягнення позитивних соціальних наслідків); 4) мотивація конформності (зовнішнє джерело, негативна валентність; уникнення негативних соціальних наслідків).

Частина робіт присвячена аналізу мотиваційних утворень, які виникають/зникають у залежних осіб у процесі вживання психоактивних речовин. Так, С.Н. Нікольський, О.П. Карпова говорять про зниження потреби у соціальних контактах і інтересу до практичної діяльності інших (*Нікольський, Карпова, 2001*). П.Д.Шабанова, О.Ю.Штакельберг виділяють зниження почуття

власної цінності (*Шабанов П. Д., Штакельберг, 2000*). Б.С. Братусь відмічає, що у процесі одужання структура мотивів змінюється на рівні ієрархії, опосередкованості, зміщення на цілі; провідні мотиви перестають відігравати домінуючу роль (*Братусь, 1974*). С.П. Єгорченко емпірично підтверджує, що відмова від психоактивних речовин змінює мотиваційну сферу наркозалежних у довготривалій перспективі (дослідження за участі наркозалежних із терміном ремісії від 3 до 16 років). Зокрема, зростає роль чіткого визначення життєвих пріоритетів і постійне тримання їх у фокусі уваги на тлі внутрішньої боротьби між бажанням спожити психоактивну речовину, думками про вживання, які періодично виникають, та усвідомленням цінності власного життя (*Єгорченко, 2008*).

Серед робіт, присвячених аналізу мотивації одужання у наркозалежних, можна виокремити роботу Ю.В. Валентик та ін., у якій виділено три її послідовних стадії: 1) бажання отримати швидку допомогу (супроводжується перериванням лікування після зняття синдрому відміни); 2) установка на тверезість (розуміння, що нормальне життя можливе лише при повній відмові від наркотиків); 3) бажання досягнення позитивних соціально-значущих цілей (*Валентик та ін., 2009*). Так само Ц.П. Короленко та Н.В. Дмитрієва підтверджують, що сама лише відмова від вживання психоактивних речовин не приводить до значущих змін – необхідна перебудова усієї попередньої системи цінностей, цілей, поглядів, переконань тощо (*Короленко, Дмитрієва, 2001*). Іншими словами, повна трансформація особистості є задачею, пов'язаною зі змінами особистісних наративів та зокрема – реконструкцією мотиваційного дискурсу.

Узагальнюючи досвід зарубіжних дослідників, Н.А. Сирота та В.М. Ялтонський описують умови, за яких можлива підтримка й трансформація мотиваційної сфери наркозалежних: підвищення усвідомленості, соціальна підтримка, вивільнення емоцій, відповідальність і зобов'язання, протидія, зовнішній контроль, винагорода, підтримуючі стосунки (*Сирота, Ялтонський, 2002*). Н.А. Гагаріна описуючи мотиваційний статус наркозалежних, говорить про важливість для мотиваційних змін появи у їх свідомості цінностей, цілей, які б могли протистояти цінності задоволення від вживання наркотиків; формування готовності до тривалого незадоволення певних потреб (*Гагаріна*).

Методику оцінки мотивації змін алкоголезалежних осіб «МАС-

2-а» розроблено В. Спіллер, В. Заван та Ж.П. Гуельфі на основі авторської моделі готовності до змін, яка включає: 1) готовність до змін (визначення стадії змін, за моделлю Прохазки-ДіКлементе-Норкросс); 2) розузгодженість (неспівпадіння між бажаним і наявним образом себе); 3) самоефективність (у розумінні А. Бандури). Також – окремо вивчається поведінка з пошуку допомоги, оскільки з'ясовано, що вона не завжди корелює із готовністю до змін (*Spiller et al., 2006*).

Одна із теорій, яка має прямий стосунок до зв'язку між проблемою лікування залежностей та мотивації – теорія самодетермінації Е. Дісі, Р. Раяна, фокусом якої є пошук мотиваційного підґрунтя для досягнення ефективних змін у процесі психотерапії (*Ryan, Deci, 2008*). Зокрема, у дослідженнях З. Шамлу та В. Кокса доведено, що почуття контролю над ситуацією та внутрішня мотивація позитивно корелюють із адаптивною мотивацією і негативно – із вживанням алкоголю (*Shamloo, Cox, 2010*). Також увага приділяється близькості між теорією самодетермінації та мотиваційним інтерв'ю, якому, як вважають розробники теорії, незважаючи на емпіричні свідчення ефективності, бракує теоретичного базису (*Vansteenkiste, Sheldon, 2006; Markland et al., 2005*). Р. Раян, Р. Планта та С. О'Мейлі експериментально доводять, що алкоголезалежні особи із інтерналізованою мотивацією більше включені у процес лікування й довше утримуються у ньому. Ті, хто мають низький рівень інтерналізованої мотивації, гірше утримуються у лікуванні та слабше відгукуються на нього (*Ryan et al., 1995*). Інтерналізована мотивація, у розумінні Е. Дісі та Р.Раяна, виникає у ситуації прийняття людиною (повного або часткового) певних цінностей, цілей, потреб, які раніше їй не були властиві і не пов'язані прямо й безпосередньо із активністю, до якої вона залучена (*Deci, Ryan, 2000*). З цієї точки зору йдеться про конструювання особистістю нового мотиваційного дискурсу, і велика роль у цьому відводиться контакту з іншими дискурсами, чому власне й сприяє терапевтичний процес із залежними людьми.

Стадії зміни мотивації одужання у процесі лікування залежності описані у моделі, авторами якої є Дж. Прохазка, К. ДіКлементе, Дж. Норкросс (*Prochaska et al., 1992*). Передусім, у модель закладено нелінійність змін, а радше їх спіралеподібність (рис. 5.6).

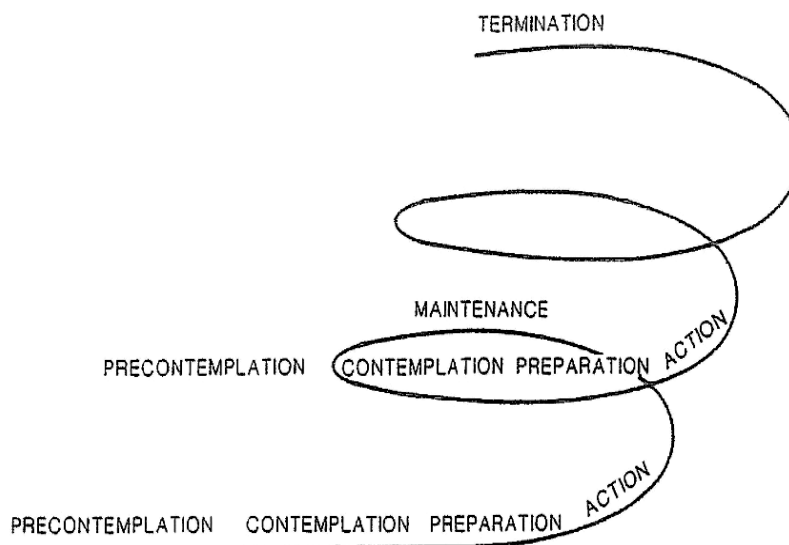

Рис. 5.6. Модель змін авторства Прохазки-ДіКлементе-Норкросс
(*Prochaska et al., 1992*)

Усього виокремлено шість стадій (ми наводимо їх опис, скільки вони мають тісний зв'язок із змінами мотиваційного дискурсу у процесі лікування).

1) Перед-намір (Pre-Contemplation). На цій стадії людина усвідомлює негативні наслідки залежності, але не визнає їх настільки значущими, як вигоди. Відсутній інтерес до змін та намір змінюватися.

2) Намір (Contemplation). На цій стадії з'являється усвідомлення проблем, пов'язаних із залежністю. Наявна амбівалентність – чи варті ці проблеми змін? На цій стадії людина вивчає свою можливість змінитися; є бажання змін, але ще немає довіри і готовності до них; є інтенція до змін «колись, у майбутньому». Як правило, після цієї стадії відбувається прийняття рішення. Воно не винесено авторами як окрема стадія, бо є «подією, а не процесом». Якщо рішення прийнято, – починається наступна стадія.

3) Підготовка (Preparation). Людина бере на себе відповідальність за зміни власної поведінки. Оцінює й обирає техніки змін. На цій стадії розробляються плани, будується довіра й залученість до змін.

4) Дії (Action). Людина на цій стадії включається у процес самокерування поведінкових змін, отримує нові інсайти і розвиває нові уміння. Часто саме тут відбувається пошук зовнішньої допомоги:

включення у реабілітаційні програми, у терапію тощо.

5) Підтримка (Maintenance). Людина на цій стадії здатна підтримувати нову поведінку з мінімальними зусиллями, оскільки вже має розвинуті поведінкові паттерни і навички самоконтролю. Увага приділяється ситуаціям високого ризику, управлінню рецидивами. Досягнуті зміни інтегруються у спосіб життя людини.

6) Завершення (Termination). На цій стадії людина інтегрує новий образ себе із бажаною поведінкою та життєвим стилем. Вона не піддається спокусі у жодній ситуації. З'являється довіра, насолода самоконтролем, бажання щасливішого й здоровішого життя. Контроль рецидиву стає, по суті, включеним у систему досягнень сповненого смислом життя і набуває статусу імпліцитності.

Із дискурсивної точки зору – йдеться про зміни наративів, їх переструктурування та «переписування», вбудовування у своє життя. Кожна з цих стадій є фрагментом цілісного процесу коливань між дестабілізацією та усталенням, хаосом і впорядкуванням. Засобами цього руху є ментатив як осмислення, розхитування конструкцій, та наратив як стабілізація, вплітання нових історій у вже існуючий сюжет.

Три підходи до мотиваційних інтервенцій виділяють К. ДіКлементе, Л. Белліні і Т. Нівінс: короткі інтервенції, мотиваційне інтерв'ю та терапія мотиваційного удосконалення (motivational enhancement therapy) (*DiClemente et al., 1999*). Підхід на основі коротких інтервенцій (1-4 сесії від 10 до 60 хв.) найкраще працює із людьми середнього віку із надмірним вживанням алкоголю та з іншими проблемами у напрямку їх мотивування до більш широкої терапії (*Edwards, Rollnick, 1997*). Сутність цих інтервенцій – у спеціально організованому зворотному зв'язку, при якому поважний професіонал дає пацієнту поради та особисто-мотивуючу інформацію у не-конфронтуючий спосіб.

Мотиваційне інтерв'ю – один із найвідоміших підходів, який використовують для підсилення мотивації змін у залежних осіб (*Rollnick, Miller, 1995*). Його ґрунтом є здобутки у царині психології мотивації (у т.ч. теорії самодетермінації), уявлення про стадії змін Прохазки-ДіКлементе та визнання відповідальності людини за зміни й розуміння амбівалентності як природної частини цього процесу. Завдання мотиваційного інтерв'ю – допомогти людині навчитися працювати зі своєю амбівалентністю відносно психоактивної

речовини та рухатися вперед до позитивних змін. Методично мотиваційне інтерв'ю містить 4 процеси, які є секвенційними і рекурсивними: залучення (залучення клієнта у стосунки співпраці), фокусування (постійний пошук і підтримка напрямку роботи), викликання (спонукання клієнта до внутрішнього пошуку аргументів «за» зміни), планування (складання плану дій, які має здійснити клієнт для досягнення змін) (*Miller, Rollnick, 2012*).

Важливим для дискурсивного погляду є особлива увага до розмов, оскільки з'ясовано, що чим прихильнішою до змін стає людина, тим більше вона про них говорить, і тим більш визначеною стає її позиція. Усього у мотиваційному інтерв'ю виділяють три типи розмов: Розмови-Зміни (Change Talk), Розмови-Підтримка (Sustain Talk) та Протиріччя (Discorde) (табл. 5.6.).

Розмови-Зміни та Розмови-Підтримки стосуються різних полюсів амбівалентності, у межах яких перебуває залежна людина. Розмови-Зміни центровані на бажаних станах, звільненні від залежності, а Розмови-Підтримки на бажанні зберегти «статус кво» відносно залежності. Власне, одне з центральних завдань мотиваційного інтерв'ю – викликати клієнта на Розмови-Зміни, не ігноруючи Розмови-Підтримки й приділяючи увагу Протиріччям.

Щодо місця мотиваційного інтерв'ю у структурі змін Прохазки-ДіКлементе, то це передусім – стадія «Наміру», на якій відбувається зважування полюсів амбівалентності та формується мотиваційний дискурс, центральною темою якого є майбутні зміни.

Підхід, який стосується усіх стадій змін під час лікування залежності – так звана «терапія мотиваційного удосконалення» (MET – Motivational Enhancement Therapy), розроблена на базі мотиваційного інтерв'ю у процесі реалізації проекту МАТСН (8-річної клінічної програми (*Project MATCH, 1997*)). Терапія мотиваційного удосконалення складається із 4-х сесій, які проводяться протягом 12 тижнів. Завдання 1 сесії – забезпечити клієнта персоналізованим зворотнім зв'язком на основі оціночних інструментів, ідентифікувати амбівалентність та побудувати мотивацію до змін. Завдання 2 сесії – розробити план змін, підсилити готовність до них. Сесії 3 та 4 зорієнтовані на перегляд прогресу у відповідності із планом змін, оновлення мотивації та підготовку клієнта до завершення роботи (*Miller et al., 1994*).

Типологія речень, увага до яких є центральним елементом
мотиваційного інтерв'ю

Розмови-Зміни (Change Talk)	Розмови-Підтримка (Sustain Talk)
<p>Підготовчі: Речення-Бажання <i>свідчать про бажання змін або інші бажання: «Я хочу...», «Я надіюсь...»</i> Речення-Можливості <i>стосуються сприйняття людиною своїх можливостей, готовності взяти відповідальність: «Я можу...», «Я готовий...»</i> Речення-Причини <i>відображають конкретні причини, через які людина готова до змін: «Якщо я кину палити, я матиму більше вільного часу»</i> Речення-Потреби <i>відображають потребу у змінах, без певної конкретизації: «Мені потрібно...»</i> Мобілізуючі: Речення-Активації <i>використання речень, які активують, сигналізують про готовність до дій: «Я готовий до...»</i> Речення-Зобов'язання <i>стосуються готовності взяти відповідальність, зобов'язання: «Я буду...», «Я обіцяю...»</i> Речення-Кроки <i>описують певні кроки, конкретні дії, які вже зробила людина: «Я сьогодні не вживав кави...»</i></p>	<p>Речення-Бажання <i>відображають бажання зберегти свою залежність: «Мені подобається палити...»</i> Речення-Можливості <i>свідчать про цент рацію на неможливості змін: «Я не можу кинути палити...»</i> Речення-Причини <i>відображають причини, через які людина прагне зберегти свій статус кво: «Кава дає мені сили вранці прокинутися»</i> Речення-Потреби <i>віддзеркалюють потреби у збереженні свого стану: «Я маю потребу випалювати по 1 цигарці щогодини»</i></p>
Протиріччя (Discorde)	
<p>Захист (звинувачення, мінімізація, виправдання): <i>Людина звинувачує когось у своїй залежності; мінімізує її вплив на своє життя та життя інших; виправдовується.</i> Опозиція <i>Клієнт встає у опозицію до консультанта і сприймається ним як суперник.</i> Переривання <i>Клієнт перериває консультанта, говорить одночасно із ним.</i> Відключення <i>Клієнт «відключається» й пропускає повз себе слова консультанта, займаючи пасивно-опозиційну позицію.</i></p>	

Підсумком досліджень у царині мотиваційних змін у залежних осіб є загальна згода дослідників щодо необхідності якісних трансформацій у мотиваційній сфері. Найпоширенішим узагальненням дослідницьких даних є 4-факторна модель мотивації вживання алкоголю М. Купера та транс-теоретична модель змін (Дж. Прохазка, К. ДіКлементе, Дж. Норкрос). На основі отриманих даних активно впроваджується у практику декілька інструментів – мотиваційне інтерв'ю та терапія мотиваційного удосконалення.

Важливий аспект, пов'язаний із особистісними змінами – це існування людини у спільноті протягом певного, досить тривалого, часу, й відповідно – можливість «вмикання» ряду мотиваційних властивостей спільноти (виділених В.О. Васютинським): зниження тривожності й посилення впевненості у собі, копінг агресивних імпульсів, стабілізація емоційного стану та зниження депресивних тенденцій, компенсація втрат у ситуаціях фрустрації, сприяння самовизначенню, формування духу спільнот, конструювання дискурсу альтруїзму та безпеки (*Васютинський, 2010*).

Відтак, **завданням** наступного блоку дослідження є відстеження трансформаційних процесів у мотиваційному дискурсі особистості, тих, що відбуваються при зміні інтеракційних просторів (середовищ, у яких у різні періоди життя – до реабілітації та в її процесі – перебувають особи із залежністю).

Вибірка дослідження складала 26 осіб, які проходили реабілітацію та ресоціалізацію у реабілітаційному центрі, з них 6 жінок (віком від 18 до 29 років) та 20 чоловіків (віком від 18 до 37 років).

Структура дослідження містила такі етапи: 1) дослідження інтеракційного простору минулого (психодраматична реконструкція на етапі початку реабілітації, після детоксикації та фізіологічного відновлення); 2) аналіз мотиваційного дискурсу залежних осіб в інтеракційному просторі минулого (збір даних здійснювався у процесі психодраматичної роботи впродовж 2-3 сесій, аналіз – на основі елементів мотиваційного дискурс-аналізу); 3) аналіз інтеракційного простору теперішнього (спостереження за інтеракційними процесами у реабілітаційному центрі, психодраматична реконструкція у процесі реабілітації); 4) аналіз мотиваційного дискурсу залежних осіб (елементи мотиваційного дискурс-аналізу, дані збиралися у процесі проведення психотерапевтичних сесій).

Типи інтеракційних просторів наркозалежних осіб. У результаті аналізу інтеракційних просторів учасників реабілітаційного процесу виявлено (незважаючи на певний спектр індивідуальних відмінностей) два типи інтеракційних просторів, які позначені нами як *«простір вживання»* (той простір, у якому людина існувала до приходу у реабілітаційний центр і вживала психоактивні речовини – алкоголь, наркотичні препарати тощо) та *«простір реабілітації»* (простір, у який людина занурюється у реабілітаційному центрі).

«Простір вживання» (див. табл. 5.7), незважаючи на те, що існує у відкритому світі й начебто необмежений фізично, є замкненим. Замкненість ця полягає у неможливості вийти за межі двох полюсів, на яких центрований світ: *полюс родини* (батьки, діти, дружина/чоловік, брати/сестри тощо) та *полюс нарко-середовища* (коло людей, зв'язаних постачанням та вживанням наркотичних препаратів). При цьому домінуючою є центрація саме на нарко-середовищі, яке є, словами учасників: «магнітом, який без твоєї згоди притягує тебе», «ти виходиш за хлібом, розплющуєш очі – і бачиш перед собою двері бариги», «найстрашніше – повернутися додому... там усі вживають...».

Інтеракційний простір родини є іншим полюсом, який є джерелом для цілого спектру фрустраційних почуттів та переживань, через які центрацію на ньому можна назвати дисфункційною. Це простір, у якому «ти – не такий як треба», «невдаха, який нічого не може й не вміє», «не заробляє грошей», «розчарування для тата». Також це простір матеріальних ресурсів: «говорю з мамою, а сам дивлюся, що б вкрати», «скільки родинних коштовностей я виніс до ломбарду...». Водночас це простір покарання (як свого роду визнання існування, «уколів» у термінології транзакційного аналізу, які дають тобі знати, що ти важливий і потрібний). У цьому просторі кожен крок має свої наслідки, і таке його сприймання особливо актуальне для залежних юнаків та одружених чоловіків. Пов'язаним із попереднім є простір провини та каяття, в який людина потрапляє у періоди абстиненції, а подекуди й у процесі вживання. У ньому є щире каяття у зробленому, віра, що «вживаю останній раз, і більше ніколи нічого», багато сліз і пошуку підтримки. Інколи полюс родини стає простором відповідальності, і тоді може бути прийняте рішення про необхідність лікування залежності (але таке буває нечасто, простір відповідальності з'являється переважно на пізніших стадіях

реабілітації, коли мотиваційні дискурси уже частково реконструйовані, див. далі).

Таблиця 5.7.

Узагальнення результатів аналізу мотиваційного дискурсу в
інтеракційному «просторі вживання»

Тип мотивації вживання (за М. Купером)	Характеристики інтеракційного простору	Характеристики мотиваційного дискурсу		
		Тематика	Структурні характеристики наративу / ментативу	Практики конструювання
Мотивація покращення	Простір вживання. Замкнений. Центрований на родині та наркотизуючому середовищі (переважно біполярний із зміщенням центру до нарко-середовища). Інші середовища – професійне, освітнє тощо відіграють вторинні ролі.	Значущі стосунки Досягнення успіху Новизна	Домінування мікро-нاراتивів на тлі «великого» наративу про себе; низька мотиваційно-дискурсивна навантаженість наративів. Мала кількість ментативних фрагментів; збідненість мотиваційного дискурсу та його фрагментованість. Наративно-ментативний баланс зсунуто у бік наративів, які переважно монотематичні.	Практики переважно наративного конструювання мотиваційного дискурсу; практики ментативної компенсації; практики уникання конструювання мотиваційного дискурсу. Одиначні та колові із малою кількістю ланцюгів, структуроморфні. Домінування «тому-що» практик та темпоральних оксюморонів
Мотивація копінгу		Самодетермінованість Емоції та почуття Ризик Уникання невдачі		
Соціальна мотивація		Визнання, схвалення Самооцінка, почуття гідності		
Мотивація конформності		Підконтрольність, залежність Адаптація, пристосування Стабільність		

Інші середовища (професійне, освітнє, культурне) відіграють другорядну роль і майже не згадуються як значущі, не фігурують у життєвому світі як місця «справжнього життя». Часто вони збігаються із нарко-середовищем («усі на роботі випивають», «під час

сесії нюхнути – це нормально для нас було»).

«Простір реабілітації» (табл. 5.8) так само замкнений, але ця замкненість фізична. Учасники реабілітаційного процесу перебувають у спільному закритому просторі, на території, вхід і вихід із якої обмежено. У цьому просторі поступово зникає центрація, яка існувала у попередніх, розчиняється у постійні інтеракції між членами групи. У такий спосіб простір реабілітації стає уніполярним із центрацією на стосунках у групі та на своєму внутрішньому світі. Чітко простежується тенденція до дистанціювання від нарко-середовища (по мірі збільшення часу перебування у реабілітаційному центрі), більше того, дистанціювання набуває відцентрового характеру, або й статусу страху повернення (у зв'язку із чим частина учасників пов'язує своє майбутнє із продовженням роботи у Центрі у вигляді наставників, тренерів, терапевтів тощо). Попередня дисфункційна центрація на полюсі родини так само загострюється у вигляді звинувачень, образ, бажанні помсти, у т.ч. у вигляді майбутнього самопошкодження – «от вийду, візьму шприц і перед очима батьків уколуюся». Потому така центрація зникає, і по мірі руху по шаблях реабілітації й терапевтичного процесу втрачає свою дисфункційність. Суб-простір родини починає сприйматися як «місце повернення», як «домівка», де отримується турбота, піклування, як «місце любові» та зона відповідальності за інших. Сама центрація на родині має флюктууючий характер, вона то з'являється, то зникає, подібно корінню ризоми, живлячи дерево одужання.

Додатковим елементом інтеракційного простору є привнесення у внутрішню групову інтеракцію нових дискурсів «людьми із-зовні», якими є соціальні працівники, терапевти центру, наставники (клієнти, які перейшли на вищі шаблі одужання).

Відбувається розростання інтеракційного простору за рахунок збагачення новими формами інтеракції – терапевтичної, наставницької, яка характеризується балансом «влади» та «відкритості». Це ті нові форми, які власне й забезпечують для клієнта центру із одного боку – появу у життєвому світі нових контекстів (за рахунок людей із іншою поведінкою, іншим досвідом) і транс-дискурсивну позицію по відношенню до свого минулого інтеракційного простору (за рахунок стрибкоподібного занурення у новий інтеракційний простір).

Відтак, проаналізуємо мотиваційні дискурси, їх тематику та структурні характеристики у «просторі вживання», щоб потому простежити трансформації, які відбуваються в ході реабілітації.

Тематичний аналіз мотиваційного дискурсу у «просторі вживання». У результатів аналізу масиву тематики мотиваційного дискурсу виявлено, що всі теми зі змістової точки зору вкладаються у класифікацію мотивів вживання М. Купера. Теми «Значущі стосунки», «Досягнення успіху», «Новизна» об'єднуються у групу «Мотивація покращення». Теми «Самодетермінованість», «Емоції та почуття», «Ризик», «Уникання невдачі» – у групу «Мотивація копіngu». Теми «Визнання, схвалення» та «Самооцінка, почуття гідності» – об'єднуються у групу «Соціальна мотивація». Теми «Підконтрольність, залежність», «Адаптація, пристосування», «Стабільність», «Уникання невдачі» – у групу «Мотивація конформності».

Тема «Значущих стосунків» стосується покращення власного стану у контексті стосунків із іншими, які в цьому дискурсі є тими, хто цей стан «погіршує». Цими іншими є переважно родина (батьки, дружини/чоловіки, коханці/коханки) або професійне коло (колеги по роботі, керівники, підлеглі). Погіршення значущих стосунків (уявне чи справжнє – не так важливо всередині цього дискурсу) провокує конструювання системи негативних текстів стосовно себе, і як наслідок – вторинне конструювання й переживання негативних почуттів (гніву, образи, сорому, страху тощо). Щоб позбавитися цих переживань, є єдиний швидкий шлях – психоактивна речовина. Часто у коло значущих потрапляють люди із нарко-середовища, і тоді їхня роль у цьому просторі – давати визнання й підтримку.

Тема «Досягнення успіху» стосується сприймання наркотичних препаратів як способів покращення своєї працездатності (зустрічається нечасто, як правило – у вигляді фокусування на інтеракційному просторі роботи), яка у життєвому світі людини є необхідною для досягнення професійного результату. Поступово тема поширюється й на простір родини, як дисфункційний спосіб зберегти здатність реагувати на стосунки, бути в контакті з близькими (дисфункційний, бо привнесений у родину професійний дискурс не приживається, а психоактивні речовини не сприяють, а шкодять стосункам).

Тема «Новизни» існує в дискурсах, пронизаних пригніченням,

зниженням настрою, депресивними станами, амотивацією. Тут узагалі відсутня центрованість на будь-якому із полюсів інтеракційного простору. Власне, психоактивна речовина у рамках цієї тематики є способом через нові враження досягти втраченого інтересу до життя.

«Самодетермінованість» – тема, віднесена нами до наступної групи – «Мотивація копіngu», – стосується спроб самотійно подолати залежність. Як правило, це речення: «Я сам маю справитися», «Я можу», «Мені ніхто не потрібен». За ними стоять декілька груп текстів: тексти про невіру у свою потрібність комусь, тексти про невіру у здатність інших допомогти, тексти про силу, в яких звернення по допомогу – ознака слабкості. Інший варіант конструювання теми – використання наркотиків, алкоголю й тютюну як способу написати про себе новий текст, про себе «самотійного», який може робити будь-що. Як правило, такі тексти пишуться в родинях із домінуючими владно-підвладними дискурсами, як дисфункційні спроби з них вирватися.

Тема «Емоції та почуття» – про спроби впоратися з негативними емоційними переживаннями за допомогою психоактивних речовин. Відмінність від попередніх тем – джерело погіршення стану не диференціюється, а мета вживання – не досягнення хорошого стану, а «щоб не було погано».

Тема «Ризику» – близька до попередньої, але тут також наявний елемент самопошкодження з метою швидшого досягнення результату – більше дозування, комбінація різних речовин, свого роду дослідництво із ризиком для життя.

«Уникання невдачі» – тема, теж близька до групи копінгових тем, бо стосується страху помилок у стосунках (випити для хоробрості перед побаченням) та професійній сфері (вжити препарат, щоб менше хвилюватися перед виступом, щоб швидше думати).

Наступна тема – «Визнання, схвалення» – віднесена до групи «Соціальна мотивація», оскільки стосується досягнення бажаних позитивних наслідків у сфері стосунків із іншими (і родинній, і професійній, і дружній). Центр теми – тексти про важливість визнання, прийняття, вчинення чогось, що б схвалювалося. Теми часті для центрованості на полюсі нарко-середовища, де визнання власне отримується залежною поведінкою (власне, вживанням, передачею коштів на психоактивні речовини, участі у ланцюгові

збуту, спілкуванням на спільні теми, пов'язані із вживанням).

Тема «Самооцінка, почуття гідності» теж віднесена до цієї групи, бо для учасників дослідження саме стосунки із іншими (нарко-середовище) є джерелом самооцінки. І часто залежна поведінка – це спосіб її підвищення. Тоді як родина та професійні сфери є місцями її зниження, через що вони втрачають (або й ніколи не набувають) статусу значущих.

«Підконтрольність, залежність» – тематика, що просякнута зневірою у себе: «Що я можу?», «Я нікому не потрібен», «Що скажуть, те й роблю». Вживання психоактивних речовин тут є способом подолання цього дискурсу: «Я як вип'ю, іншою людиною стаю», або як *modus vivendi*: «Це так, і так було завжди... нічого не зміниться».

Тема «Адаптації» – проявляється у життєвому світі як пристосування до обставин, які склалися, і готовність пристосовуватися далі. Як правило, це тема очікування, вивчення, що бажають бачити інші – та відповідна поведінка: «Пив, щоб бути як усі», «Щоб не виділятися». Чітко простежується центрованість на полюсі нарко-середовища, яке відіграє центральну роль у життєвому світі людини. Особи із темою адаптації легко при звичаються до умов реабілітаційного центру, але так само легко можуть знову поринути у залежність після виходу за межі цього інтеракційного простору.

Тема «Стабільності» віднаходиться у ситуації неможливості її прочитання, коли те, що склалося, – родина, кар'єра, інші стосунки, фінансова стабільність – руйнується. Відтак, подолати-переписати тему стабільності людина не змогла, й щоб повернути той стан і подолати негативні почуття, повернути бодай на мить свою самооцінку – вживається психоактивна речовина.

Структурні особливості та практики конструювання мотиваційного дискурсу у «просторі вживання». Аналіз особливостей наративно-ментативної структури мотиваційного дискурсу особистості у інтеракційному «просторі вживання» виявив ряд закономірностей (табл. 5.7). Передусім, майже у всіх учасників дослідження простежується зсув наративно-ментативного балансу у бік наративів до такої міри, що ментативні фрагменти у текстах фактично відсутні. Зважаючи на стадію перед-наміру, яка характеризується відсутністю мотивації змін і лише підготовкою до її

появи, а також на роль наративів у стабілізації життєвого світу (за Т.М. Титаренко), отриманий результат є цілком пояснюваний. Зафіксований, ригідний життєвий світ потребує підтримки, яку знаходить у «великому наративі», який, у свою чергу, потребує малих наративів (мікро-наративів) для своєї підтримки. Сплітаючись у гіпертекстах та інтертекстах, вони разом утворюють чітку систему пояснень світу, своєї поведінки, поведінки інших, непіддатливу для дестабілізації, а відтак – закриту для ментативів.

Щодо самої наративної структури, то вона складається із мікро-наративів, об'єднаних у «великий наратив», в центрі якого – сама особистість і її потреба в психоактивній речовині. Остання – є постійним контекстом великого наративу, мало не головним героєм і провідною темою.

Зважаючи на те, що усі мікро-наративи працюють на одну тему, як і передбачалося, вони майже усі є монотематичними. Брак ментативу призводить до відсутності ув'язок між окремими мотиваційно-дискурсивними ланцюгами, через що виникла фрагментованість мотиваційного дискурсу та відсутність мотиваційно-дискурсивних ланцюгів, довгих за 3 ланки.

Разом із тим, мотиваційний дискурс в цілому – збіднений на мотиваційну тематику.

У наративно-ментативному вимірі виокремлюються такі практики конструювання мотиваційного дискурсу: практики переважно наративного конструювання мотиваційного дискурсу; практики ментативної компенсації; практики уникання конструювання мотиваційного дискурсу. У структурному вимірі виявлені одиничні та колові структуроморфні практики із малою кількістю ланцюгів. У темпоральному вимірі простежується домінування «тому-що» практик та темпоральних оксюморонів.

Тематичні трансформації мотиваційного дискурсу у «просторі реабілітації». По мірі входження у новий інтеракційний простір, «простір реабілітації», відбуваються трансформації тематики мотиваційного дискурсу (узагальнення див. табл. 5.8). Цей процес є ні лінійним, ні швидким, радше – колоподібним із тенденцією до спіралеподібності. Старі теми змінюють своє звучання, набувають нових підтем, потім – знову звужуються, і знову розширюються. Додаються нові теми, спочатку як «привнесені ззовні», «неширі», що прочитується за інтонацією, жестами, неприродністю текстів, але які

з часом приймаються, вбудовуються у наративи.

Загальна логіка тематичних трансформацій презентована у табл. 3.2. Зміни розпочинаються не з центру, а з поступового, повільного розхитування периферійних частин теми за рахунок організованого співробітниками центру збагачення інтеракційного простору ментативами та ментативними провокаціями (зовнішніми спонуканнями до ментативізації текстів, приміром, організованим читанням та обговоренням прочитаного, письмовими описами своїх почуттів). У такий спосіб первинні нарративні структури мотиваційного дискурсу пронизуються новими ментативними прожилками, які поступово стають усе потужнішими і зрештою – розривають складену систему інтертекстів, провокуючи кризи й зміни у життєвому світі. І за якийсь час вибудовуються нові тексти, нові наративи, поєднані у нові інтертексти. Пройшовши через ментативний хаос, життєвий світ стабілізується новою нарративізацією, а мікро-нاراتиви «перепрошиваються» ментативними нитками.

Розглянемо, що відбувається із декількома вже існуючими темами, потому – проаналізуємо деякі нові. Тема «Значущих стосунків» через зануреність у новий простір та дистанціювання від старого наповнюється новими людьми – консультантами, психотерапевтами та іншими учасниками реабілітації. Поступово родина перестає бути полюсом негативної центрації і стає джерелом суму та бажання повернутися, з'являються наративи про любов, розуміння, підтримку, вдячність. Активно децентрується полюс нарко-середовища, яке стає джерелом страху, відрази та зневаги. Натомість, самі стосунки тут-і-тепер, підтримка й розуміння інших стають цінністю.

Інша тема, яка розчиняється й втрачає значущість – «самодетермінованість». Наратив про самостійний вихід із залежності деконструюється й реконструюється потому у наратив про важливість і цінність зовнішньої підтримки. По мірі руху до завершення реабілітаційного процесу й початку ресоціалізації наратив знову реконструюється в умовну самодетермінованість, – вибудовується система інструментів, за допомогою яких можна справитися самому із потягом до вживання психоактивної речовини, й фіксуються умови, за яких звернення по допомогу необхідне. У цьому процесі руйнується ще один текст – «якщо не справляюся сам

– значить, слабкий».

Тема «Емоції та почуття» стає більш усвідомленою. Відбувається прийняття своїх негативних емоційних станів, які можна прожити й пережити. З часом негативне емоційне навантаження теми слабшає й з'являється все більше позитивних станів.

Серед нових тем можна виокремити такі: альтруїзм, духовність, матеріальне забезпечення, самоактуалізація, термінальна тема (смерть). Тема «Альтруїзму» з'являється у процесі залучення членів групи до взаємо-допомоги, як у терапевтичному процесі (наголошення на ролі шерінгу, заохочення до зворотного зв'язку тощо), так і в побуті (чергування, догляд за новачками, нічні чергування тощо). «Щоб допомогти іншому...» – такий текст часто з'являється в середині процесу одужання, і його кількість у різних варіаціях зростає. Також – з'являється вдячність за допомогу. Тема «Духовності» проступає через релігійний дискурс, присутній у центрі. Контекст духовності, ідей Бога, Спасіння, Добра – стає тим дискурсом, у межах якого народжуються нові мікро-дискурси, що згодом перебудовують усю систему координат життєвого світу. Тема «Матеріального забезпечення» стосується минулого життя (в контексті страждань, викликаних втратою коштів через залежність) та майбутнього (як можна із ними правильно вчинити після виходу із Центру). Власне, у такий спосіб додається продуктивного лінійного темпорального виміру життєвому світу, який до того мав радше коловий характер. Тема «Самоактуалізації» з'являється ближче до кінця реабілітаційного періоду й стосується планів на майбутнє, напрямків бізнесу, освітніх планів, бажання лишитися в Центрі консультантом тощо. «Термінальна тема» з'являється на початку реабілітації у форматі спогадів про випадки власної клінічної смерті або переживання смертельної небезпеки (що є частим явищем серед наркозалежних). У цьому часі тема має ознаки браводи, демонстрації власної безстрашності. У середині процесу – на зміну браводі приходять страх й усвідомлення минулого. Також згадуються смерті близьких, які, як інколи буває, трапилися через провину самого наркозалежного. З'являється нова тональність наративу – жаль з приводу скоєного, страх та бажання, щоб такого більше не повторилося. Ближче до кінця реабілітації тема розчиняється, але сліди її лишаються в нових мікро-нاراتивах.

Узагальнення результатів аналізу мотиваційного дискурсу в
інтеракційному просторі реабілітації

Стадії змін	Характеристики інтеракційного простору	Характеристик мотиваційного дискурсу		
		Тематика	Структурні характеристик и наративу/ ментативу	Практики конструювання
Перед-намір	Простір реабілітації. Замкнений. Центрований на стосунках у групі рівних. Уніполлярний. Збагачений терапевтичними дискурсами. Флюктууюча центрація на родині. Тенденція до дистанціювання від нарко-середовища.	Розхитування периферійних частин тем.	Змінюється наративно-ментативний баланс в бік зростання кількості ментативів (хвилеподібно).	Практики ментативної компенсації; практики ментативного підсилення мотиваційного дискурсу. Одиначні та колові практики із малою кількістю ланцюгів; множинні та ланцюгові, структуроморфні практики. Зростає вага «для-того-щоб» практик.
Намір		Зміна периферії та доцентрові зміни.		
Підготовка		Зародження нових тематичних центрів.	З'являються політематичні наративи.	
Дії		Внутрішня перебудова тематики та поява нових тем.	Зменшення фрагментованості мотиваційного дискурсу й зростання зв'язності.	
Підтримка			Тенденція до зниження зрідненості.	
Завершення				

Загальна тенденція – нові теми з'являються після середини реабілітаційного процесу, потому зникають, і виринають знову ближче до кінця реабілітації.

Структурні трансформації мотиваційного дискурсу у «просторі реабілітації» та трансформації практик. Простеживши трансформаційні процеси, які відбуваються у структурах мотиваційного дискурсу і практиках його конструювання в інтеракційному просторі реабілітації, можна зробити ряд узагальнень. Істотно змінюється наративно-ментативний баланс у бік зростання

кількості ментативів, що підтверджує вище зроблені висновки про роль ментативів у трансформаційних процесах мотиваційного дискурсу. При цьому баланс зростає хвилеподібно – періоди зміщення в бік ментативу змінюються періодами наративізації, далі слідує наступний подібний цикл. Можна висувати, що в такий спосіб мікро-деконструкції мотиваційного дискурсу змінюються мікро-реконструкціями, які фіксуються у наративній формі, і особистість переходить до наступної стадії змін (формально процес можна представити у вигляді рекурсивної спіралі – мала спіраль закручується у велику спіраль). «Великі наративи», виявлені у попередньому інтеракційному просторі, тут поступово розмиваються, розчиняються у наративному міксі.

З'являються політематичні наративи, що свідчить про збагачення мотиваційного дискурсу, та, як показують результати дослідження, зменшення його фрагментованості й зростання зв'язності (мотиваційно-дискурсивні ланцюги зростають до 4-5 ланок). Мотиваційний дискурс іще не можна назвати збагаченим (порівняно із даними, описаними у р. IV), однак його збідненість тенденційно зменшується.

Щодо практик конструювання мотиваційного дискурсу, то із ними відбуваються такі трансформації: 1) у наративно-ментатичному вимірі: практики переважно наративного конструювання мотиваційного дискурсу зникають; практики ментативної компенсації лишаються; практики уникання конструювання мотиваційного дискурсу зникають; з'являються практики ментативного підсилення мотиваційного дискурсу; 2) у структурному вимірі: одиничні та колові із малою кількістю ланцюгів лишаються, але до них додаються множинні та ланцюгові, зі збереженою структуроморфністю; 3) у темпоральному вимірі домінування «тому-що» знижується порівняно із попереднім періодом і зростає вага «для-того-щоб» практик (які однак не стають домінуючими); практики побудови темпоральних оксюморонів стають рідкістю.

Стратегії реконструювання мотиваційного дискурсу. Способи реконструкції мотиваційного дискурсу, як з'ясувалося у процесі аналізу, рідко відповідають стратегіям, виокремленим В.О. Моляко (Моляко, 2006): комбінаторні дії, пошук аналогів, реконструювання, універсальна стратегія та випадкові підстановки (що може бути пов'язане зі специфікою рівня розвитку рефлексивних

навичок учасників дослідження). Водночас, виявлено ряд активно вживаних тактик, специфічних для різних стадій трансформацій дискурсу. Зокрема, основними тактиками, які виникають одразу після занурення в новий дискурс при фізичному транс-дискурсивному позиціонуванні, є такі:

1. Тактика чергування екстраполяції-інтерполяції – включення у вже існуючий мотиваційний дискурс нових слів з наступним їх огортанням дискурсом і вбудовуванням у цей дискурс. Приміром, клієнт починає обережно вживати слова «почуття», «усвідомлення», «контакт», «мотивація», але не завжди доречно. Потому – навколо цих слів вибудовуються змісти, і вже за якийсь час вони стають звичними.

2. Тактика гіперболізації – збільшення цінності й ваги окремих елементів інтеракційного простору, певної теми тощо. Так, може ставати важливою тема стосунків із батьками, і настільки – що може тримати людину кілька тижнів. При цьому стверджується, що для подолання залежності слід вирішити саме ці стосунки, і зробити це можна лише за межами реабілітаційного центру.

3. Тактика модернізації – спроба пристосувати старі мотиваційні дискурси до нових умов. Як правило, рання тактика. Так, клієнт може використовувати тему значущих стосунків, зав'язавши дружбу із працівником центру й намагаючись отримати певні «бонуси».

4. Тактика конвергенції – штучного сполучення двох існуючих тем. Це рання тактика, яка не довго тримається у часі. Приміром, може бути поєднання тем високої самооцінки й духовності: «Тому, що я дуже віруюча людина. Я настільки сильно віруючий, що...».

5. Тактика деформації – зміни форми без зміни сутності – часто вживається як спроба замаскувати справжній стан речей, приховати свій внутрішній світ за «правильними» міркуваннями. Наприклад, тему справедливості використовують для виправдання свого вживання алкоголю: «Я от терпіти не можу несправедливості. Я коли бачу несправедливість – у мене наче панічна атака починається. А як із нею справитися, як не напиться?!»

6. Тактика базової деталі (або у контексті предмета дослідження – базової теми) – використання однієї теми як основи для вибудови усього мотиваційного тексту. Приміром, тема безпеки

може ставати настільки домінуючою, що усі інші (досягнення, стосунки) – нанизуються на неї, як на стрижень.

7. Тактика диференціації – виникає у ситуації необхідності розмежування різних фрагментів мотиваційного дискурсу між різними інтеракційними просторами. Як правило, рання тактика, яка часто поступається місцем тактиці інтеграції. Так, клієнт каже: «Я коли вдома – то так люблю свою родину, що здається, все для них можу зробити. А виходжу за двері – як чорт вселяється, хочеться чогось новенького, особливого. Азарту мені не вистачає».

До пізніх тактик, які виникають після тривалого часу перебування у реабілітаційному центрі, однак, не у всіх учасників процесу, належать такі:

1. Тактика редукції – поступового / раптового / спіралеподібного зменшення цінності окремих мотиваційних тем, елементів інтеракційного простору, інших елементів дискурсу. Так, наприклад, домінуюча тема справедливості поступово може перестати бути визначальною і перестає впливати на настрій, почуття й фізичний стан клієнта.

2. Тактика дублювання – використання вже вбудованих у певний субдискурс нової мотиваційної конструкції в інший фрагмент дискурсу. Вона може переростати у тактику розмноження. Так, наприклад, збагнувши цінність теми стосунків, довіри до інших у контексті стосунків у реабілітаційному центрі, клієнт при виході із нього починає її використовувати в інших контекстах: на роботі, у родині.

3. Тактика заміни – повна заміна певних фрагментів дискурсу на нові. Приміром, замість теми духовності, яка була провідною на початку, може прийти тема цінності стосунків, підтримки.

4. Тактика інтеграції – побудова нового дискурсу із вже існуючих елементів. При використанні цієї тактики людина наче збирає свій мотиваційний дискурс із пазлів, взятих у інших під час реабілітації.

5. Тактика базової деталі (або у контексті предмета дослідження – базової теми) – використання однієї теми як основи для вибудови всього мотиваційного тексту.

6. Тактика послідовного підпорядкування – виникає на пізніх стадіях перебування у реабілітаційному процесі. При її використанні відбувається зміна дискурсу за ланцюговим принципом – один фрагмент веде до зміни іншого і т.д.

5.6. Мотиваційна експансія в контексті владно-підвладних стосунків

У попередньому дослідженні вивчався феномен трансформації мотиваційного дискурсу особистості (мотиваційного дискурсу мікро-рівня) при зміні інтеракційного простору (й, відповідно, дискурсу макро-рівня). Дослідницька увага була зосереджена на трансформаціях дискурсу на мікро-рівні, їх видах та способах, а також процесах, що їх підтримують. Водночас, заслуговує уваги й інший бік цього процесу – можливість змін уже існуючого мотиваційного дискурсу макро-рівня, спровокована мікро-дискурсами. Іншими словами, чи можлива взагалі, і якщо так, то за яких умов, до якої міри, з якою швидкістю зміна соціокультурного мотиваційного дискурсу під впливом особистісних дискурсів? Одним із отриманих у попередньому дослідженні результатів є відстеження ймовірності впливу на ці процеси включення учасників інтеракції у системи владно-підвладних відносин, які, вочевидь, інтенсифікують реконструкції дискурсів. Також однією із особливостей аналізованого вище інтеракційного простору є його особистісна значущість для кожного із учасників інтеракції.

Власне, феномен «мотиваційної експансії», як зазначалось у п. 3.3, близький до «мотиваційного зараження» (або «motivational influence», «social “infection” of motivational orientations»). Експериментально виявлений у контексті теорії самодетермінації Е. Дісі, Р. Раяна феномен зміни мотиваційних орієнтацій у певної групи осіб у процесі інтеракції із іншими особами підтверджений нами у пізніших дослідженнях (Климчук, 2005). На поставлене у цих дослідженнях питання про опосередкування трансляції мотивації від однієї людини до іншої ми отримали часткову відповідь – стратегії взаємодії дорослих із дошкільнятами. Під стратегіями на той час мались на увазі певні поведінкові інтеракційні паттерни, які запускають дорослі, і які можна розподілити на 2 типи: зовнішньо-мотиваційні та внутрішньо-мотиваційні. Схожі результати були отримані О.О. Музикою у дослідженні взаємодії керівників гуртків технічної творчості та їх учнів. З'ясовано, що уявлення керівників про вродженість / набутість здібностей визначають реальні успіхи їх учнів у творчості, хоча прямо ці переконання керівниками не артикулювалися (Музика, 2000).

Дискурсивний погляд на хід і результати проведених досліджень показує більш широкий механізм – взаємодія на межі дискурс-дія та дискурс-контекст, при якій дискурс-дія (мікро-дискурс однієї людини) поступово прочитується іншими, запускає малі трансформаційні процеси, при яких мікро-дискурси поступово переписуються, і далі – підсилюють основну експансивну тематику.

З точки зору вчинку / практики – це процес трансформації Вчинку однієї людини у практики, опосередкований Вчинками інших. Адже щоб бути почутим багатьма текст має бути «прочитаним уголос» (що часто є Вчинком), або бути таким, що привертає інтерес і бажання самотійно його прочитати (теж Вчинок, особливо, якщо він іде у розріз із мейнстрімом). І звісно, має бути готовність «почути» текст, мати певний ступінь відкритості й «трансформаційної готовності». За надто високої готовності – можлива трансформація дискурсу у відповідь на мінімальну експансію, навіть без вчинкового компоненту.

У такому контексті цікавим є дослідження феномену мотиваційної експансії у системі владно-підвладних стосунків (теорія яких розроблена В.О. Васютинським), в яких поширення мотиваційного дискурсу від лідера до інших членів групи може проявитися особливо яскраво у зв'язку із «вищим діяльнісним статусом» лідера (*Васютинський, 2005а, с. 43*). Також має сенс розмежування у дослідженні владних дискурсів – дискурс узалежнення й дискурс впорядкування, оскільки вони характеризуються різним мотиваційним наповненням (*Васютинський, 2005а, с.125*). З метою уникнення інтерференції мотиваційних дискурсів, введених у структуру експерименту, із мотиваційними дискурсами різних типів владних дискурсів, в якості загальної моделі владних стосунків обрано дискурс впорядкування, в якому, за В.О. Васютинським, влада виступає інструментом для досягнення мети.

Отже, перед наступним дослідженням можна поставити такі **завдання**: 1) емпірично перевірити існування феномену мотиваційної експансії та його дискурсивну природу в умовах владно-підвладних стосунків у рамках дискурсу впорядкованості; 2) виділити окремі умови, які підвищують та знижують її ймовірність. Для виконання цих завдань було організовано експериментальне дослідження за структурою, описаною далі (у її основі – схеми дослідження, які

розробили Дж. Джорджесен, С. Солано (*Georgeses, Solano, 1999*) та К. Вайлд, М. Ензл, Г. Нікс та Е. Дісі (*Wild et al., 1992*), модифіковані відповідно до завдань і методології нашого дослідження).

Обрано міжгруповий експериментальний план із двома експериментальними та однією контрольною групами і вимірами під час та після впливу (табл. 5.9). Відсутність виміру до впливу зумовлена завданнями контролю загроз внутрішній валідності (передусім – ефекту тестування) та зовнішній валідності (передусім – реактивного ефекту). Увага до цих загроз пов’язана дискурсивною природою досліджуваного феномену, адже привнесення у дискурс учасників елементів попереднього виміру може здійснити початкові трансформації дискурсів. Належність планів такого типу до планів істинних експериментів доведено Д. Кемпбелом (*Кэмпбелл, 1980*). Процедура виміру залежної змінної після експериментального впливу доповнено її аналізом у часі проведення експерименту (всього – 3 зрізи: 2 – під час експерименту, 1 – по його завершенні).

Таблиця 5.9.

Експериментальний план, за яким було організовано дослідження*

R	X ₁		O ₁₃
	O ₁₁	O ₁₂	
R	X ₂		O ₂₃
	O ₂₁	O ₂₂	
R			O ₀₃
	O ₀₁	O ₀₂	

* R – рандомізація; X – експериментальні впливи;
O – діагностичні зрізи.

Організація дослідження передбачала формування методом рандомізації трьох груп: двох експериментальних та однієї контрольної (по 15 осіб у кожній), які працювали одночасно і не перетиналися у просторі під час проведення експерименту. У кожній групі методом випадкового вибору обирався Директор, який і був у майбутньому «носієм дискурсу», експансія якого аналізувалася у ході експерименту. Директори експериментальних груп отримували інструкції (тексти із домінуванням однієї із двох тем – зовнішньої чи внутрішньої мотивації). Перед початком роботи у групі Директори ознайомилися із текстом, детально його вивчали, отримували також усну інструкцію. У процесі усного інструктажу акцент робився на відповідних маркерах внутрішньо / зовнішньо-мотиваційних тем

та здійснювався моніторинг – наскільки відповідна тема вбудувалася у дискурс Директора. Директор контрольної групи отримував завдання у графічному форматі, позбавленому текстових фрагментів. Усі інші учасники дослідження текстів інструкцій не отримували.

Незалежна змінна: тематичний тип мотиваційного дискурсу «директора» групи (2 рівні прояву – тема внутрішньої мотивації, тема зовнішньої мотивації).

Тексти-інструкції із домінуванням тем внутрішньої та зовнішньої мотивації звучали так:

1) Домінування дискурсу внутрішньої мотивації: «Вам пропонується взяти участь у розробці проекту розвитку міста Житомир на кілька років (орієнтовно – 5). Для роботи ви маєте два повних дні, під час яких розроблятимете робочий проект, спрямований на соціальний, економічний, естетичний розвиток міста. Усі матеріали, у тому форматі, який ви самі можете обрати, ви здаєте о 18.00 другого дня роботи. Ви – Директор групи. Можете самі обирати темпи роботи, графік перерв тощо. Зважте, що Ви можете також продумати критерії оцінки реалізації проекту, статті витрат і джерела надходження коштів. Бажано, звісно, щоб проект був максимально реалістичним, оскільки по завершенню роботи, коли проект буде підготовлений, – ви самі зможете розпочати його реалізацію, якщо забажаєте».

2) Домінування дискурсу зовнішньої мотивації: «Ваше завдання – розробити проект розвитку міста Житомир на 5 років. Ви повинні будете працювати два повних дні, під час яких маєте розробити робочий проект, спрямований на соціальний, економічний та естетичний розвиток міста. Ви маєте працювати наполегливо й зобов'язані здати усі матеріали вчасно (о 18.00 другого дня роботи). Ви призначаєтеся Директором групи. Ваше завдання – це управління групою. Ви повинні працювати якісно. Ви мусите також продумати критерії оцінки реалізації проекту, статті витрат і джерела надходження коштів. Ваш проект має бути реалістичним. Він також оцінюватиметься сторонніми експертами».

Залежні змінні: 1) прояви у мотиваційному дискурсі учасників дослідження теми зовнішньої/внутрішньої мотивації; 2) індикатори ситуаційної внутрішньої мотивації: задоволення від діяльності, докладені зусилля, почуття компетентності, почуття самодетермінованості.

Методи виміру залежної змінної: 1) аналіз коротких оповідей, написаних учасниками після дослідження, про хід і зміст роботи (елементи контент-аналізу); 2) «Опитувальник внутрішньої мотивації» Р. Раяна, адаптація В.О. Климчука, О.Л. Музики (Климчук, 2006). По завершенню експерименту й аналізу даних додатково проводилася бесіда з метою з'ясування практик взаємодії із «чужим» мотиваційним дискурсом.

Учасники дослідження: студенти стаціонарної форми навчання (із 132 бажаючих взяти участь у дослідженні у рандомізований спосіб обрано 45 учасників). Середній вік – 20 років (від 18 до 22), із них – 20 чоловіків та 25 жінок.

Робота в групах тривала два дні, в кінці кожного дня учасники заповнювали бланк «Опитувальника внутрішньої мотивації». Третього дня було здійснено останній діагностичний зріз за допомогою опитувальника, а також запропоновано описати свій досвід роботи у групі, свої думки й почуття під час її виконання у довільній формі. Після аналізу отриманих даних, через тиждень – проведені окремі бесіди із учасниками, які продемонстрували низький, середній та високий рівні змін мотиваційного дискурсу.

У результаті аналізу динаміки показників «Опитувальника внутрішньої мотивації» у ході експерименту виявлено ряд статистично значущих відмінностей (табл. 5.10).

Відмінності між показниками усіх груп за усіма шкалами опитувальника під час першого діагностичного зрізу виявилися статистично незначущими, що свідчить про їхню відносну рівність (використано U-критерій Манна-Уїтні). Значущі відмінності з'являються вже на другий день експерименту (другий зріз), зокрема, найбільше їх – між першою та другою експериментальними, і першою експериментальною та другою контрольною групами. Так, при порівнянні першої та другої експериментальних груп (другий зріз), виявлені значущі відмінності за шкалами «Задоволення від діяльності» ($ЗД_{E1}=16$; $ЗД_{E2}=9$; $p \leq 0,05$), «Докладені зусилля» ($ДЗ_{E1}=12$; $ДЗ_{E2}=9$; $p \leq 0,01$), «Почуття компетентності» ($ПК_{E1}=17$; $ПК_{E2}=14$; $p \leq 0,05$), «Почуття самодетермінованості» ($ПС_{E1}=16$; $ПС_{E2}=11$; $p \leq 0,01$). Цікаво, що статистична значущість відмінностей, виявлених під час третього, пост-експериментального діагностичного зрізу за усіма шкалами сягає $p \leq 0,001$ ($ЗД_{E1}=17$, $ЗД_{E2}=11$; $ДЗ_{E1}=13$, $ДЗ_{E2}=5$; $ПК_{E1}=20$, $ПК_{E2}=12$; $ПС_{E1}=20$, $ПС_{E2}=11$).

Показники «ОВМ», в експериментальних та контрольній групах
(міра центральної тенденції – медіана)

	«Опитувальник внутрішньої мотивації», результати обстеження*											
	Перший діагностичний зріз, під час експерименту				Другий діагностичний зріз, під час експерименту				Третій діагностичний зріз, після експерименту			
	ЗД	ДЗ	ПК	ПС	ЗД	ДЗ	ПК	ПС	ЗД	ДЗ	ПК	ПС
Медіана (E1)	11	9	13	12	16	12	17	16	17	13	20	20
Медіана (E2)	12	8	13	10	9	9	14	11	11	5	12	11
Медіана (К)	12	8	14	12	12	9	14	13	13	8	13	13

* ЗД – задоволення від діяльності; ДЗ – докладені зусилля; ПК – почуття компетентності; ПС – почуття самодетермінованості.

При порівнянні першої експериментальної та контрольної груп (другий зріз) виявлено значущі відмінності за шкалами «Задоволення від діяльності» ($ЗД_{E1}=16$; $ЗД_K=12$; $p \leq 0,01$), «Докладені зусилля» ($ДЗ_{E1}=12$; $ДЗ_K=12$; $p \leq 0,001$), «Почуття компетентності» ($ПК_{E1}=17$; $ПК_K=14$; $p \leq 0,05$), «Почуття самодетермінованості» ($ПС_{E1}=16$; $ПС_K=13$; $p \leq 0,01$). Статистична значущість відмінностей, виявлених під час третього, пост-експериментального діагностичного зрізу, за усіма шкалами сягає $p \leq 0,001$ ($ЗД_{E1}=17$, $ЗД_K=13$; $ДЗ_{E1}=13$, $ДЗ_K=8$; $ПК_{E1}=20$, $ПК_K=13$; $ПС_{E1}=20$, $ПС_K=13$).

При порівнянні другої експериментальної та контрольної груп (другий зріз) значущих відмінностей не виявлено. Вони з'являються лише після третього зрізу і лише за двома шкалами: «Задоволення від діяльності» ($ЗД_{E2}=11$; $ЗД_K=13$; $p \leq 0,01$) та «Докладені зусилля» ($ДЗ_{E2}=5$; $ДЗ_K=13$; $p \leq 0,001$). При цьому показники цих шкал у другій експериментальній групі нижчі, ніж у контрольній групі.

Отримані результати свідчать про значущі зміни, які відбулися у свідомості учасників дослідження, зокрема, у частині сприймання завдання та діяльності, що виконувалася. Учасники, які працювали у дискурсі «внутрішньої мотивації», демонструють значуще зростання усіх її показників (порівняно із іншими групами), ця тенденція є стабільною протягом усього часу дослідження. Такі висновки додатково підтверджуються аналізом статистичної значущості змін у

групах (використано критерій знаків). За цими ж даними учасники, які працювали у дискурсі «зовнішньої мотивації», демонструють або не-зростання, або спадання показників внутрішньої мотивації (приміром, за шкалою «Докладені зусилля», DZ_1 зріз = 8; DZ_3 зріз = 5; $p \leq 0,01$). Цікаво, що навіть у контрольній групі, на відміну від другої експериментальної, спостерігалось незначне, але статистично значуще зростання показника «Задоволення від діяльності» (ZD_2 зріз = 12; ZD_3 зріз = 13; $p \leq 0,01$), що свідчить про здатність дискурсу «зовнішньої мотивації» блокувати його.

Аналіз текстів учасників дослідження, написаних після участі у ньому, проводився за допомогою використання елементів контент-аналізу, а саме – виокремлення й підрахунку частотності використання у текстах маркерів тем внутрішньої та зовнішньої мотивації. Маркери теми «внутрішня мотивація», відповідно до концепції Е. Дісі та Р. Раяна, поділені на 3 групи: самодетермінація, компетентність та значущі стосунки (їх наявність позначено «+»). Маркери теми «зовнішня мотивація» також розподілені на 3 групи: підконтрольність і залежність, некомпетентність та значущі стосунки (їх відсутність позначено «-»). Приклади маркерів відповідних тем: самодетермінація (я сам, не було тиску, мав вибір, сам планував, мав можливість обирати, впливав на рішення, хотів і робив), компетентність (мені вдалося, спробував і вийшло, похвалили, якісно зроблена робота, справився, досягнув мети, добре, успішно, мав результат, на совість, вдало, гарно вийшло, мені сподобалося), значущі стосунки (+) (мене підтримували, було з ким поговорити, цікава людина, було приємно спілкуватися, відчував довіру, гарна атмосфера), підконтрольність, залежність (відчував тиск, робота була за схемою, не міг впливати ні на що, було мало вибору, не відчував себе ведучим), некомпетентність (що не зроби – все не так, не вдалося, не зміг, не вийшло, відчував себе невдахою, не знав результату роботи), значущі стосунки (-) (було неприємно з ними, не хотілося тут бути, усі були напружені, не було гарного спілкування, він напружував мене, вона не хотіла зі мною говорити).

На рис. 4.7. наведено графічне узагальнення отриманих результатів.

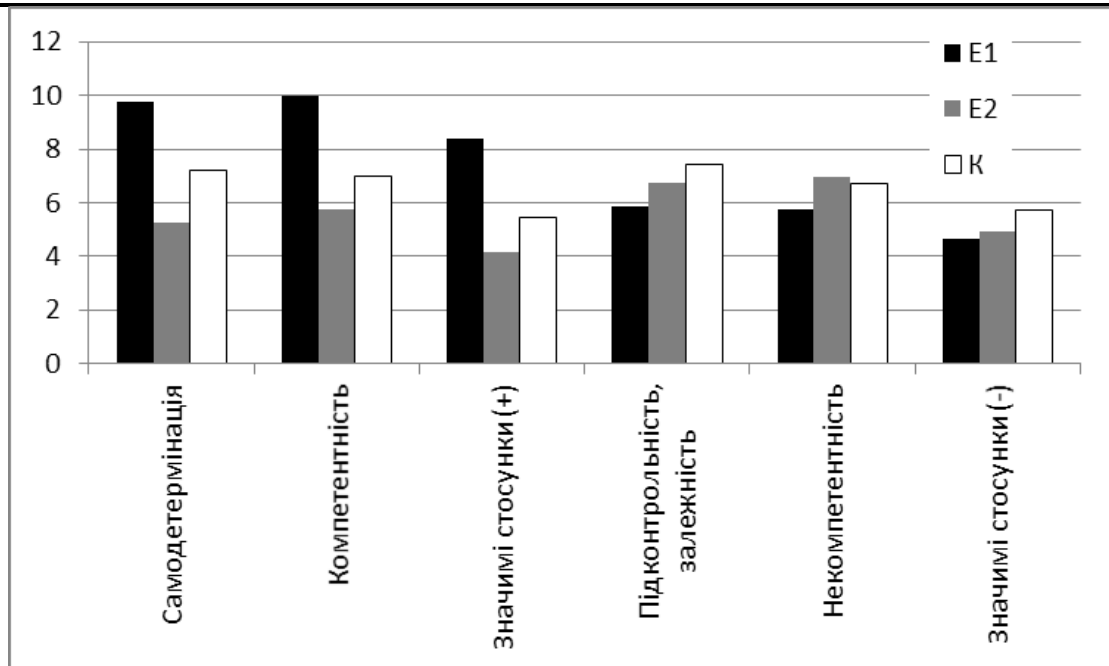

Рис. 5.7. Текстові маркери внутрішньої/зовнішньої мотивації учасників дослідження

Передусім, спостерігаються значущі відмінності за проявами маркерів внутрішньої мотивації в першій та другій експериментальних групах, зокрема вищі показники маркера «Самодетермінація» ($СД_{E1}=10$; $СД_{E2}=5$; $p \leq 0,01$), «Компетентність» ($К_{E1}=10$; $К_{E2}=6$; $p \leq 0,01$), «Значущі стосунки (+)» ($ЗС_{E1}=8$; $ЗС_{E2}=4$; $p \leq 0,01$). Відмітно, що за маркерами зовнішньої мотивації такі значущі відмінності відсутні (хоча тенденція й спостерігається). Також наявні значущі відмінності між першою експериментальною та контрольною групами: «Самодетермінація» ($СД_{E1}=10$; $СД_K=7$; $p \leq 0,05$), «Компетентність» ($К_{E1}=10$; $К_K=7$; $p \leq 0,01$), «Значущі стосунки (+)» ($ЗС_{E1}=8$; $ЗС_K=5$; $p \leq 0,01$). Також – наявні відмінності за показником «Значущі стосунки (-)», який є вищим у контрольній групі ($ЗС_{E1}=5$; $ЗС_K=6$; $p \leq 0,01$).

Відмінності між другою експериментальною та контрольною групами також наявні, але лише за двома маркерами теми «Внутрішня мотивація»: «Самодетермінація» ($СД_{E2}=7$; $СД_K=7$; $p \leq 0,05$), «Значущі стосунки (+)» ($ЗС_{E2}=4$; $ЗС_K=5$; $p \leq 0,01$). За маркерами теми «Зовнішня мотивація» відмінності відсутні.

Таким чином, можна зробити висновок про наявні відмінності у змісті оповідей учасників дослідження, які були занурені у тематично різні типи мотиваційних дискурсів, і ці відмінності відносно незалежні від початкових особистісних дискурсів і їх тем. Відтак,

наявність феномена мотиваційної експансії можна вважати підтвердженою, і наразі важливим є питання про співвіднесення текстів учасників дослідження із їх досвідом, зафіксованим у інший спосіб – за допомогою «Опитувальника внутрішньої мотивації». Для пошуку відповіді на це питання застосовано кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції Спірмена), в якому зіставляються дані контент-аналізу текстів та результати діагностики за допомогою «Опитувальника внутрішньої мотивації». Вихідне припущення – про наявність кореляційного зв'язку між змістовно близькими конструкціями (шкалами опитувальника та маркерами контент-аналізу). Оскільки групи відпочатку перебували в різних дискурсах, то кореляційний аналіз для кожної із груп проводився окремо, задля уникнення впливу міжгрупових відмінностей на загальний коефіцієнт кореляції.

Отже, в першій експериментальній групі виявлено наявність статистично значущих зв'язків між маркером «Самодетермінація» та шкалою «Почуття самодетермінованості» ($r=0,77$; $p\leq 0,01$); маркером «Компетентність» та шкалами «Докладені зусилля» ($r=0,65$; $p\leq 0,01$), «Почуття компетентності» ($r=0,68$; $p\leq 0,01$); маркером «Значущі стосунки (+)» та шкалою «Задоволення від діяльності» ($r=0,55$; $p\leq 0,05$).

У другій експериментальній групі кореляційний кластер різниться від попередньої, першої групи. Так, зберігається зв'язок між маркером «Самодетермінація» та показниками шкали «Почуття самодетермінації» ($r=0,75$; $p\leq 0,01$), і разом з тим – з'являється обернений зв'язок із показниками шкали «Почуття компетентності» ($r=-0,55$; $p\leq 0,05$). Так само зберігаються зв'язки між маркером «Компетентність» та «Почуття компетентності» ($r=0,81$; $p\leq 0,01$), і «Значущі стосунки (+)» та «Задоволенням від діяльності» ($r=0,55$; $p\leq 0,05$). Отриманий результат може свідчити про ймовірність мотиваційного конфлікту, що спровокований експансійним дискурсом зовнішньої мотивації.

У контрольній групі наявні значущі зв'язки лише між маркерами «Самодетермінація» й шкалою «Почуття самодетермінованості» ($r=0,59$; $p\leq 0,05$), та «Компетентність» й «Почуття компетентності» ($r=0,74$; $p\leq 0,01$).

Отримані кореляційні кластери свідчать про наявність значущих зв'язків між текстовими конструкціями учасників дослідження та їх

звітами про свої почуття у форматі «Опитувальника внутрішньої мотивації»; а також про релевантність проведеного маркування результатів контент-аналітичного дослідження текстів; відтак – є підстави для наступного кроку – якісного аналізу відмінностей у практиках конструювання мотиваційного дискурсу в умовах мотиваційної експансії (які вивчалися у ході пост-експериментальної бесіди із учасниками дослідження). Матеріалом для бесіди слугували їх пост-експериментальні оповіді.

Напівструктурована бесіда включала такі пункти аналізу: досвід участі у виконанні завдання, думки й почуття у різні моменти роботи; що сподобалося найбільше і найменше, як змінювалося бажання працювати у різні часові проміжки, як сприймався Директор групи, які «послання» від нього отримувалися.

Узагальнення результатів бесід дало підстави для виокремлення кількох типів практик взаємодії із мотиваційними дискурсами у контексті мотиваційної експансії: практика споживання, практика ігнорування та практика інтеракції.

Практика споживання – полягає у некритичному прийнятті, свого роду інтроекції, мотиваційного дискурсу без осмислення і свідомого вбудовування у власний дискурс. Типові відгуки учасників, як користувалися такою практикою: «Я побачив, що усі зацікавилися завданням, і собі теж включився у роботу», «Мені було цікаво спочатку, але коли кілька разів Директор сказав, що ми маємо це виконати, що це треба комусь – мені перехотілося щось робити», «Він сказав, що можемо самі вирішувати, в якому темпі працювати – мені це сподобалося». Умови застосування такої практики – нестійкість конструкцій власного мотиваційного дискурсу, або ж наявність тематичної відповідності, свого роду «резонансу» між мотиваційним дискурсом особистості та експансивним дискурсом.

Практика ігнорування – полягає у відстороненні від чужого дискурсу й небажанні його «прочитувати». За такої практики учасники дослідження не зважали на мотиваційний дискурс Директора групи і групи в цілому, зберігаючи незмінним власний дискурс, не включаючи до нього жодного нового елементу. Приклади таких практик: «Вони не дуже хотіли це робити – а мені подобалося», «Мені із самого початку було зрозуміло, що команди у нас не вийде, тому я став сам по собі, і робив те, що подобалося», «Він не дав мені самому обрати темп роботи – і я його проігнорив, й однаково зробив

те, що хотів», «Я не хотів це робити – і нічого не робив». Виявлені умови використання особистістю такої практики – це жорсткість власних дискурсивних конструкцій, нечутливість до контексту або ж суттєва тематична невідповідність між особистісним і експансивним дискурсами.

Третя виявлена практика – *практика інтеракції*, яка полягає у взаємодії із носієм дискурсу, спробі побудувати діалог і дає можливість або змінити власний дискурс, або не робити цього на основі свідомого вибору. Як правило, це учасники дослідження, які змінювали свої дискурси у процесі роботи, і робили це або поступово, або – стрибкоподібно. Приклади практик інтеракції такі: «Я спочатку не могла зрозуміти, чому так, потім придивилася, поговорила з Директором і зрозуміла, що мені так краще працюється, – коли є чіткі строки і контроль роботи», «Мені дали можливість самому свій темп роботи вибрати – трохи було незвично, але я спробував – і мені то пішло». Умовами використання практик інтеракції є чутливість до текстів інших (мотиваційна грамотність), готовність до перегляду власного дискурсу, невідповідність між особистісним та експансивним дискурсом, але не настільки сильна, як у випадку попередньої практики.

Підсумки до V розділу

На основі прикладання ідей конструювання мотиваційного дискурсу у інтеракційному просторі до структури критичного дискурс-аналітичного дослідження та дискурсивної психології розроблено процедуру мотиваційного дискурс-аналізу, різні варіації якої застосовані для вивчення соціально-психологічних закономірностей взаємодії мотиваційних дискурсів макро- та мікро-рівнів.

У інтеракційному просторі соціальних мереж, у яких можливість віртуальної інтеракції між користувачами, прямого впливу на контент, вдалося виявити ряд мотиваційних проблем, із якими стикається сучасна молодь: мотивація вибору ідентичності у контексті потенційної можливості множинної ідентичності, іманентна мотивація членства у соціальній мережі, перманентний мотиваційний конфлікт і домінування стратегії його уникання, трансформація первинної мотивації у «спілкування-заради-спілкування», мотивація

мінімізації тексту, імпліцитна підтримка демонстративної мотивації. Виявлені проблеми не вичерпують усієї складності трансформацій, які переживає особистість у процесі занурення до світу соціальних мереж, однак свідчать про те, що такі трансформації відбуваються, і є одним із викликів, які постають перед людиною у сучасному світі. Подальші дослідження цієї теми допоможуть відкрити способи, якими молодь відповідає на ці виклики.

У інтеракційному просторі телевізійної реклами, в якому можливість інтеракції цілком відсутня, крім кількох типів дискурсивних практик, вдалося виокремити ряд конкретних граматичних, лінгвістичних та психосемантичних орієнтирів аналізу дискурсу, які є маркерами мотиваційних тем та водночас – конструктивними елементами мотиваційного дискурсу макро-рівня. Завдяки цим елементам відбувається вбудовування у мотиваційний дискурс особистості мотиваційних конструкцій макро-рівня, і навпаки конструкції із мікро-дискурсів уплітаються в макро-дискурс.

Аналіз результатів експериментального дослідження, проведеного у інтеракційному просторі діалогу, дає підстави для твердження про існування феномену мотиваційної грамотності. Виділені параметри мотиваційної грамотності: тематична релевантність та структурна релевантність. Виявлено ряд чинників, які сприяють вищому рівню мотиваційної грамотності: 1) збільшення тривалості інтеракції у безпосередньому контакті; 2) мета-дискурсивна позиція; 3) центрація на партнері (активне слухання та увага до екстра-лінгвістичних параметрів мікро- та макро-рівнів); 4) спроби відтворення мотиваційно-дискурсивних ланцюгів; 5) готовність до рефлексивної позиції відносно власного мотиваційного дискурсу; 6) наявність у дискурсі партнера ментативної частки (у вигляді самоописів).

Підсумовуючи результати дослідження трансформаційних процесів у мотиваційному дискурсі особистості, які відбуваються при зміні інтеракційного простору, можна виокремити кілька типів трансформацій: тематичні (перебудова тематики мотиваційного дискурсу); структурні (зміна наративно-ментативної структури дискурсу); трансформації практик (зміна звичних практик конструювання дискурсу). Тематичні трансформації здійснюються із використанням ряду тактик, виокремлених В.О. Моляко. Вони відбуваються у напрямках: 1) зміна змістового наповнення вже

існуючої тематики, зміна її полюсу, центрованості; 2) додавання нових тем із їх наступним розвитком; 3) розчинення окремих тем, їх зміщення на периферію. Структурні трансформації відбуваються у напрямку ускладнення наративно-ментативних структур, зокрема, зростання мотиваційно-дискурсивного навантаження наративів та зміщення наративно-ментативного балансу у ментативний бік (до середини процесу реабілітації) із наступним поверненням до попереднього рівня (при наближенні до завершення реабілітації). Відтак, загальний вигляд трансформаційних процесів близький за формою до рекурсивної спіралі (велика спіраль, яка складається із малої спіралі, мотиваційно-дискурсивна трансформаційна спіраль). Трансформації практик конструювання мотиваційного дискурсу відбуваються за подібним принципом: стратегіальні практики конструювання наративу (початок реабілітації), розхитування й ментативізація, запуск ризомо-подібних процесів, потому – стабілізація за рахунок стратегіального конструювання наративів й тематик мотиваційного дискурсу. Основними процесами, які запускають реконструкцію, є транс-дискурсивне позиціонування та мотиваційно-дискурсивне контекст-конструювання (у новому інтеракційному просторі присутні люди-джерела нових дискурсів, які сукупно утворюють контекст).

Підсумовуючи результати дослідження феномену мотиваційної експансії (у інтеракційному просторі полілогу), можна зробити висновки про те, що він знайшов своє емпіричне підтвердження на матеріалі експансії дискурсів зовнішньої/внутрішньої мотивації. Виявлено значущі зв'язки між мотиваційно-дискурсивними елементами і не-дискурсивними показниками мотивації особистості; з'ясовані три типи практик взаємодії із мотиваційними дискурсами (споживання, ігнорування та інтеракція) і умови їх використання особистістю у груповій інтеракції.

ПІДСУМКИ

Категорія мотивації знайшла свій розвиток у постмодерній психологічній парадигмі. Її втіленням став мотиваційний дискурс як особлива форма лінгвістичного існування мотивації у просторі взаємодії людей між собою та з текстами. Структура та зміст мотиваційного дискурсу, докази його існування на особистісному і соціокультурному рівнях, емпіричні свідчення наявності цілої низки мотиваційно-дискурсивних феноменів, – усе це дає підстави вважати мотиваційний дискурс самостійним предметом соціально-психологічного аналізу.

У своїх дослідженнях я намагався охопити цей предмет із різних боків. Занурювався у життєві світи різних людей і подорожував їхніми життєвими шляхами, намагаючись збагнути, із чого складається мотиваційний дискурс, як він конструюється, яким буває. Одним із цінних надбань цих подорожей стало розуміння важливості хаосу та порядку у їхній нероздільній єдності, втіленій у опозиції вчинок-практика. Блукання павутинами соціальних мереж у спробах осягнути мотиваційну специфіку цього простору та години споглядання телевізійної реклами, допомогли зрозуміти, як соцмережі змінюють нашу мотиваційну сферу, а слогани вбудовують свої мотиваційні дискурси у наше життя. Я організовував взаємодію незнайомих людей, щоб перевірити, чи існує феномен мотиваційної грамотності – як логічний наслідок дискурсивного способу існування мотивації. Багато цінних даних принесло відстежування та фасилітація мотиваційних трансформацій у наркозалежних осіб, які одужували від своєї залежності у закритому реабілітаційному центрі, переслідуючи водночас і соціальну мету (допомогти людям позбавитися залежності), і наукову (з'ясувати, як саме і чи взагалі змінюються мотиваційні дискурси). Я організовував людей у владно-підвладні стосунки в експерименті, що мав на меті перевірку того, чи може мотиваційний дискурс однієї людини поширюватися на інших, заражати їх.

Оглядаючи пройдений шлях, можу точно сказати – він був цінним, важливим і плідним. Знаю, піднята тема, отримані дані, зроблені висновки, продовжаться у наступних дослідженнях. Отже, узагальнення результатів проведених досліджень дає підстави для ряду висновків.

Життєвий світ як синонім дійсності, є водночас, і результатом соціального конструювання, і самим його процесом. Перебуваючи у інтеракційному просторі, він набуває мотиваційного виміру через дискурс, через озвучування людиною самій собі та іншим власних бажань, потреб, причин, а також через атрибуцію їх відносно інших. Відтак, вони стають елементами мотиваційного дискурсу, відносно якого ключовими є питання про способи його конструювання, його структуру та зміст, а також – інтеракційні феноменологічні прояви.

Сучасні дослідження у царині психології мотивації збагачуються за рахунок занурення у дискурсивний вимір людської мотивації. Наразі відбувається активне залучення до теоретичних і емпіричних розробок дискурсивних моделей особистості, використанні нарративних технік у роботі з мотивацією.

Аналіз, узагальнення та систематизація підходів до розуміння дискурсу, огляд культурно-історичної генези психології мотивації дав змогу визначити мотиваційний дискурс як подію, продукт, тип, жанр та соціальну формацію. Також виявлено існування двох типів мотиваційного дискурсу: нарративного (у формі сюжетної оповіді, нарративу) та ментативного (у формі безсюжетного міркування, ментативу). Зі змістової точки зору – вводиться в обіг термін «мотиваційна тема» як відображення сутності, смислу певного мотиваційного дискурсу, та параметр «центр-периферія» для оцінки значущості цієї чи іншої теми. Пропонується цілісна модель функціонування мотиваційного дискурсу в інтеракційному просторі. Вимір «вчинок-практика» презентує тенденцію до осциляції між стабілізаційними та трансформаційними процесами. Вчинок – результат трансформації та, водночас – її рушій; практика – стабілізатор, фіксатор змін у мотиваційному дискурсі. Трансформація мотиваційного дискурсу можлива за двома сценаріями – трансдискурсивне позиціонування та контекст-конструювання, і проходить етап деконструкції та реконструкції. Власне, це можливо лише при наближенні до вчинку, розхитуванні нарративу і переході до ментативної форми конструювання дискурсу. Збереження змін на певний час – результат нарративізації здобутого досвіду та перехід його у формат практик.

Вивчено ментативний та нарративний спосіб конструювання мотиваційного дискурсу особистості. У результаті проведеного аналізу вдалося створити загальний опис мотиваційного дискурсу

ментативного та наративного типу; виокремити відмінності між дискурсами за рядом параметрів; встановити відмінності між мотиваційними дискурсами, диференційованими за базисними характеристиками; вдалося створити цілісну емпіричну типологію мотиваційних дискурсів на кількісному базисі.

Аналіз тематики мотиваційного дискурсу дозволив виокремити ряду тем, а також параметрів тематичної типології мотиваційних дискурсів: політематичність-монотематичність, розподіл центр-периферія, дискретність-континуальність.

Виділено ряд вимірів практик конструювання мотиваційних дискурсів: конструктивно-осциляторний, темпоральний, структурний та тематичний. Практики конструктивно-осциляторного виміру: ментативної компенсації мотиваційного дискурсу, переважно наративного конструювання мотиваційного дискурсу, уникання конструювання мотиваційного дискурсу, ментативного підсилення мотиваційного дискурсу. У структурному вимірі виявлені такі практики: одинична, множинна, ланцюгова, колова, структуроморфна та ризоморфна. Темпоральний вимір: тому-що та для-того-щоб практики, темпоральні оксюмори.

Розвиваючи мотиваційно-дискурсивну модель, виявлено ряд феноменів, пов'язаних із взаємодією мотиваційних дискурсів макро- та мікро-рівнів. Так, в інтеракційному просторі соціальних мереж таким домінуючим феноменом є проблематизація мотиваційної сфери: мотивація вибору ідентичності у контексті потенційної можливості множинної ідентичності, іманентна мотивація членства у соціальній мережі, перманентний мотиваційний конфлікт і домінування стратегії його уникання, трансформація первинної мотивації у «спілкування-заради-спілкування», мотивація мінімізації тексту, імпліцитна підтримка демонстративної мотивації.

У інтеракційному просторі телевізійної реклами, зясовано завдяки яким особливостям мотиваційного дискурсу відбувається вбудовування у мотиваційний дискурс особистості мотиваційних конструкцій макро-рівня, і навпаки конструкції із мікро-дискурсів уплітаються в макро-дискурс.

Експериментально доведено існування феномену мотиваційної грамотності. Виділені параметри мотиваційної грамотності: тематична релевантність та структурна релевантність. Виявлено ряд чинників, які сприяють вищому рівню мотиваційної грамотності: 1)

збільшення тривалості інтеракції у безпосередньому контакті; 2) мета-дискурсивна позиція; 3) центрація на партнері (активне слухання та увага до екстра-лінгвістичних параметрів мікро- та макро-рівнів); 4) спроби відтворення мотиваційно-дискурсивних ланцюгів; 5) готовність до рефлексивної позиції відносно власного мотиваційного дискурсу; 6) наявність у дискурсі партнера ментативної частки.

Виявлено феномен трансформації мотиваційного дискурсу та досліджено її основні способи: тематичні трансформації (перебудова тематики мотиваційного дискурсу); структурні трансформації (зміна наративно-ментативної структури дискурсу); трансформації практик (зміна звичних практик конструювання дискурсу).

Феномен мотиваційної експансії знайшов своє емпіричне підтвердження на матеріалі експансії дискурсів зовнішньої / внутрішньої мотивації. Виявлено значущі зв'язки між мотиваційно-дискурсивними елементами і не-дискурсивними показниками мотивації особистості; з'ясовані три типи практик взаємодії із мотиваційними дискурсами (споживання, ігнорування та інтеракція) і умови їх використання особистістю у груповій інтеракції.

Перспективами подальших розробок у цій царині є здобуття нових емпіричних даних на підтримку теорії мотиваційного дискурсу та соціально-психологічного підходу до вивчення мотивації; а також подальша розробка самої теорії, її розширення, вивчення меж її придатності та напрямків розвитку. Серед значущих напрямків, які можуть бути охоплені майбутніми дослідженнями, є роль сімейних стосунків та сімейного дискурсу у конструюванні мотиваційного дискурсу дитини; онтогенетичні аспекти мотиваційно-дискурсивних трансформацій; розробка методів мотиваційно-дискурсивної фасилітації для сприяння трансформації мотиваційного дискурсу, що надзвичайно важливо у психотерапевтичному, реабілітаційному, освітньому та організаційному інтеракційних просторах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Абульханова-Славская К. А.* Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
- Андрієвська В. В.* Основні дискурси в процесійній діяльності сучасного психолога // Мова і мовлення в просторі наукової і практичної діяльності психологів : монографія / В. В. Андрієвська [та ін.] ; ред. В. В. Андрієвська. Акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К. ; Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – С. 16-32.
- Анцыферова Л.И.* Психологическая концепция Пьера Жане / Л. И. Анцыферова // Вопросы психологии. – 1969. – №5. – С. 172-184.
- Анцыферова Л.И.* Психология повседневности: жизненный мир личности и «техники» ее бытия / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1993. – №2. – С. 3-16.
- Арестова О. Н.* Мотивация пользователей Интернета / О. Н. Арестова, Л. Н. Бабанин, А. Е. Войскунский // Гуманитарные исследования в Интернете. [под ред. А.Е.Войскунского]. – М. : Terra-Можайск, 2000. – С. 55-76.
- Артёмьева Е. Ю.* Психология субъективной семантики / Е.Ю. Артёмьева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 128 с.
- Асмолов А. Г.* По ту сторону сознания: Методологические проблемы неклассической психологии / А. Г. Асмолов. – М. : Смысл, 2002. – 480 с.
- Бегтин И.* Мотивация пользователей в Веб 2.0 проектах [Электронный ресурс] / Иван Бегтин // Режим доступа: <http://ivan.begtin.name/2007/08/08/motivatsiya-polzovateley-v-veb-20-proektah/>
- Бейтсон Г.* Экология разума: избранные статьи по антропологии, психиатрии и эпистемологии / Грегори Бейтсон. – М. : Смысл, 2000. – 476 с.
- Бергер П.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
- Бинсвангер Л.* Бытие-в-мире / Людвиг Бинсвангер – М. : «КСП+», СПб. : Ювента», 1999. – 300 с.
- Блинова О. Є.* Психологічні основи соціальної мобільності особистості : навч. посіб / О. Є. Блинова ; Херсон. держ. ун-т. – Херсон : ПП Вишемирський В. С., 2010. – 230 с.
- Бодрийяр Ж.* Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр – М. : Добросвет, 2000. – 389 с.
- Бодров В. А.* Нелинейная модель мотивационной сферы личности / В. А. Бодров, Г. В. Ложкин, А. Н. Плющ // Психологический журнал. – 2001. – т. 22 – №2. – С. 90-100.
- Бондарчук О. І.* Психологічні умови становлення мотивації керівників загальноосвітніх шкіл до професійного вдосконалення / О. І. Бондарчук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / ред. С.Д. Максименко, Л.М. Карамушка. –

К. : Міленіум, 2001. – Т. 1. – Випуск 1. – С. 111–114.

Бондарчук О. І. Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності : монографія / О. І. Бондарчук. – К. : Наук. світ, 2008. – 318 с.

Борисюк А. С. Внутрішньоособистісні конфлікти у процесі соціалізації студентської молоді / А. С. Борисюк // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2013. – № 2 (31). – С. 53-61.

Борисюк А. С. Особливості мотиваційних компонентів пізнавальної активності студентів-медиків / А. С. Борисюк // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Видавництво “Плай” Прикарпатського університету, 2006. – Вип. 11. – Ч.1. – С. 31-36.

Борисюк А. С. Роль професійної ідентичності у становленні фахівця / А. С. Борисюк // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – Житомир : „Вид-во ЖДУ ім. І. Франка”, 2009. – Т. 7. – Вип. 19. – С. 37-41.

Бохонкова Ю. О. Вплив соціокультурного середовища на формування випереджальної стратегії поведінки особистості / Ю. О. Бохонкова // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної АПН України. Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2012 а. – Т. 24. – ч. 6. – С. 43-50.

Бохонкова Ю. О. Психологічні основи випереджальної стратегії поведінки особистості : монографія / Ю. О. Бохонкова; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ : Ноулідж, 2012 б. – 251 с.

Братусь Б. С. Психологический анализ изменений личности при алкоголизме / Б. С. Братусь. – М.: Наука, 1974. – 340 с.

Бурлачук Л. Ф. Міжкультурні відмінності вибірок стандартизації тесту мотиваційних орієнтацій / Леонід Бурлачук, Христина Рахубовська // Психологія і суспільство. – 2009. – №4. – С. 186-190.

Бурлачук Л. Ф. Психология жизненных ситуаций / Л. Ф. Бурлачук, Е. Ю. Коржова. – М. : Российское педагогическое агентство, 1998. – 263 с.

Валентик Ю. В. Комплексная оценка статуса и уровни мотивационных установок на проведение реабилитационных и реконструктивных мероприятий у больных с зависимостью от психоактивных веществ / Ю. В. Валентик, Е. М. Новиков, А. А. Дрейзин, Е. С. Соболев // Наркология. – 2009. – № 11. – С. 60-68.

Валлон А. Психическое развитие ребенка / Анри Валлон. – СПб. : Питер, 2001. – 208 с.

Василюк Ф. Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций / Ф. Е. Василюк. – М. : Издательство Московского университета, 1984. – 200 с.

Васютинський В. Інтеракційна психологія влади : монографія / Вадим Васютинський. – К. : КСУ, 2005 а. – 492 с.

Васютинський В. Інтеракційні виміри особистісного і соціетального буття /

- Вадим Васютинський // Соціальна психологія. – 2005 б. – № 3 (11). – С.8-19.
- Васютинський В.* Психологічні виміри спільноти : монографія / Вадим Васютинський. – К. : Золоті ворота, 2010. – 120 с.
- Вацлавик П.* Конструирование клинических «реальностей» // Эволюция психотерапии. – М.: Независимая фирма «Класс», 1998. – Т.1. – С. 272-282.
- Вацлавик П.* Прагматика человеческих коммуникаций: Изучение паттернов, патологий и парадоксов взаимодействия / П. Вацлавик, Д. Бивин, Д. Джексон ; пер. с англ. А. Суворовой. – М. : Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО Пресс, 2000. – 320 с.
- Вашкевич А. В.* Дискурс [Електрон. ресурс] / А.В. Вашкевич // История философии: Энциклопедия. – Минск. : Интерпрессервис; Книжный Дом. 2002. – 1376 с. – Режим доступа : <http://www.psylib.org.ua/books/gritz01/diskurs.htm>
- Винтерхофф-Шпурк П.* Медиапсихология. Основные принципы / Петер Винтерхофф-Шпурк. – Х. : Изд-во Гуманитарный Центр, 2007. – 288 с.
- Вишина А. Ю.* Тренінг ціннісної підтримки розвитку музичних здібностей та грамонізації особистості у юнацькому віці / А.Ю. Вишина // Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / [За ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики]. – Житомир : Вид-во Рута, 2006. – С. 212-218.
- Вірна Ж. П.* Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога / Ж. П. Вірна. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волинського держ. ун-ту ім. Л. Українки, 2003. – 320 с.
- Вірна Ж. П.* Стиль психічної саморегуляції та мотиваційна спрямованість особистості керівника / Ж. П. Вірна // Вісник / Київ. міжнар. ун-т; редкол.: Піроженко Т.О. (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2006. – С. 62-72.
- Войскунский А. Е.* Мотивация хакеров: психосемантическое исследование / А. Е. Войскунский, В. Ф. Петренко, О. В. Смыслова // Психологический журнал. – 2003. – Т.24. – №1. – С. 104-118.
- Волков В. Н.* Человек и его жизненные миры / В. Н. Волков // Контекст и рефлексия: философия о мире и человеке. – 2012. – № 1. – С. 7-27.
- Выготский Л. С.* Психология развития человека / Л. С. Выготский. – М. : Изд-во Смысл; Эксмо, 2005. – 1136 с.
- Гагарина Н. А.* Мотивация наркозависимых в процессе выздоровления [Электронн. ресурс] / Н. А. Гагарина. – Режим доступа: http://www.narkohelp.ru/publications/motivaciya_narkomanov.html
- Горбунова В. В.* Психология командотворения: ціннісно-рольовий підхід до формування та розвитку команд : монографія / Вікторія Горбунова. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – 380 с.
- Горбунова В. В.* Ціннісна підтримка розвитку здібностей у віці середньої дорослості / В. В. Горбунова // Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / [За ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики]. – Житомир : Вид-во Рута, 2006. – С. 242-258.
- Горноста́й П. П.* Рольова компетентність як умова гармонійності життєвого

- світу особистості / Павло Горностай. // Психологічні перспективи. – 2004. – Вип. 6. – С. 23-35.
- Горностай П. П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности : монография / П. П. Горностай. – К. : "Интерпресс ЛТД", 2007. – 312 с.
- Гузенко С. Типи рематичних домінант рекламного дискурсу / С. Гузенко // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 2 ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. – Випуск 73. – Ч. 2. – С. 116-125.
- Гусельцева М. С. Постнекласическая рациональность в культурной психологии / М. С. Гусельцева // Психологический журнал. – 2005. – С. 5-15.
- Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Э. Гуссерль // Вопросы философии. – 1992. – № 7. – С. 136-177.
- Джерджен К. Сотовый телефон и отсутствующее присутствие // Постнекласическая психология. – 2005. – №1. – С. 31-50.
- Джерджен К. Дж. Движение социального конструкционизма в современной психологии / К. Дж. Джерджен [пер. с англ. Е. В. Якимовой] // Социальная психология: саморефлексия маргинальности: Хрестоматия / РАН ИНИОН. Лаб. социологии; Отв. ред. М. П. Гапочка; Ред.-сост. Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1995. – С. 51-73
- Донченко Е. А. Фрактальная психология (доглубинные основания индивидуальной и социетальной жизни) / Е. А. Донченко – К. : Знание, 2005. – 323 с.
- Донченко О.А. Ахетиповий менеджмент : монографія / О.А. Донченко ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 264 с.
- Дорфман Л.Я. Метаиндивидуальный мир / Л. Я. Дорфман ; [Предисл. Д. Леонтьева] – М. : Смысл, 1993. – 456 с.
- Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм / [Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана]. — М. : Канон, 1995. – 352 с.
- Егорченко С. П. Особенности мотивационной сферы и личностных реакций наркозависимых при длительной ремиссии / С. П. Егорченко // международный медицинский журнал. – № 4. – 2008. – С. 18-21.
- Жадан І. В. Цінності в структурі політичної картини світу молоді: концептуальні засади дослідження / Ірина Жадан // Психологія особистості. – 2013. – № 1(4) – С. 213-221.
- Жан Пиаже: теория, эксперименты, дискуссия : сб. статей / [Под ред. Л. Ф. Обуковой и Г. В. Бурменской]. — М. : Гардарики, 2001. – 624 с.
- Жижина М. В. Исследование взаимосвязи социальных представлений о массмедиа с медиаповедением личности / М. В. Жижина // Социосфера – 2012. – № 4. – С. 43-51.
- Жорнова О. І. Звичаєвість соціального життя як науковий конструкт соціальної психології (на прикладі дискурсу культуротворчості) / О. І. Жорнова // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб.

- наук. пр. – К. : Логос, 2013. – Вип. 18. – С. 138-146.
- Жорняк Е. С.* Нарративная терапия: от дебатов к диалогу [Електронн. ресурс] / Е. С. Жорняк // Журнал практической психологии и психоанализа.– 2001. – №4. – Режим доступа : <http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2813>.
- Журавлев В. Ф.* Нарративное интервью в биографических исследованиях / В. Ф. Журавлев // Социология: 4 М. – 1993-1994. – № 3-4. – С. 34-43.
- Засєкіна Л. В.* Мова як когнітивно-дискурсивна психомеханіка свідомості / Л. В. Засєкіна // Психологічні перспективи. – 2014. – Вип. 23. – С. 112-127.
- Засєкіна Л. В.* Мовна особистість у сучасному соціальному просторі / Лариса Засєкіна // Соціальна психологія. – 2007. – № 5 (25). – С. 82-90.
- Зірка В. В.* Мовна парадигма маніпулятивної гри в рекламі : автореф. дис... докт. філолог. наук : спец. 10.02.02 «Рос. мова» / В. В. Зірка. – К., 2005. – 35 с.
- Йоргенсен М. В.* Дискурс-анализ. Теория и метод / М. В. Йоргенсен, Л. Дж. Филлипс. – Х. : Изд-во «Гуманитарный Центр», 2008. – 352 с.
- Карасик В. И.* О типах дискурса / В. И. Карасик // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: сб. науч. тр. – Волгоград : Перемена, 2000. – С.5-20.
- Карикаш В. И.* Основы психологического консультирования в позитив-подходе / В. И. Карикаш, Н. А. Босовская, Ю. Е. Кравченко, С. А. Кириченко. – Черкассы, 2009. – 43 с.
- Карпенко З. С.* Аксиологічна психологія особистості / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009 – 512 с.
- Карпенко З. С.* Картографія інтегральної суб'єктності: пост-постмодерністський проект // Людина. Суб'єкт. Вчинок: філософсько-психологічні студії / [За заг. ред. В.О. Татенка]. – К.: Либідь, 2006. – С. 157-175.
- Карпенко З. С.* Медіаторний потенціал аксіопсихології особистості в сучасному методологічному дискурсі / З.С. Карпенко // Психологія особистості. – 2013. – №1 (4). – С. 68-76.
- Квале С.* Исследовательское интервью / Стейнар Квале – М. : Смысл, 2003. – 301 с.
- Келли Дж.* Теория личности (теория личных конструктов) / Дж. Келли. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.
- Климчук В. О.* Опитувальник внутрішньої мотивації / В. О. Климчук // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – Серія 12. – №12 (37). – С. 71-76.
- Климчук В. О.* Експериментальне дослідження явища мотиваційного зараження / Віталій Климчук // Соціальна психологія. – 2005. – №3(11). – С.59-71.
- Кожевников С. Б.* Жизненный мир человека как модус культуры : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.13 «Философия и история религии, философская антропология, философия культуры» / С. Б. Кожевников. – Ростов-на-Дону, 2006. – 49 с.

- Колісник О. П.* Постнекласична парадигма взаємодії особистості зі світом шляхом її духовного саморозвитку / О. П. Колісник // Психологічні перспективи. – 2011. – Вип. 17. – С. 132-147.
- Конюхова Л.* Вираження спонукання в слогані телереклами / Любов Конюхова // Вісник Львівського університету. Серія «журналістика». – 2003. – Вип. 23. – С. 103–108.
- Корінь О.* Семантичні та синтаксичні особливості побудови слоганів в англomовному рекламному Наукові записки. – Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 2 ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. – Випуск 73. – Ч. 2. – 265 с.
- Короленко Ц. П.* Психосоциальная аддиктология / Ц. П. Короленко, Н. В. Дмитриева. – Новосибирск : Издательство «Олсиб», 2001. – 251 с.
- Кочерган М.П.* Вступ до мовознавства / М. П. Кочерган. – К.: Видавничий центр "Академія", 2001. – 368 с.
- Кочубейник О. М.* Автентичність особистості і її життєвому світі: модуси, процеси, статуси : монографія / О. М. Кочубейник. – К. : Видавництво педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 2010 а. – 272 с.
- Кочубейник О.М.* Постмодерн: автентичність особистості та трансформація дискурсу соціальності / О. М. Кочубейник // Вісник НТУУ “КПІ”. Філософія. Психологія. Педагогіка. – Вип. 1. – 2010 б. – С. 113-118.
- Кулагина И. Ю.* Жизненный мир и центральный жизненный принцип / И. Ю. Кулагина, В. Н. Коллюцкий // Психология развития и возрастная психология. – М.: Академический проект: Трикста, 2011. – С. 78-89.
- Кули Ч. Х.* Человеческая природа и социальный порядок / Кули Чарльз Хортон. [Пер. с англ.] – М. : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. — 320 с.
- Кэмпбелл Д. Т.* Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях : пер. с англ. / Дональд Т. Кэмпбелл ; [сост. и общ. ред. М. И. Бобнева] ; [авт. вступ. ст. Г. М. Андреева] ; [ред. Э. М. Пчелкина] . – М. : Прогресс, 1980. – 391 с.
- Лактионов А.Н.* Координаты индивидуального опыта / А. Н. Лактионов. – Харьков, 2010. – 368 с.
- Лапшина А.Ю.* Коммуникативная ситуация нарративного интервью / А. Ю. Лапшина // Вестник СамГУ. – 2008. – № 4 (63). – С. 70-79.
- Левин К.* Динамическая психология: Избранные труды / Курт Левин. – М.: Смысл, 2001. – 572 с.
- Левинас Э.* Избранное: трудная свобода. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2004. – 752 с.
- Леонтьев А. Н.* Психология 2000 года / А. Н. Леонтьев // Философия психологии: Из научного наследия / [Под ред. А. А. Леонтьева, Д. А. Леонтьева]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1994. – 286 с.
- Леонтьев Д. А.* Жизненный мир человека и проблема потребностей / Д. А. Леонтьев // Психологический журнал. – 1992. – Т.13 – № 2. – С. 107-120.
- Леонтьев Д. А.* К типологии жизненных миров / Д. А. Леонтьев // 2

- Всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии: Материалы сообщений / [под ред. Д. А. Леонтьева]. – М. : Смысл, 2004. – С. 114-116.
- Леонтьев Д. А.* Неклассический вектор в современной психологии [Электронн. ресурс] / Д. А. Леонтьев // Постнеклассическая психология. – 2005. – № 1. – Режим доступа : http://narrativepsy.narod.ru/num1-2005_51.html.
- Леонтьев Д. А.* От инстинктов – к выбору, смыслу и саморегуляции: психология мотивации вчера, сегодня и завтра / Д. А. Леонтьев // Современная психология мотивации / [под ред. Д. А. Леонтьева]. – М. : Смысл, 2002 а. – С. 4-12.
- Леонтьев Д. А.* Самоактуализация как движущая сила личностного развития: историко-критический анализ / Д. А. Леонтьев // Современная психология мотивации / [под ред. Д. А. Леонтьева]. — М.: Смысл, 2002б. – с. 13-46.
- Леонтьев, Д. А.* Общее представление о мотивации человека / Д. А. Леонтьев // Психология в вузе. – 2004. – № 1. – С. 51-65.
- Лещенко А. М.* Социальные сети как механизм конструирования коммуникации в современном обществе : дисс. на соискание научн. степени доктора филос. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия» / Александр Михайлович Лещенко. – Пятигорск, 2011. – 158 с.
- Лучинкіна А. І.* Аналіз мотиваційної складової інтернет-соціалізації / А. І. Лучинкіна // Практична психологія та соціальна робота. – 2014. – №9. – С. 1-4.
- Лучинкіна А. І.* Міфологічний етап Інтернет-соціалізації / А. І. Лучинкіна // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави : зб. наук. пр. асоціації політичних психологів України, Ін-ту соціальної та політичної психології НАПН України. – К. : Золоті ворота, 2012. – Вип. 13. – С. 330–338.
- М'яснянкін Л.* Структурні типи слоганів у телевізійній рекламі / Любов М'яснянкін // Теле- та радіожурналістика. – 2012. – Вип. 11. – С. 152–157.
- Мазілов В. А.* Методологічні проблеми психології в началі ХХІ століття // В. А. Мазілов // Психологічний журнал. – 2006. – Т. 27. – №1. – С. 23-34.
- Макклеланд Д.* Мотивація людини / Д. Макклеланд. – СПб. : Пітер, 2007. – 672 с.
- Максименко С. Д.* Психологія особистості: парадигма життєтворення / С. Д. Максименко // Психологія і суспільство. – 2006. – № 4. – С. 8–52.
- Максименко С. Д.* Теоретичні засади психології особистості: генеза нужди / С. Д. Максименко // Наук. зап. / АПН України. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К., 2005. – Т. 1, вип. 26. – С. 3-18.
- Малишенко А. О.* Переклад слоганів в англійському рекламному дискурсі / А.О. Малишенко // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2011. – № 973. Сер. Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов. – Вип. 68. – С. 188-192.
- Маслоу А.* Мотивація і людина / Абрахам Маслоу. – СПб. : Пітер, 2008. – 352 с.
- Матурана У.* Біологія пізнання / У. Матурана // Язык и интеллект. – М. : Прогресс, 1995. – С. 95-142.

- Матурана У.* Древо познання / У. Матурана, Ф. Варела ; [перевод с англ. Ю. Данилова]. – М. : Прогрес-Традиция, 2001. – 224 с.
- Мерфі Т.* Ризома // Енциклопедія постмодернізму ; [за ред. Ч.Вінквіста, В.Тейлора]. – К., 2003. – С. 361-362.
- Михалёва О. Л.* Политический дискурс: Специфика манипулятивного воздействия / О. Л. Михалёва. – М.: URSS, 2009. – 256 с.
- Михальский А. В.* Психология конструирования будущего / А. В. Михальский. – М.: МГППУ, 2014. – 192 с.
- Мід Дж. Г.* Дух, самість і суспільство. з точки зору соціального біхевіориста / Дж. Г. Мід ; [пер. з англ. та передмова Т. Корпалою]. – К. : Український центр духовної культури, 2000. – 416 с.
- Моляко В. А.* Психология конструкторской деятельности. / В. А. Моляко – М.: Машиностроение, 1983. – 134 с.
- Моляко В.А.* Так что же такое восприятие мира? (приглашение к дискуссии) / В. А. Моляко // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – К.: Видавництво «Фенікс», 2012. – Т. XII. Психологія творчості. – Випуск 15. Частина I. – С. 39-44.
- Моляко В.О.* Тактики творчої діяльності / В. О. Моляко // Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень ; [за ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики]. – Житомир: вид-во «Рута», 2006. – С. 27-29.
- Моляко В. О.* Особливості стратегіальної організації свідомості технічно обдарованої особистості / В. О. Моляко, О. Л. Музика // Духовність як основа консолідації суспільства. Міжвідомчий науковий збірник. – К. : Інститут “Проблеми людини”, 1999. – Т.16. – С. 131-136.
- Морено Я.* Психодрама / Якоб Морено. – М. : Эксмо-пресс, 2001. – 528 с.
- Музика О. Л.* Ціннісна підтримка особистісного розвитку як теоретична та прикладна проблема / О. Л. Музика // Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України «Актуальні проблеми психології» у 12 томах ; [за ред. В.О. Моляко]. – Т. 12. – Вип. 8. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С.177-188.
- Музика О. Л.* Самооцінка і розвиток творчих здібностей : навчальний посібник / О. Л. Музика, І. С. Загурська. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 144 с.
- Музика О. Л.* Рефлексивно-ціннісний аналіз розвитку учбових здібностей молодших школярів / О. Л. Музика, Н. О. Никончук // Психологічні перспективи. – Луцьк : Ред.-вид. відділ «Вежа» Волинського нац. ун-ту ім. Л. Українки, 2008. – Вип. 12. – С. 91-98.
- Музика О. Л.* Розвиток творчих здібностей у наслідувальній діяльності : навчальний посібник / О. Л. Музика, Н. Ф. Портницька. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 128 с.
- Музика О. Л.* Структура ціннісної регуляції особистісного розвитку випускників ВНЗ у процесі професійної переорієнтації / О. Л. Музика,

- І. М. Тичина // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості. Збірник наукових праць ; [за ред. В.О. Моляко]. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. – Т. 12. – Вип. 7. – С. 202-209.
- Музика О. О.* Вплив соціальних очікувань на розвиток технічної обдарованості в підлітковому віці / О. О. Музика // Психологія: Збірник наукових праць. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2000. – Вип. 3 (10). – С. 206-210.
- Музика О. Л.* Співвідношення здібностей та обдарованості: суб'єктно-ціннісний підхід / О. Л. Музика // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. – К. : Видавництво «Фенікс», 2013. – Т. XII. – Психологія творчості. – Вип. 17. – С. 223-233.
- Музика О. Л.* Ціннісна підтримка регуляції навчальної діяльності студентів в умовах кредитно-модульної системи навчання / О. Л. Музика, Т. М. Майстренко // Теоретико-методологічні питання розвитку загальної обдарованості особистості: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції присвяченої 20-річчю заснування НАПН України, 13 березня 2012 р., м. Київ. – К. : ТОВ «Інформаційні системи», 2012. – С. 75-82.
- Музика О. Л.* Розробка програми ціннісної підтримки розвитку спортивних здібностей / О. Л. Музика, О. М. Савиченко // Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України «Актуальні проблеми психології» у 12 томах / За ред. В.О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 8. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 188 – 195.
- Найдьонов М. І.* Формування систем рефлексивного управління в організаціях / Михайло Найдьонов. – К. : Міленіум, 2008. – 484 с.
- Найдьонова Л. А.* Вплив медіа на розвиток особистості / Л. А. Найдьонова / [В. Ф. Іванов, О. В. Волошенко, Д. Ю. Дзюба та ін.] // Медіаосвіта та медіаграмотність: підручник – К. : Центр вільної преси, 2012. – С. 237-282.
- Найдьонова Л. А.* Медіапсихологія як нова галузь соціально-психологічного знання: проблеми і перспективи / Л. А. Найдьонова / Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 23 (26). – С. 218–230.
- Никольський С. Н.* Некоторые социально-психологические и неврологические аспекты наркоманий у женщин, находящихся в местах лишения свободы [Электронн. ресурс] / С. Н. Никольский, О. П. Карпова // Новости украинской психиатрии. — Харьков, 2002. — Режим доступа : <http://www.psychiatry.ua/brief/paper048.htm>.
- Новодержкина А.* Слоган как центральный компонент рекламной коммуникации [Электронн. ресурс] / А. Новодержкина. – Режим доступа : http://rufa.ru/articles/printing/printing_976.html.
- Ньюттен Ж.* Мотивация, действие и перспектива будущего / Жозеф Ньюттен ; [под ред. Д. А. Леонтьева]. – М. : Смысл, 2004. – 608 с.
- Огурцов А. П.* «Жизненный мир» и кризис науки [Электронн. ресурс] / А. П. Огурцов // VOX. – 2010. – №9. – Режим доступа : <http://vox->

journal.org/html/issues/vox9/133].

- Орлов А. Б. Развитие теоретических схем и понятийных систем в психологии мотивации / А.Б. Орлов // Вопросы психологии. – 1989. – № 5. – С. 27-34.
- Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды / Х. Ортега-и-Гассет ; [сост., предисл. и общ.ред. А. М. Руткевич]. – М. : Весь Мир, 1997. – 704 с.
- Павлова Н. Д. Метод интен-анализа в изучении дискурса [Электрон. ресурс] / Н. Д. Павлова // Психолінгвістика. – 2008. – Вип. 1. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/psling_2008_1_6.pdf
- Патяева Е. Ю. Культурно-исторический анализ развития мотивации личности : автореферат дис. ... кандидата психологических наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Патяева Екатерина Юрьевна. – М. , 2010. – 29 с.
- Пезешкиан Н. Позитивная семейная психотерапия: семья как терапевт / Носрат Пезешкиан – М. : Смысл, 1993. – 332 с.
- Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивна психотерапия / Носрат Пезешкиан ; [пер. с нем. Т.В. Куличенко]. – М. : Медицина, 1996. – 464 с.
- Петренко В. Ф. Основы психосемантики / В.Ф. Петренко. – СПб. : Питер, 2005. – 480 с.
- Петровский А. В. Основы теоретической психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М. : Инфра-М, 1998. – 525 с.
- Петрунько О. В. Діти і медіа: соціалізація в агресивному медіасередовищі : монографія / О. В. Петрунько. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2011. – 479 с.
- Пешё М. Контент-анализ и теория дискурса / М. Пешё // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса ; [пер. с франц.]. – М. : ОАО ИГ «Прогресс», 1999. – С. 302-336.
- Полунін О. В. Часове розгортання наративу життєвого шляху в потоці свідомості: перспективи дослідження / О. В. Полунін // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології ; [ред. рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень, С. Д. Максименко та ін.]. – К. : Міленіум, 2012. – Вип. 31 (34). – С. 55-70.
- Поттер Дж. Дискурс-анализ как метод исследования естественно протекающей речи / Джонатан Поттер // Иностранная психология. – 2004. – №10. – С. 96-100.
- Поттер Дж. Дискурс и субъект [Электронн. ресурс] / Дж. Поттер, М. Уезерел. – 1987. – Режим доступа: http://psylib.org.ua/books/_pottu01.htm
- Роменець В. А. Вчинок як осередок історичного поступу психологічної науки / В.А. Роменець // Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття. – К. : Либідь, 1998. – С. 40-82.
- Роменець В. А. Історія психології. XVII ст. Епоха Просвітництва : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2006. – 997 с.
- Роменець В. А. Історія психології XIX – початок ХХ століття : навч. посіб. / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2007. – 832 с.

- Роменець В. А.* Історія психології ХХ століття : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – 2-е вид., стер. – К. : Либідь, 2003. – 989 с.
- Роменець В. А.* Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2005. – 915 с.
- Рот Г.* Реальность и действительность / Г. Рот // Цоколов С. Дискурс радикального конструктивизма. Традиции скептицизма в современной философии и теории познания. – Мюнхен : Phren, 2000. – С. 289-312.
- Рубинштейн С. Л.* Бытие и сознание. Человек и мир. / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
- Семиченко В. А.* Психология речи / В. А. Семиченко. – К. : Магістр, – 1998. – 112 с.
- Серкин В. П.* Методы психологии субъективной семантики и психосемантики / В.П. Серкин. – М. : Изд-во ПЧЕЛА, 2008. – 382 с.
- Сирота Н. А.* Мотивация в контексте первичной, вторичной, третичной профилактики наркозависимых / Н. А. Сирота, В. М. Ялтонский // Наркология. – 2002. – № 8. – С. 43-49.
- Словник української мови.* [В 11 т.]. Т. 2 : Г-Ж. – К. : Наук. думка, 1971. – 552 с.
- Слюсаревський М. М.* Імперативи правдивості і смиренності: Про парадигмальний “зсув” у психологічній науці та проблему методів емпіричного дослідження / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2005. – Вип. 12 (15). – С. 3-23.
- Слюсаревський М. М.* Соціальна психологія як наука: концептуальні засади, стан і перспективи розвитку / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. ст. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 19 (22). – С. 3-23.
- Слюсаревський М. М.* Концепт “психології у власних межах” В. А. Роменця і проблема визначення предмета соціальної психології / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2007. – Вип. 15 (18). – С. 3-14.
- Смит Н.* Современные системы психологии / Ноэль Смит ; [Пер. с англ. под общ. ред. А. А. Алексеева]. – СПб. : ПРАЙМ_ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с.
- Степин В. С.* Теоретическое знание / В. С. Степин. – М. : Прогресс-Традиция, 1999. – 572 с.
- Татенко В. О.* Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми : навч. посіб. / В.О. Татенко. – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2009. – 288 с.
- Титаренко Т. М.* Вчинок у приватному житті. Погляд психотерапевта / Т. М. Титаренко // Людина. Суб’єкт. Вчинок: філософсько-психологічні студії ; [за заг. ред. В.О. Татенка]. – К. : Либідь, 2006. – С. 258-279.
- Титаренко Т. М.* Життєвий вибір як рушійна сила особистісної / Т. М. Титаренко // Особистісний вибір: психологія відчаю та надії ; [за ред. Т. М. Титаренко]. – К. : Міленіум, 2005. – С. 9-45.
- Титаренко Т. М.* Особистісне самоконструювання: пульсації хаосу і порядку /

- Т.М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології; [ред. рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень, С. Д. Максименко та ін.]. – К. : Міленіум, 2012. – Вип. 31 (34). – С. 3-11.
- Титаренко Т. М.* Постмодерна особистість у динаміці самоконструювання / Тетяна Титаренко // Актуальні проблеми психології. Т.2. Психологічна герменевтика. – К. : Інформаційно-аналітична агенція, 2010. – Вип. 6. – С. 5-14.
- Титаренко Т. М.* Соціально-конструктивістська природа життєвих завдань особистості / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології; [ред. рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень, С. Д. Максименко та ін.]. – К., 2008. – Вип. 19 (22). – С. 131-139.
- Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
- Ткаченко О. М.* Принципи і категорії психології / О. М. Ткаченко. – К. : Вища школа, 1979. – 199 с.
- Труевцев Д. В.* Психосемантическое моделирование мотивационного пространства ментальности – новые возможности экспликации смысловой структуры поведения / Д. В. Труевцев, О. А. Сагалакова, Л. Д. Демина, А. П. Супрун // Известия Алтайского государственного университета. – 2003. – №2 (28). – С. 95-99.
- Труевцев Д. В.* Психосемантическое моделирование мотивационного пространства ментальности на основе метафорических языковых конструктов : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Дмитрий Владимирович Труевцев. – Барнаул, 2002. – 24 с.
- Уилер Г.* Гештальттерапия постмодерна: за пределами индивидуализма / Г. Уиллер ; [пер. с англ.]. – М. : Смысл; PER SE, 2000. – 549 с.
- Фёрстер Х. фон.* О конструировании реальности / Х. фон Ферстер // Цоколов С. Дискурс радикального конструктивизма. Традиции скептицизма в современной философии и теории познания. – Мюнхен : Phren, 2000. – С. 164-183.
- Флюссер В.* О проецировании / В. О. Флюссер ; [перевод с нем. М.А. Степанова] // Хора. Журнал современной зарубежной философии и философской компаративистики. – 2009. – № 3/4 (9/10). – С.65-76.
- Фридман Дж.* Конструирование иных реальностей: истории и рассказы как терапия / Дж. Фридман, Дж. Комбс. – М. : Независимая фирма “Класс”, 2001. – 368 с.
- Фролов П. Д.* Технології і методики прогнозування наслідків інформаційного впливу на політичні настанови старшокласників : методичний посібник / П. Д. Фролов. – К. : Міленіум, 2008. – 96 с.
- Фуко М.* Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Мишель Фуко. – М. : Прогресс, 1977. – 405 с.

- Фурман А. В.* Методологічне обґрунтування багаторівневості парадигмальних досліджень у соціальній психології / Анатолій Фурман // Психологія і суспільство. – 2012. – №4. – С. 78-125.
- Фурман Б.* Психотерапевтическое консультирование. Беседа, направленная на решение / Б. Фурман, Т. Ахола. – СПб. : Речь, 2001. – 160 с.
- Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас ; [Пер. с нем. под ред. Д. В. Складнева, послесл. Б. В. Маркова]. – СПб. : Наука, 2000. – 380 с.
- Хазратова Н. В.* Страх власної автентичності у постколоніальних спільнотах [електрон. ресурс] / Н. В. Хазратова // Психологічні перспективи. – 2011. – С. 19-28. – Режим доступу : <http://elibrary.kubg.edu.ua/1539/>.
- Харре Р.* Вторая когнитивная революция / Р. Харре // Психологический журнал. – 1996. – Т. 17. – №2. – С. 3-15.
- Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность / Хайнц Хекхаузен. – 2-е изд. – СПб. : Питер; М. : Смысл, 2003. – 860 с.
- Хьелл Л.* Терапия фиксированных ролей / Л. Хьелл, Д. Зиглер // Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб. : Издательство «Питер», 2000. – С. 471-472.
- Цоколов С.* Дискурс радикального конструктивизма. Традиции скептицизма в современной философии и теории познания / С. Цоколов. – Munchen : Phren, 2000. – 332 с.
- Чепелева Н. В.* Методологические основы исследования личности в контексте постнеклассической психологии / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н.В. Чепелевої. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – Том 2. – Вип. 6. – С. 15-24.
- Чепелева Н. В.* Розуміння та інтерпретація соціокультурного досвіду в контексті постнекласичної парадигми / Н. В. Чепелева // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології; [ред. рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень, С. Д. Максименко та ін.]. – К., 2009. – Вип. 20 (23). – С. 3-11.
- Черемних К. О.* Мотиваційно-сміслові структури майбутнього як механізм нарративної ідентичності студентської молоді : автореф. дис. ... канд. псих. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи». / К. О. Черемних. – К., 2008. – 25 с.
- Шабанов П. Д.* Наркомании: патопсихология, клиника, реабилитация / П. Д. Шабанов, О. Ю. Штакельберг. – СПб. : Лань, 2000. – 368 с.
- Шмелев А. Г.* Психодиагностика личностных черт / А.Г. Шмелев. – СПб. : Речь, 2002. – 480 с.
- Шюц А.* Структури життєсвіту / Альфред Шюц, Томас Лукман. – К. : Український Центр духовної культури, 2004. – 560 с.
- Эллис А.* Гуманистическая психотерапия: Рационально-эмоциональный подход / А. Эллис ; [пер. с англ.]. – СПб. : Изд-во Сова; М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 272 с.
- Эриксон М.* Мой голос останется с вами / Милтон Эриксон. – М. : Институт

- общегуманитарных исследований, 2003. – 304 с.
- Юревич А. В. Психология и методология / А. В. Юревич // Психологический журнал. – 2000. – Т.21. – №5. – С.35-47.
- Юревич А. В. Социальная релевантность и социальная ниша психологи / А. В. Юревич // Психологический журнал. – 2006. – №4. – С. 5-14.
- Якимова Е. В. Социальное конструирование реальности: социал.-психол. подходы : науч.-аналит. обзор / Е. В. Якимова / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. социологии и социал. психологии. – М. : ИНИОН, 1999. – 115 с.
- Яремчук О. В. Індивідуальна авторська міфотворчість як самоініціація особистості в культурі / О. В. Яремчук // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць / за заг. ред. М.М. Слюсаревського; упоряд. Л.А. Найдьонова, Г.В. Мироненко. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 9. – С. 261-270.
- Яремчук О. В. Культурно-історичний простір самоконструювання "Я" / О. В. Яремчук // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної АПН України. Проблеми загальної та педагогічної психології. – К., 2012. – Т. 24. – ч. 5. – С. 268-277.
- Яремчук О. В. Суб'єктивний образ світу та етнокультурна міфотворчість особистості в її саморозвитку / О.В. Яремчук // Психологія особистості. – 2010. – №1. – С.69-78.
- Abell P. The Syntax of Social Life: the Theory and Method of Comparative Narratives / Peter Abell. – Oxford : Oxford University Press, 1987. – 120 p.
- Abell P. Some aspects of narrative method / P. Abell // Journal of Mathematical Sociology. – 1993. – Vol. 18 (2). – P. 93-134.
- Adams J. S. Inequity in social exchange / J. S. Adams // Advances in experimental social psychology ; [L. Berkowitz (Ed.)]. – New York : Academic, 1965. – Vol. 2. – P. 267-299.
- Al-Haq F. A. The slogans of the tunisian and egyptian revolutions: a sociolinguistic study [Electronic Resource] / Fawwaz Al-Abed Al-Haq, Abdullah Abdelhameed Hussein // Issues in Political Discourse Analysis. –2014. – Vol. 4 – Iss. 1. – Mode of access : <http://repository.yu.edu.jo/handle/123456789/1733>
- Ames C. Classrooms: Goals, structures, and student motivation / Carole Ames // Journal of Educational Psychology. – 1992. – Vol. 84 (3). – P. 261-271.
- Andersen M. L. The many and varied social constructions of intelligence / Milton L. Andersen // Constructing the Social ; [Edited by Theodore R. Sarbin & John I. Kitsuse]. – London & Thousand Oaks, CA : Sage, 1994. – P. 119-138.
- Anderson H. Postmodern social construction therapies / Harlene Anderson // Handbook of family therapy: The Science and Practice of Working with Families and Couples ; [G. Weeks, T. L. Sexton, & M. Robbins (Eds.)]. – New York : Brunner-Routledge, 2003. – P. 143-168.
- Anderson H. The client is the expert: A nottknowing approach to therapy / Harlene Anderson, Harold Goolishian // Therapy as Social Construction ; [Edited by

- Sheila M. McNamee & Kenneth J. Gergen]. – London : Sage Publications, 1992. – P. 23-29.
- Anderson J. R. Language, memory, and thought / John R. Anderson. – Hillsdale, N.J. : Lawrence Erlbaum Associates Inc., 1976. – 546 p.
- Apter M.J. The experience of motivation : the theory of psychological reversals. / Michael J. Apter. – Academic Press, 1982 – 378 p.
- Atkinson J. W. Personality, Motivation and Action : selected papers / John William Atkinson. – New York: Praeger, 1983. – 432 p.
- Baerveldt C. The body as a selfing device: the case of anorexia nervosa / Cor Baerveldt, Paul Voestermans // Theory & Psychology. – 1996. – Vol. 6 (4). – P. 693-713.
- Balick A. TMI in the transference LOL: psychoanalytic reflections on Google, social networking, and ‘virtual impingement’ / Aaron Balick // Psychoanalysis, Culture and Society. – 2012. – Vol. 17(2) – P. 120-136.
- Baragwanath E. Motivation and Narrative in Herodotus / Emily Baragwanath. – Oxford : Oxford University Press, 2008. – 400 p.
- Bar-On R. The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI) / Reuven Dar-On // Psicothema – 2006. – Vol. 18. – P. 13-25.
- Bauer M. The narrative interview: comments on a technique of qualitative data collection / Martin Bauer // Papers in Social Research Methods – Qualitative Series. – 1996. – Vol. 1. – P.1-19.
- Bellak L. The nature of slogans / L. Bellak // The Journal of Abnormal and Social Psychology. – 1942. – Vol. 37 (4). – P. 496-510.
- Berg M. A. Motivation and discourse in a literate environment: A case study of a Young Adult library / Margaret A. Berg // Journal of Adolescent & Adult Literacy. – 2011. – Vol. 54. – Issue 7. – P. 485-493.
- Best J. But seriously folks: The limitations of the strict constructionist interpretations of social problems / Joel Best // Reconsidering Social Constructionism: Debates in Social Problems Theory ; [Edited By J. A. Hoiistein & G. Miller]. – NY : Aldine, DeGruyter, 1993. – P. 129-147.
- Block N. Conceptual analysis, dualism, and the explanatory gap / Ned Block, Robert Stalnaker // Philosophical Review. – 1999. – Vol. 108. – P. 1-46.
- Blumenberg H. Theorie der Lebenswelt / Hans Blumenberg. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 2010. – 253 s.
- Böhme G. Atmosphäre: Essays zur neuen Ästhetik / Gernot Böhme. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1985. – 204 s.
- Bruner J. Acts of meaning / Jerome Bruner. – London : Harvard University Press, 1990. – 179 p.
- Cantor N. Personality and social intelligence / John F. Kihlstrom, Nancy Cantor. – Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall, 1987. – 290 p.
- Chiari G. Psychological constructivisms: A metatheoretical differentiation / Gabriele Chiari, M. Laura Nuzzo // Journal of Constructivist Psychology. – 1996. – Vol.

9. – P. 163-184.

- Cooper M.* Motivations for alcohol use among adolescents: Development and validation of a four-factor model / M. Lynne Cooper // *Psychological Assessment*. – 1994. – Vol. 6 (2). – P. 117-128.
- Cox, W.* A motivational model of alcohol use / W. Miles Cox, Eric Klinger // *Journal of Abnormal Psychology*. – 1988. – Vol. 97(2). – P. 168-180.
- D'Andrade R. G.* Schemas and motivation / Roy G. D'Andrade // *D'Andrade R.G. Human Motives and Cultural Models*. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – P. 23-44.
- Danziger K.* Naming the mind: How psychology found its language / Kurt Danziger. – London : Sage, 1997. – 224 p.
- Davies B.* Positioning: the discursive production of selves / Bronwyn Davies, Rom Harré // *Journal of the Theory of Social Behaviour*, 1990. – Vol. 20 (1). – P. 43-64.
- Deci E. L.* The "What" and "Why" of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior / Edward L. Deci, Richard M. Ryan // *Psychological Inquiry*. – 2000. – Vol. 11 (4). – P. 227-268.
- Deci E. L.* A Self-Determination Theory Approach to Psychotherapy: The Motivational Basis for Effective Change / Edward L. Deci, Richard M. Ryan // *Canadian Psychology*. – 2008. – Vol. 49 (3). – P. 186-193.
- Deci E. L.* Human autonomy: The basis for true self-esteem / Edward L. Deci, Richard M. Ryan // *Efficacy, agency, and self-esteem ; [M. Kernis (Ed.)]*. – New York : Plenum, 1995. – P. 31-49.
- Deci, E. L.* On happiness and human potentials: A Review of Research on Hedonic and Eudaimonic Well-Being / Richard M. Ryan and Edward L. Deci // *Annual Review of Psychology*. – 2001. – Vol. 52. – P. 141-166.
- Denton R. E.* The Rhetorical Functions of Slogans. Classifications and Characteristics' / Robert E. Denton, Jr. // *Communication Quarterly*. – 1980. – Vol. 28. – №2. – P. 10-18.
- DeYoung P.* Relational Psychotherapy: A Primer / Patricia A. DeYoung. – New York: Brunner-Routledge, 2003. – 240 p.
- DiClemente C. C.* Motivation for Change and Alcoholism Treatment / Carlo C. DiClemente, Lori E. Bellino, Tara M. Neavins // *Alcohol Research & Health*. – 1999. – Vol. 23(2). – P. 86-92.
- Dweck C. S.* A social-cognitive approach to motivation and personality / Carol S. Dweck, Ellen E. Leggett // *Psychological Review*. – 1988. – Vol. 95 (2). – P. 256-273.
- Eden T.* Lebenswelt und Sprache: eine Studie zu Husserl, Quine und Wittgenstein / Tania Eden. – München : Fink, 1999. – 347 s.
- Edwards, A.G., Rollnick, S.* Outcome studies of brief alcohol intervention in general practice: The problem of lost subjects / A. G. Edwards, S. Rollnick // *Addiction*. – 1997. – Vol. 92(12). – P. 1699-1704.
- Eley L.* Sprache als Sprechakt. Die phaenomenologische Theorie der Bedeutungsintentionen und –erfuellung und die sprachphilosophische Theorie der Sprechakte / Lothar Eley // *Aspekte und Probleme der Sprachphilosophie*. –

- Freiburg, Muenchen : K. Alber, 1974. – S. 137-183.
- Ellis A.* Postmodern ethics for active-directive counseling and psychotherapy / Albert Ellis // *Journal of Mental Health Counseling*. – 1997. – Vol. 19. – P. 211-225.
- Ellis A.* How rational emotive behavior therapy belongs in the constructivist camp / Albert Ellis // *The handbook of constructive therapies: Innovative approaches from leading practitioners* ; [M. F. Hoyt (Ed.)]. San Francisco : Josey-Bass, 1998. – P. 83-99.
- Fitkunaga S.* A Comparative Analysis of American and Chinese Political Slogans: A Critical Linguistic Perspective / Shintetsu Fitkunaga and Bin Zhang // *Bulletin of Faculty of Education, Okayama University*. – 2007. – P. 85-92.
- Flick U.* An Introduction to Qualitative Research / Uwe Flick. – London: Sage, 1998. – 528 p.
- Foerster H.* Sicht und Einsicht. Versuche zu einer operativen Erkenntnistheorie / Heinz von Foerster. – Braunschweig, Wiesbaden : Vieweg & Sohn, 1985. – 233 s.
- Fransella F.* George Kelly / Fay Fransella. – London : Sage, 1995. – 192 p.
- Gao X.* Shifting motivational discourses among mainland Chinese students in an English medium tertiary institution in Hong Kong: a longitudinal inquiry / Xuesong Gao // *Studies in Higher Education*. – 2008. – Vol. 33:5. – P. 599-614.
- Gardner H.* Multiple intelligences: The theory in practice / Howard E. Gardner. – New York: Basic Books. 1993. – 320 p.
- Georges J. C.* The Effects of Motivation on Narrative Content and Structure / John C. Georges, Cecilia H. Solano // *Journal of Language and Social Psychology*. – 1999. – Vol. 18 (2). – P. 175-194.
- Gergen K. J.* The saturated self. Dilemmas Of Identity In Contemporary Life / Kennet J. Gergen. – New York : Basic Books, 2000. – 320 p.
- Gergen K. J.* An Invitation to Social Construction / Kennet J. Gergen. – Thousand Oaks, CA : Sage, 2009. – 200 p.
- Gergen K. J.* Social construction and the education process / Kennet J. Gergen // *Constructivism in education* ; [L. P. Steffe & J. Gale (Eds.)]. – Hillsdale, NJ : Lawrence Erlbaum, 1995. – P. 17-39.
- Gergen K. J.* Realities and Relationships: Soundings in Social Construction / Kennet J. Gergen. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1994. – 356 p.
- Glaserfeld E.* Radical Constructivism: A way of knowing and learning / Ernst von Glasersfeld. – London : Falmer Press, 1996. – 213 p.
- Glaserfeld E.* An Interpretation of Piaget's Constructivism / Ernst von Glasersfeld // *Revue Internationale de Philosophie*. – 1982. – Vol. 36 (4). – P. 612-635.
- Glaserfeld E.* An Introduction to Radical Constructivism / Ernst von Glasersfeld // *The invented reality* ; [Watzlawick P. (ed.)]. – New York : Norton, 1984. – P. 17-40.
- Goldstein K.* The Organism: A holistic approach to biology / Kurt Goldstein. – New York : American book company, 1939. – 533 p.
- Goleman D.* Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ / Daniel Goleman. – New York : Bantam Books, 2005. – 384 p.
- Greenwood J. D.* Realism, identity and emotion: Reclaiming social psychology / John

- D. Greenwood. – London : Sage, 1994. – 214 p.
- Greer S. Nietzsche and social construction / Scott Greer // *Theory & Psychology*. – 1997. – Vol. 7 (1). – P. 83-100.
- Guilford J. P. Higher-order structure-of-intellect abilities / J. P. Guilford // *Multivariate Behavioral Research*. – 1981. – Vol. 16 (4). – P. 411-435.
- Hargaden H. Transactional analysis: A relational perspective / Helena Hargaden, Charlotte Sills. – Hove, England : Brunner-Routledge, 2002. – 224 p.
- Harre R. Varieties of Realism: A Rationale for the Natural Sciences / Rom Harre. – Oxford, England : Basil Blackwell, 1986. – 383 p.
- Hastie R. Person memory: The cognitive basis of social perception / Reid Hastie, Thomas M. Ostrom, Ebbe B. Ebbesen, Robert S. Wyer Jr., David L. Hamilton, Donal E. Carlston. – Hillsdale, N.J. : Erlbaum, 1980. – 324 p.
- Haug W. F. Kritik der Warenästhetik / Wolfgang Fritz Haug. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1971. – 203 s.
- Hebb D. O. The organization of behavior: a neuropsychological theory / D.O. Hebb. – Mahwah, N.J. : L. Erlbaum Associates, 2002. – 335 p.
- Helfrich C. Volition as narrative: understanding motivation in chronic illness / C. Helfrich, G. Kielhofner, C. Mattingly // *American Journal of Occupational Therapy*. – 1994. – Vol. 48 (4). – P. 311-317.
- Heller A. Can Modernity Survive? / Agnes Heller. – Berkeley, California : University of California Press, 1990. – 184 p.
- Hickey D. T. Motivation and contemporary socio-constructivist instructional perspectives / Daniel T. Hickey // *Educational Psychologist*. – 1997. – Vol. 32. – P. 175-193.
- Hosu I. The Analysis of the Candidates' Slogans in the Romanian Presidential Campaign / Ioan Hosu, Pavelea Anisoa // *Journal of Media Research*. – 2010. – Vol. 6. – P. 18-30.
- Howie D. Positioning theory: Vygotsky, Wittgenstein and social constructionist psychology / Dorothy Howie, Michael Peters // *Journal for the theory of social behaviour*. – 1996. – Vol. 26 (1). – P. 51-64.
- Hruby G. G. Sociological, postmodern, and new realism perspectives in social constructionism: Implications for literacy research / George G. Hruby // *Reading Research Quarterly*. – 2001. – Vol. 36(1). – P. 48-62.
- Jovchelovitch S. Narrative interviewing [Electr. resourse] // Sandra Jovchelovitch, Martin W. Bauer // *Qualitative researching with text, image and sound: a practical handbook* ; [Bauer, Martin W.; Gaskell, G.; Eds.,]. – London, England : SAGE Publications, 2000. – P. 57-74. – Available at : <http://eprints.lse.ac.uk/2633>
- Kihlstrom J. F. Social Intelligence / John F. Kihlstrom, Nancy Cantor // *Handbook of intelligence* ; [R.J. Sternberg (Ed.)]. – Cambridge, U.K. : Cambridge University Press, 2000. – P. 359-379.
- Kondratuik I. Role and functioning of slogans in advertising discourse / I. Kondratuik, W. Zukow // *Social media: origins, development and prospects*. – 2012. – P. 45–62.

- Kwan S.* Competing Motivational Discourses for Weight Loss: Means to Ends and the Nexus of Beauty and Health / Samantha Kwan // *Qualitative Health Research*. – 2009. – Vol. 19 (9). – P. 1223-1233.
- Lapadat J. C.* Evaluative Discourse and Achievement Motivation: Students' Perceptions and Theories / Judith C. Lapadat // *Language and Education*. – 2000. – Vol. 14 (1). – P. 37-61.
- Locke E. A.* Motivation through conscious goal setting / Edwin A. Locke // *Applied & Preventive Psychology*. – 1996. – Vol. 5. – P. 117-124.
- Lu X.* An Ideological / Cultural Analysis of Political Slogans in Communist China / Xing Lu // *Discourse & Society*. – 1999. – Vol. 10 (4). – P. 487-508.
- Lumley F. E.* Slogans as a means of social control / Lumley F. E. // *American Sociological Society, Papers and Proceedings of Annual Meeting*. – 1921. – №16. – P. 19-34.
- Lyddon W. J.* Forms and facets of constructivist psychology / William J. Lyddon // *Constructivism in psychotherapy* ; [R. A. Neimeyer & M. J. Mahoney (Eds.)]. – Washington, DC : American Psychological Association, 1995. – P. 69-92.
- Mahoney M. J.* Human change processes: The Scientific Foundations of Psychotherapy / Michael J. Mahoney. – New York : Basic Books, 1991. – 608 p.
- Mahoney M. J.* What Is Constructivism and Why Is It Growing? / Michael J. Mahoney // *PsycCRITIQUES*. – 2004. – Vol. 49 (3). – P. 360-363.
- Mamali C.* Balanța motivațională și coevoluție / Cătălin Mamali. – București : Editura Științifică și enciclopedică, 1981. – 299 p.
- Mamali C.* Dyadic conflicts and motivational empathy: The Method of Motivational Induction and the accuracy of reciprocal inferences about motives [Electr. resource] / Cătălin Mamali // *Psihologia socială*. – 2008. – Vol. 21. – Available at : <http://www.psih.uaic.ro/~revpsihsoc/category/articole/numarul-21-2008/page/6/>
- Mamali C.* The Gandhian mode of becoming / Cătălin Mamali. – Ahmedabad, India : Gujarat Vidyapith, Peace Research Center, 1998. – 217 p.
- Markland D.* Motivational interviewing and self-determination theory / David Markland, Richard M. Ryan, Vanessa Jayne Tobin, Stephen Rollnick // *Journal of Social and Clinical Psychology*. – 2005. – Vol. 24 (6). – P. 811-831.
- Matthews P. H.* Effects of tutoring discourse structure on motivation among university foreign language learners / Paul Harvey Matthews. – Dissertation, The University of Georgia, 2001. – 169 p.
- Mattingly C.* Learning from Stories: Narrative Interviewing in Cross-cultural Research / Cheryl Mattingly, Mary Lawlor // *Scandinavian Journal of Occupational Therapy*. – 2000. – Vol. 7 (1). – P. 4-14.
- Maturana H.* Autopoiesis / H. Maturana // *Autopoiesis: A theory of living organization* ; [Milan Zeleny (Ed)]. – New York : Elsevier North Holland Inc., 1981. – P. 21.
- Mayfield J.* The effects of leader motivating language on subordinate performance and satisfaction / Jacqueline Rowley Mayfield, Milton Ray Mayfield, and Jerry Kopf // *Human Resource Management*. – 1998. – Vol. 37 (3-4). – P. 235-248.

- Mayring P.* Qualitative Content Analysis [Electr. resource] / Philipp Mayring // Forum: Qualitative Social Research. – 2000. – Vol. 1 (2). – Available at : <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1089/2385>
- Mead G.* Mind Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist / George Herbert Mead. – Chicago : University of Chicago, 1934. – 440 p.
- Mehrabian, A., Ksionzky, S.* A theory of affiliation / Albert Mehrabian, Sheldon Ksionzky. – Lexington, Massachusetts : D.C. Heath, 1974. – 212 p.
- Miller W. R.* Motivational Enhancement Therapy Manual: A Clinical Research Guide for Therapists Treating Individuals with Alcohol Abuse and Dependence / William R. Miller, Allan Zweben, Carlo C. DiClemente, Roberto G. Rychtarik. – Rockville, MD: NIAAA, 1994. – Project MATCH Monograph Series. – Vol. 2. – 121 p.
- Miller W.* Motivational Interviewing: Helping People Change / William R. Miller, Stephen Rollnick. – New York : Guilford Press, 2012. – 482 p.
- Milliken B.* Social Construction Therapies [Electr. resource] / Brian Milliken. – Available at : <http://socialconstructiontherapy.com/what-are-social-construction-therapies.php>
- Mischel W.* Toward a cognitive social learning reconceptualization of personality // Psychological Review. – 1973. – Vol. 80. – P. 252-283.
- Morie J. F.* Coercive Narrative, Motivation and Role Playing in Virtual Worlds / Jacquelyn F. Morie // Proceedings of the 6th World Multiconference on Systemics, Cybernetics and Informatics. – 2002. – Vol. 12. – P. 473-479.
- Neimeyer R. A.* Constructivist Psychotherapy / Robert A. Neimeyer. – New York : Routledge, 2009. – 168 p.
- Ochs E.* Transcriptions as Theory / Elinor Ochs // Developmental Pragmatics ; [Ochs E. , and Schieffelin, B. (Ed.)]. – New York, NY : Academic Press, 1979. – P. 167-182.
- Pepper S. C.* World hypotheses: A study in evidence / Stephen C. Pepper. – Berkeley, CA: University of California Press, 1942. – Reviewed in Journal of the Experimental Analysis of Behavior. – 1988. – Vol. 50 (1). – P. 97-111.
- Petrides K.* Trait Emotional Intelligence: Psychometric Investigation with Reference to Established Trait Taxonomies / Konstantin Petrides, Adrian Furnham, // European Journal of Personality. – 2001. – Vol. 15. – P. 425-448.
- Phillips N.* Discourse Analysis: Investigating Processes Of Social Construction / Nelson Phillips, Cynthia Hardy. – Thousand Oaks, CA : Sage, 2002. – 104 p.
- Potter J.* A model of discourse in action / Jonathan Potter, Derek Edwards, Margaret Wetherell // American behavioral scientist. – 1993. – Vol. 36 (3). – P. 383-401.
- Prochaska J. O.* In search of how people change. Applications to addictive behaviors / James O. Prochaska, Carlo C. DiClemente, John C. Norcross // American Psychologist. – 1992. – Vol. 47 (9). – P. 1102-1114.
- Project MATCH Research Group.* Matching alcoholism treatments to client heterogeneity: Project MATCH post-treatment drinking outcomes // Journal of Studies on Alcohol. – 1997. – Vol. 58 (1). – P. 7-29.
- Psychological Investigations: A Clinician's guide to social therapy ; [Lois Holzman, Rafael Mendez, Eds].* – New York : Brunner-Routledge, 2003. – 240 p.

- Putnam H.* "To Think with Integrity", Hilary Putnam's Farewell Lecture / Hilary Putnam // *The Harvard Review of Philosophy*. – 2000. – Vol. 8. – P. 4-13.
- Raskin J. D.* Constructivism in psychology: Personal construct psychology, radical constructivism, and social constructionism / Jonathan D. Raskin // *Studies in meaning: Exploring constructivist psychology* ; [J. D. Raskin & S. K. Bridges (Eds.)]. – New York : Pace University Press, 2002. – P. 1-25.
- Rogers C. R.* The actualizing tendency in relation to «motives» and to consciousness / Carl R. Rogers // *Nebraska symposium on motivation* ; [M.R. Jones (Ed.)]. Lincoln (Nb)]. – University of Nebraska Press, 1963. – Vol. 11. – P. 124.
- Rollnick S.* What is motivational interviewing? / Stephen Rollnick, William R. Miller // *Behavioural and Cognitive Psychotherapy*. – 1995. – Vol. 23. – P. 325-334.
- Roth G.* Die Konstitution von Bedeutung im Gehirn / Gerhard Toth // *Gedächtnis* ; [Schmidt S. (Hrsg.)]. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1996. – S. 360-370.
- Rowe J.P.* Motivation in Narrative-Centered Learning Environments / Jonathan P. Rowe, Scott W. Mcquiggan, Bradford W. Mott, James C. Lester // *Proceedings of the Workshop on Narrative Learning Environments, AIED*. – 2007. – P. 40-49.
- Ryan R. M.* A Self-Determination Theory Approach to Psychotherapy: The Motivational Basis for Effective Change / Richard M. Ryan, Edward L. Deci // *Canadian Psychology*. – 2008. – Vol. 49 (3). – P. 186-193.
- Ryan R. M.* Initial motivations for alcohol treatment: relations with patient characteristics, treatment involvement, and dropout / Richard M. Ryan, Robert W. Plant, Stephanie O'Malley // *Addictive Behaviors*. – 1995. – Vol. 20 (3). – P. 279-297.
- Ryan T.* Slogans and Opposition Political Culture: Online Discourse in Iran's Green Movement [Electr. resource] / *Trent Ryan* // *UNT Digital Library*. – 2012. – Available at : <http://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc177249/>
- Saarni C.* Emotional competence: how emotions and relationships become integrated / Carolyn Saarni // *Socioemotional development. Nebraska symposium on motivation*. – Lincoln, NE : University of Nebraska Press, 1990. – Vol. 36. – P. 115-182.
- Sullivan J.* Three roles of language in motivation theory / Jeremiah J. Sullivan // *Academy of Management review*. – 1998. – Vol. 13 (1). – P. 104-113.
- Salovey P.* Emotional intelligence / Peter Salovey, John Mayer // *Imagination, Cognition, and Personality*. – 1989. – Vol. 9 (3). – P. 185-211.
- Sarbin T. R.* A prologue to constructing the social / Theodore R. Sarbin, John I. Kitsuse // *Constructing the Social* ; [Edited by Theodore R. Sarbin & John I. Kitsuse]. – London : Sage, 1994. – P. 1-18.
- Schütze F.* Narrative Repräsentation kollektiver Schicksalsbetroffenheit / Fritz Schütze // *Erzählforschung: Ein Simposium*. – Stuttgart : Metzler, 1982. – S. 568-590.
- Sepänmaa Y.* The beauty of environment / Yrjö Sepänmaa. – Helsinki : Suomalainen Tiedeakatemia, 1986. – 183 p.
- Sexton T. L.* Constructivist thinking within the history of ideas: The challenge of a new paradigm / Thomas L. Sexton // *Constructivist thinking in counseling practice, research, and training* ; [T. L. Sexton & B. L. Griffin (Eds.)]. – New York : Teachers College Press, 1997. – P. 3-18.

- Shamloo Z. S.* The relationship between motivational structure, sense of control, intrinsic motivation and university students' alcohol consumption / Zohreh Sepehri Shamloo, W. Miles Cox // *Addictive Behaviors*. – 2010. – Vol. 35. – P. 140-146.
- Sherif M.* The psychology of slogans / Muzafer Sherif // *Journal of Abnormal and Social Psychology*. – 1937. – 32. – P. 450-461.
- Shotter J.* Social accountability and the social construction of "You" / John Shotter // *Texts of identity ; [J. Shotter and K.J. Gergen (Eds.)]*. – London : Sage Publications Ltd, 1989. – P.133-151.
- Sideridis G. D.* Do students with and without learning difficulties have accurate perceptions of their classrooms' motivational climate? / Georgios D. Sideridis, Theodore Ageriadis, Ioanna Irakleous, Maria Siakali, and Maria Georgiou // *Insights on Learning Disabilities*. – 2006. – Vol. 3 (2). – P. 9-23.
- Sivan E.* Motivation in social constructivist theory / Eva Sivan // *Educational Psychologist*. – 1986. – Vol. 21. – P. 209-233.
- Spiller V.* Assessing motivation for change in subjects with alcohol problems: the MAC2-a questionnaire / Valter Spiller, Valeria Zavan and Gian Paolo Guelfi // *Alcohol & Alcoholism*. – 2006. – Vol. 41 (6). – P. 616-623.
- Stadler M.* Über Wirklichkeitskriterien / Michael Stadler und Peter Kruse // *Zur Biologie der Kognition ; [V. Riegas (Hg.)]*. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1990. – S. 133-158.
- Stam H. J.* Rebuilding the ship at sea: The historical and theoretical problems of constructionist epistemologies in psychology / Henderikus J. Stam // *Canadian Psychology*. – 1990. – Vol. 31. – P. 239-253.
- Stam H. J.* Personal Construct Theory and Social Constructionism: Difference and dialogue / Henderikus J. Stam // *Journal of Constructivist Psychology*. – 1998. – Vol. 11. – P. 187-203.
- Steiner C.* Emotional Literacy: Intelligence with a Heart / Claude Steiner. – Fawnskin, CA : Personhood Press, 2003. – 275 p.
- Stern D. N.* The Interpersonal World of the Infant: A View from Psychoanalysis and Developmental Psychology / Daniel N. Stern. – New York : Basic Books, 2000. – 352 p.
- The Social Construction of Emotions ; [Edited by Rom Harré]*. – Oxford and New York : Basil Blackwell, 1986. – 316 p.
- Thorndike E. L.* Intelligence and its uses / Edward L. Thorndike // *The Harpers Monthly*. – 1920. – January. – P. 227-235.
- Thorndike E. L.* Factor analysis of social and abstract intelligence / Edward L. Thorndike // *Journal of Educational Psychology*. – 1936. – Vol. 27. – P. 231-233.
- Toma C.* Feeling better but doing worse: Effects of Facebook self-presentation on implicit self-esteem and cognitive task performance / Catalina Toma // *Media Psychology*. – 2013. – 16. – P.199-220.
- Turner J. C.* Motivational Influences on Student Participation in Classroom Learning Activities / Julianne C. Turner, Helen Patrick // *Teachers College Record*. – 2004. – Vol. 106 (9). – P. 1759–1785.

- Van Dijk T. A.* Ideology: A Multidisciplinary Approach / Teun A. van Dijk. – London : Sage, 1998. – 384 p.
- Van Dijk T. A.* Issues in functional discourse analysis / Teun A. van Dijk // Liber Amicorum for Simon Dik ; [H. Pinkster (Ed.)]. – Dordrecht : Foris, 1990. – P. 27-46.
- Van Dijk T. A.* Principles of critical discourse analysis / Teun A. van Dijk. // Discourse & Society. – 1993. – Vol. 4 (2). – P. 249-283.
- Vansteenkiste M.* There's nothing more practical than a good theory: Integrating motivational interviewing and self-determination theory / Maarten Vansteenkiste and Kennon M. Sheldon // British Journal of Clinical Psychology. – 2006. – Vol. 45. – P. 63-82.
- Vroom V. H.* Work and motivation / Victor H. Vroom. – New York : Wiley, 1964. – 331 p.
- Walker R. A.* Investigating motivation in context: Developing sociocultural perspectives / Richard Walker, Kimberley Pressick-Kilborn, Lynette Arnold, Erica Sainsbury // European Psychologist. – 2004. – Vol. 9. – P. 245-256.
- Watzlawick P.* How Real is Real? / Paul Watzlawick. – New York : Vintage Books, 1977. – 266 p.
- White G. M.* Ethnopsychology / Geoffrey M. White // New direction in Psychological Anthropology ; [Theodor Schwartz, Geoffrey M. White, Katherine A. Lutz (eds.)]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – P. 38-39.
- White M.* Re-membering and professional lives / Michael White // White M. Narratives of Therapists' Lives. – Adelaide : Dulwich Centre Publication, 1997. – p.53-92.
- Widdowson M.* Transactional Analysis: 100 Key Points and Techniques / Mark Widdowson. – New Yourk : Routledge, 2009. – 392 p.
- Wild C.* Effects of perceived extrinsic versus intrinsic teacher motivation on student reaction to skill acquisition / Cameron T. Wild, Michael E. Enzle, Wendy L. Hawkins // Personality and Social Psychology Bulletin. – 1992. – Vol. 18. – P. 245-251.
- Wild C.* Perceiving others as intrinsically motivated: effects on expectancy formation and task engagement / Cameron T. Wild, Michael E. Enzle, Glen Nix, Edward L. Deci // Personality and Social Psychology Bulletin. – 1997. – Vol. 23 (8). – P. 837-848.
- Williams G. C.* Supporting autonomy to motivate patients with diabetes for glucose control / Geoffrey C Williams, Zachary R Freedman, Edward L Deci // Diabetes Care. – 1998. – Vol. 21 (10). – P. 1644-1651.
- Winograd T.* Frame representations and the procedural-declarative controversy / Terry Winograd // Representation and understanding: Studies in cognitive science ; [D. Bobrow & A. Collins (Eds.)]. – New York : Academic Press, 1975. – P. 185-210.
- Witzel A.* Verfahren der qualitativen Sozialforschung / Andreas Witzel. – Frankfurt am Main : Campus Verlag GmbH, 1982. – 136 s.
- Wood L. A.* Doing discourse analysis: Methods for studying action in text and talk / Linda A. Wood, Rolf O. Kroger. – Thousand Oaks, CA : Sage, 2000. – 256 p.